ESZE TAMÁS

BÁRSONY GYÖRGY „VERITAS"-A

Bársony György váradi majd egri püspök nevét két könyvecske őrzi a magyar publicisztika történetében: egyik a *Speculum Hungariae*, másik a *Veritas Toti Mundo Declarata*. Mind a kettő 1671-ben Kassán látott napvilágot. Ez a két kicsiny, csupán néhány levélre terjedő libellus a magyar ellenreformáció történetének fontos, sőt talán legfontosabb irodalmi dokumentuma: „Universali Evangelicorum in Hungaria persecutioni praeludens Classicum cecinit Georgius Barsony" — mondotta a *Veritas*-ról a csaknem kortárs történetíró Debreczeni Ember Pál.[1] A püspök azt bizonygatta benne, hogy érvénytelenek mindazok a törvények, amelyek a bécsi és a linzi béke eredményeképpen szabad vallásgyakorlatot engedélyeztek a magyarországi protestánsoknak, egyáltalán nincs olyan törvény, amely az uralkodót arra kötelezné, hogy megtűrje országában a lutheránus és a kálvinista eretnekséget. Sőt ellenkezőleg, az érvényes törvény: a „Lutherani comburantur". A királynak, Szent István utódának, aki országát, királyi méltóságát és koronáját a pápától nyerte, arra kell törekednie, hogy helyreállítsa birodalmának hitbeli egységét — ezt sugallta Bársony püspök, amidőn a *Speculum*-ban nyilvonosságra hozta II. Szilveszter pápa akkor még hitelesnek vélt bulláját. Mondanivalójának lényegét tekintve tehát Bársony György azt javasolta, hogy a király és az országgyűlés nyilvánítsa törvényen kívül álló szektának a két hazai protestáns egyházat: az evangélikust és a reformátust. Törekvése teljes sikerrel járt: 1671-től 1781-ig, a Türelmi Rendelet kibocsátásáig, a magyar állami és egyházi valláspolitika normája és alapirata a *Veritas*, eszménye pedig a *Speculum* egyhitű, a pápa és az „apostoli király" előtt térdet-fejet hajtó Magyarország. Annyira, hogy minden olyan helyzetben, amikor a politikai vagy a katonai szituáció engedékenységet vagy óvatosságot tanácsolt a kormányzatnak a valláspolitikában, figyelmeztetésként megjelent a *Veritas* egy-egy újabb kiadása. E műnek, hatását tekintve, az a jelentősége a magyar ellenreformáció történetében, mint a Nantesi Edictum visszavonásának a francia történelemben.

Mi azonban ezen a helyen csupán arra törekszünk, hogy feltárjuk és megválaszoljuk e két mű körül jelentkező irodalom- és könyvtörténeti problémákat. A *Veritas*-t megjelenésekor idehaza három református író cáfolta, s külföldön is tiltakoztak ellene, az egyik magyar szerző művét az 1681. évi országgyűlés alkalmával viszont terjedelmes műben támadta egy ismeretlen katolikus író. Az erőszakos ellenreformáció kibontakozását kutató tudós számára ez az érdekes vitairodalom fontos történeti forrás, az irodalomtörténetet azonban csak periferiáin érinti. A *Veritas* azonban nemcsak vitát támasztott, hanem elkeseredést és felháborodást is keltett, a *Papvilág Magyarországon* című hosszú ének, amely a Szencsei-kódexben maradt fenn korunkra, ezt szólaltatja meg. Fel kell tárnunk, e versnek is kiváló irodalmi emlék, keletkezésének történeti körülményeit. Nem mehetünk el szó nélkül a Szilveszter-bulla első magyarországi kiadásai mellet sem, van mondanivalónk hitelességének sokat vitatott kérdéséről is.

[1] Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania ... Trajecti ad Rhenum, 1728. 443—444.

I.

Különös, hogy eddig még senki sem vállalkozott arra, hogy összegyűjtse a Bársony György személyéről és közéleti működéséről tanúskodó forrásokat és elkészítse életrajzát. Bármilyen jelentős alakja is volt kora történetének, egyelőre meg kell elégednünk a váradi és az egri püspöki egyházmegye XVIII. századbeli monográfiáiban található sablonos életrajzokkal[2] és az itt-ott található lexikális jellegű tájékoztatásokkal.[3] De száraz adataik néhol mégis sejtetik Bársony püspök sajátos lelkivilágát és ambícióit. Csak sejtjük, de nem tudjuk dokumentálni, minek köszönhette, hogy az egyházi hierarchia lépcsőfokain gyorsan felfelé haladva, eljutott a legnagyobb kiterjedésű, igen tekintélyes egri egyházmegye püspöki székébe. S azt sem, kik pártfogolták, milyen összeköttetésben állott a jezsuitákkal; libellusaiban mi az eredeti kezdeményezés, s mennyi a sugalmazás.

Családja eredetéről, vagyoni és társadalmi helyzetéről nincsenek adataink. A „lovasberényi" prédikátumból arra lehet következtetni, hogy Fejér megyei birtokos-nemesi famíliából származott. Tudunk egy testvéréről, aki tragikus halálakor országbírói ítélőmester volt. Anyja is magyar, Csorba Annának hívták, buzgó lutheránusból lett buzgó katolikus. 1626. március 3-án született a Nyitra megyei Péterfalván. Rómában, a Collegium Germanico-Hungaricumban tanult három éven át, a vizsgája alkalmából tartott vitatkozáson „fényes tanúságot tett kiváló szellemi képességeiről".[4] Lelkivilágára jellemző fontos adat: jezsuita szeretett volna lenni, de X. Ince pápa nem járult hozzá. Említik valamiféle betegségét, emiatt el kellett hagynia Itáliát, Bécsben fejezte be tanulmányait. 1650 körül pappá szentelték, s Vágújhelyre rendelték plébánosnak. Ekkor találkozunk először vele úgy, mint hittérítővel: „privatis, publicis concionibus" a várost megtisztította a kálvinista „tévelygéstől". Fáradozásainak jutalma nem maradt el: 1653 őszén esztergomi kanonokká, 1655 elején barsi főesperessé nevezték ki. 1656-ban Szerdahelyről egy oltárjavadalom elnyeréséért folyamodott a prímáshoz: „Miután — úgymond — főesperessége után nem kap többet évi 12 forintnál, ha íly módon jövedelme megnövekednék, a felesleget a szerdahelyi templom szükségletére fogja fordítani." Úgy látszik, szerdahelyi sikere nem volt teljes, hívei nem gondoskodtak róla eléggé, s templomukkal se nagyon törődtek. Itt bukkan fel az első halvány adat arról, hogy anyagi javakra vágyódik, amelynek később meghökkentő dokumentuma kerül majd szemünk elé.

1661-től kezdve gyorsan halad előre pályafutásában: ebben az esztendőben lesz szentgyörgyi prépost, a következőben esztergomi nagyprépost, érseki vikárius, még ebben az évben váradi címzetes püspök és szepesi prépost.

Frissen forgolódik az országos közéletben. Jelen van az 1659. évi koronázó országgyűlésen, majd az 1662. évi diétán. Egyik vázlatos életrajzában ezt olvassuk: „Mint fiatal vágszerdahelyi plébános csakhamar híressé vált nemcsak egyházi szónoklatai, de nyilvános polemikus s meggyőző disputatiói által is. Bársony e tudománya által igen sok eretneket térített meg. Később mint esztergomi kanonok igen kedvelt egyéniség lett a királyi udvarnál; s híres országgyűlési

[2] SCHMITTH, Nicolaus: Episcopi Agrienses ... III. (Tyrnaviae, 1768.) 291—305. GÁNOCZY, Antonius: Episcopi Varadienses ... II. (Viennae, 1776.) 318—342.

[3] SZINNYEI, I. 614—615.—GULYÁS, II. 523.—BANGHA Béla: Katolikus Lexicon. (Bp., 1931.) „A XVII. század katolikus restauratiójának egyik legnagyobb alakja." — KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom, 1900. 268—270.

[4] A Collegium anyakönyvéből: „Discessit 19. Maii 1650 sacerdos. Defendit cum laude magna totam philosophiam in Collegio Romano. Petit Societatem ingredi, sed post multam fatigationem non potuit dispensatio a iuramento, itaque propter valetudinem ex primo anno theologiae abivit." (VERESS Endre: A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I. Anyakönyv 1559—1917. Bp., 1917. Fontes Rerum Hungaricarum. II. — E kiadvány Bársony arcképét is közli: In pariete aulae Collegii, Romae.)

szónok s képviselő, ki a reá bízott országos s egyházi ügyeket a legfinomabb elmeéllel s szerencsés kivitellel végezé el."[5] A király tanácsosává nevezte ki.

Patrónusa Lippay György prímás. Ő eszközli ki VII. Kelemen pápánál megerősítését a váradi püspökségben. Megbecsüléssel szólott róla: „Omne deinceps Bársonii consilium ad defendendam, augendamque rem Catholicam ferebatur. Oppida, et villas Scepusiensis tractus, ipse adibat: ac amotis peregrinae Religionis Ministris, Curiones Catholicos substituit, qui veritatis Evangelicae lucem, vel invitis offerent; quo facto, dici nequit, quantus numerus incolarum positis erroribus in Sinum Sanctae Romanae Ecclesiae redierit." Becsülte harcos katolikusságát, hiszen ő is szenvedélyesen küzdött az „eretnekek" ellen. „Gyakran mondotta, hogy nem akar látni zugot sem az országban, hol a protestánsok bizton lehessenek. Fájlalta a linzi békét, s mindent elkövetett, hogy a protestánsoknak belőle minél kevesebb hasznuk legyen." De nemes lelkű ember volt és jó magyar, aki aggodalommal és felháborodással látta a „rettentő bomlás" jeleit: a „gyalázatos" vasvári békét, a német katonaság garázdálkodását, a bécsi kormányzat ostobaságot ostobaságra halmozó intézkedéseit. „Megsiratta régi ellenségének, az »eretnek« II. Rákóczy Györgynek halálát. Hajlandó volt menteni a felvidéki protestánsok dacos magukviselését a német katonaság ellen és véleményét oly bátran kimondá a királyi tanácsban, mint annak előtte a zajgó megyei követek előtt. Helytelenítette Zrínyi protestánsokat védelmező valláspolitikáját, mégis úgy vélekedett róla, hogy „Istennek választott bajnoka". Mikor a haza javáról volt szó, ki tudott emelkedni a valláspolitika szűk látóköréből.[6] Bársony Györgyben szikrája sem volt annak a tűznek, amely Lippay érsek szívében égett, s hiányzott belőle patrónusának lelki előkelősége. Cselekedeteiből és nyilatkozataiból arra lehet következtetni, hogy szűk látókörű és nagyravágyó ember volt. S bíborosi kalapra vágyott.

Lippay utóda, 1666-ban történt halála után, Szelepcsényi Podhronc György az esztergomi érseki székben. Vele és általa erkölcsi és szellemi süllyedés következik a magyar katolikus egyház életében. Bársony György a római egyház e hanyatló szakaszának egyik jellegzetes képviselője.

1665-től 1675-ig, több mint egy évtizeden át viselte a váradi püspöki címet. Egyházmegyéje 1660-ban Várad eleste után jórészt török kézre került, jövedelmét a szepesi prépostság szolgáltatta. 1675-ben egri püspök lett, s e tisztében működött egészen 1678. január 11-én bekövetkezett haláláig.

Nincs semmi nyoma annak, hogy akár szándéka, akár módja lett volna tiszántúli református gyülekezetekben folytatni ellenreformációs tevékenységet. Sőt arról sem tudunk, hogy a szerdahelyi esetet kivéve bárhol is forgolódott volna reformátusok között. Térítő buzgalmának áldozatai mind evangélikus ekklézsiák. De máris előkerült két olyan szöveg, amely nevét a Tiszántúl történetében is emlékezetessé teszi.

Az egyik „Egesz Bihar Vármegyei nyomorodot Szegénységh" panasza Bársony György ellen Erdély rendjeihez: a „Varadi Püspökségh praetensiójával" „lelki testi martalóczokat" küldött a nyakukra, akik rabolnak és megkínozzák őket:[7]

„Egesz Bihar Vármegyei nyomorodot Szegénységh alazatossan könyörögh Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek egesz Országul s harom Nemzetül.

Ighen alázatosson jelentjük Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek, mivel az felső párton levőknek keservessen erezvén rajtunk el töltött, és naponként grassálo Marha hajtásokat, sacczoltatasokat, es el szenvedhetetlen sok injurialtatasokat, melyektül Kegyelmes Urunk eő Nagyságától extrahalt sok rendbeli intisivel, nem hogy supersedeálván valami pihenest vehetünk volna, seot inkab nagjob igat, és lelki testi martaloczokat huztunk nyavalyas eletunkre; az mint nem reghen is szegeny Udvari és Bardi Attyankfiain is, fene igyekezetinek merget Varadi Püspökségh praetensiojával, Barsony

[5] BABURA László: Lovasberényi Bársony György szepesi prépost 1663—1675. (Magyar Állam. 1878. 239. sz.)

[6] PAULER Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664—1671. 2 köt. Bp. 1876. I. 48—51.

[7] Szatmár vármegye levéltárának töredéke az Országos Levéltárban.

Geörgj nevü Pap Ur keservessen ki önte, ezer ket szász marhajokat el hajtatván, és kik illy Istentelen cselekedeteken, el keseredvén, az szegénységh közzül magok oltalmában az Tolvajoknak kárt talalnak tenni, az felső partra idezvén őket, az Latrok el bunak előttunk, haromszor negyszer is el farasztják az szegény embert, csak Isten tudgya meg mondani, mennyi költségével az szegénysegnek, ha ki pedig az sok ala s fel valo járást el unván fel nem mégyen, Tolvajokat küldven utánnok, minden jovakat el praedaltatjak és kinek mind kezet lábat el vagyak az szegenysegnek közzül, kinek pedigh, hoheri Mesterséggel hallatolanul (salvo honore sit dictum) botot vernek az Alfeleben; kik közzülünk el praedaltatot marhajok keresésére mennek is, az Tolvai s marhájok is szemek előt lévén, az Tisztek (az szegenysegh marhajanak köver husaival elvén) meg nem fogjak, sem pedigh marhajokat megh nem adván, illy torkon verve veszik el szegenyektül; az mint ez is szegeny Bőszörmenyi es Sasi Attyanfiain megh történt, nyolczat mint szintén valami Keresztyénségnek meg esküt ellensigit közülök megh ölvén, harminczat pedig halalhoz közolitö sebekben ejtvén, kik közzülök életben marattak is, marhajakat s Gyilkosakot csak semmel nezik, semmit nem tővén az Tisztek rolla; azon Barsony Geörgy nevü Pap Úr, mostan is levelet folytatván, ki Bihar Vármegyenek nevezetes reszet el akarja Erdelytül szakasztani, Kit is mégh Nagyságtok s Kegyelmetek nem erezvén, mi sok karunkat, testunk s Lelkunkbeli kinzatasinkat, keservesen, es majd utolczori pusztulasunknak vegben mentelivel ighen sulyosan és el viselhetetlenül kezdgyuk erzeni.

Nagyságtoknak azért s Kegyelmeteknek egész Bihar Varmegyei Hajdu és Nemessi rendul ighen alazatosson könyörgunk, illy sok elő szamlalt meg bantodasinkat, kiket elő sem gyozunk szamlalni is, keresztény és könyörülő szeme eleiben veven, Kegyelmes Urunkkal eő Nagyságával edgyütt, illy keserves megh bantodasinkat, (mi is adot adván az Nemes Országgal) meltoztassék meg orvoslani, és mely oltalommal nekunk is Nagyságtok s Kegyelmetek tartozik, melto kivansagunkat vevén, oltalma ala venni, és megh maradasunkra olly utat modot talalni, hogy az Nagysagtok s Kegyelmetek szarnyai alatt, bizhassunk eletünknek valami kicsiny securitássához."

Keltezetlen folyamodvány. Keletkezésének idejére nézve tájékoztatást nyújt az a körülmény, hogy a Tizenhárom Vármegye 1669 tavaszán tartott gyűlésén az erdélyi követek szóvátették „a váradi püspök Bársony György által elkövetett gonoszságokat". Ezeket végbeli „garázda katonák és rablókapitányaik" cselekedték: a püspök rájuk bízta vélt járandóságainak behajtását és úgy állapodott meg velük, hogy részesülni fognak a prédából.[8]

A másik dokumentum érdekes irodalomtörténeti adalék: Komáromi Csipkés György debreceni professzor „Transsubstantiatio Exentizata" című, Sárospatakon 1667-ben kiadott, egyidejűleg magyarul is megjelent vitairatának az olvasóhoz intézett előszava. Álnéven és álimpresszummal látott napvilágot. Magyar kiadásának teljes címe: „Való dolgok közül ki-vettetet Altal-allatozas. Azaz: Semmivé tételese, annal a' Discursusnak, melly a' Sz. János 6. részének 55. versére, az N. B. G. P. E. S. P.-tol a' kenyernek és bornak Christus valoságos testévé vérévé valo altal-állatoztatásának meg-mutatására formáltatott, ez minap el-mult Vrnapjan. 24. Iun. prédikaltatott; és egy Nemzetes, igaz vallásu Férfiunak, irásban küldettetett. Melly iratott először deák nyelven 's az után magyarrá tétetett. Agricola Arbutevs altal. Mespotamiaban."[9] A *Discursus* szerzőjének nevére utaló betűsor felfejtése = „Nagyságos Bársony György Váradi Püspök és Szepesi Prépost." Vagyis Komáromi Csipkés György professzor Bársony György püspök állításait cáfolta könyvében. Előszava méltó arra, hogy bemutassuk:

„Ez az, költött Trans-substantiatio mellett, héjában költött, és ez irással széllel veretett, pápista discursus, okoskodás a' mostan folyo esztendőnek, Sz. Jakab nevü havának 28-dik napján, küldettetett, a' küldőnek bizonyos mellette levő kivánsagával, hozzá. Melly kivánságnak hog' engedgyek, és Discursusnak meg-rázogatására, kezemet és elmémet reá vessem, illendőnek itiltem. Isten velem lévén, ugyan azon napon rázogatni, el-kezdettem, és némelly dolgaim közt lévő orákon, hat nap alatt, visgálását, rázogatását, el-is végeztem, ugy hogy abban a' Discursusban, semmit illetetlen nem hadtam, hanem nyoma szerént, rendel és egyenként, minden bene lévő dolgokat, meg-gondolván, rajta által mentem. Melly azon dolgot, mint hogy sietve és tiltul csak irva, ismét hat nap alatt tisztán és rendesen le irtam. Senkit az ellenkező felek közzül abban, vagy az, ez Discursust ironak személyében, vagy azon kivül, szántszándékkal meg nem sértettem. Mindent a' mint illik széléden és emberségesen cselekettem. Ugyan-id gyülölöm, némelly e' mái napon élőknek azt az el-

[8] ZSILINSZKY Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. Harmadik kötet. 1647—1687. (Bp. 1893.) 315.

[9] RMK I. 1060. OSzK — II. 1112.

fordult hitván szokását, mellyel, valakinek irására meg-akarván felelni, semmit nem egyebet, hanem haszontalan szokat, mérges beszédeket, szitkokat, átkokat, rágalmazásokat, hazugságokat, és egyéb keresztyén ember szájához nem méltokat, irnak, 's tudatlanságokat tudossan meg-mutatván, nyomtattatnak. Olvaso, ha innen, vagy teneked, ki még a' Trans-subtationak setétes árnyékában vagy, annak semmi voltanak meg-esmerésére, valami világosságod támad; vagy te néked, ki anak semmi voltárol már régen meg-tanittatál, azonnak erősebben valo utálására, világosságod tisztábbá lészen, a' dicsőséget egyedül, Istennek tulajdonits, és engemet a' te hozzá valo könyörgéseddel segélly. Légy egésségben és álly-meg az igasságban. M. DC. LXVI. 7 A AA.

Szokatlan e tiszta, nemes hang a kor hitvitáiban. Komáromi Csipkés György kemény szavai Sámbár Mátyás és református vitapartnerei nyegle, szellemtelen, gorombaságokban bővelkedő, érvekben szegény vitatkozásait ítélték el.[10] Nála még ilyen mondat is csak véletlenül akad: „Nésse te nyavalyás, mi képpen követed az emberi találmányt, melynek még nyoma sincsen az Sz. Irásban."

II.

Bársony György első — a *Veritas*-t a keletkezés rendjében megelőző — libellusa a *Speculum Hungariae*. Magyar kiadásának teljes címe: *Magyar Orszag Tükőre, kiben tekintvén Meg-ismérje magát, Mitsodás vólt hajdan? Mitsodás most? Es honnét vötte a' Keresztyén Országát, és Kiralyit? honnét az Angyali Koronáját?* E párhuzamos kiadvány nem egyéb, mint II. Szilveszter pápa állítólagos bullájának első hazai kiadása, latin szövege és magyar fordítása.

A bulla latin nyelvű kiadásának szövegére először Schwarz Gottfried, a Szepességből Németországba költözött történetkutató hívta fel a figyelmet *Entlarvte Bulle Pabsts Sylvester des II. die er an den heiligen Stephanus König in Ungarn abgeschickt haben soll* című 1777-ben megjelent művében.[11] Egy kolligátumban találkozott vele, mely magyar, latin és szláv szövegeket foglalt magában az 1681. évet megelőző időszakból. Jól sejtette, hogy a *Speculum Hungariae* a nyomtatott szöveg kéziratos másolata. Azóta latin és magyar kiadása is előkerült. Unikum példányok: a magyar kiadást Kolozsvárt őrzik, a latin edició az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona.[12]

A magyar kiadás, amelyben a szerző, illetve az editor neve még rejtve sem fordul elő, maga is egy három darabból álló kolligátum első tagja lehetett. Előzéklapjára ugyanis valaki ezt írta: „Püspök Bársony György, Csábitó munkája s. Irása im ez; mint ám az következendő is; melyert el-is vette emberül a' Választ, mint utánna ismét mingyárt meg-láthatni s. megolvashatni. "Tehát össze volt kötve — vagy talán van most is — a *Veritas* valamelyik — valószínűleg első — kiadásával, s ennek egyik egykorú cáfolatával. Aki ezt a feljegyzést készítette, jól tudta — miként Schwarz is — hogy a „*Speculum*" az ellenreformáció propagandairata, édestestvére a *Veritas*-nak.

A két edició különbözik egymástól: a bulla kísérő szövegei nem azonosak. A latin kiadás elárulja a szerző nevét, e két sorral zárul:

Varadius Praesul, cui Purpura Nomen & Omen,
Hoc Speculo ursit opus Regis Apostolici.

Abban a szövegben, amelyet Schwarz használt, szintén megvolt ez az „ingerückte Hexameter", meg is ütődött rajta: „Muss wol einen andern Schmeichler zum Propheten gehabt haben. Denn

[10] SAMU János: Hitviták a XVII. század második felében. Bp. 1901. — HORVÁTH Lajos: Sámbár Mátyás élete és művei. Bp. 1918.

[11] Samt ihren widergelegten Behelfen aus der Legende Chartuitii und Pabsts Gregorii des VII. Briefen. Lemago, 1777.

[12] RMK I. 1110. Az Erdélyi Múzeum tulajdona volt. — RMK II. 1274 a. OSzK.

es ist nicht glaublich, dass Barsony, ein solcher Narciss gewesen, der sich hätte gelüsten lassen sich zu prognosticiren, cui purpura nomen & omen." Azon meg egyenesen felháborodott, hogy Bársony a bulla eredeti példányára hivatkozott, hiszen szövegét Inchofer Menyhért jezsuita történész csak bizonytalan eredetű másolatból közölte 1644-ben.[13] A püspök valóban sokat engedett meg magának, amikor ezt állította: szövege „Második Sylvester Romai Pápa Pecsétes Levele, Első Magyar Országi Sz. István Királyhoz; mellynek az Első *Originalis* Exemplárja az Magyar-Országi szent Korona mellett tartatik".

Eltérés mutatkozik a latin és a magyar kiadás között abban is, hogy a magyar a pápa primátusát a Chalcedoni Zsinat 16. artikulusával indokolta: „Az Romai Pápának elsőségéről való végezés helyben hagyattatik, mellyet az Nicaeabeli Conciliom ki adott: Anno Christi, 324." A latin viszont az Efezusi Zsinat határozatára hivatkozott. Schwarz így vélekedett Bársony György állításainak történeti hiteléről: „Und wenn es wahr ist, dass Barsony sich seine abzuschiessende Pfeile von einigen Herren Jesuiten seiner Zeit hat zuschneiden lassen, wie solches nach Czwittingers Bericht in seinem Specimine Hungariae literatae, artic. Barsony, von einigen ist gemuthmasset worden, so wird es begreiflicher, woher das kühne, im Grund ganz falsche, Allegat herstamme, aus dem Concil. Ephes. Act. 26, anno 424. Noch verlogener lautet die der Bulle Sylvesters vorausgelassene Anzeige." De hát törődtek-e valamikor is a hitvitákon azzal, hogy a vitában felmerült érvek hitelesek legyenek, a tényeket mindig a tendencia érdekében színezték vagy módosították. A *Speculum* tendenciáját címének szövege, s az a két bibliai idézet fejezi ki, melyet a címlap verzóján tanácsként adott olvasóinak. Az Ótestamentomból a Jeremias 6. fejezetének 16. versét idézte: „Ezeket mondgya az Ur, állyatok az utakon, és lássátok meg, és kérdezkedgyetek a' régi ösvényekről, mellyik légyen a' jó ut, és azon járjatok' és nyugodalmat találtok a' ti Lelkeiteknek." Az Újtestamentomból pedig a Jelenések Könyve 2. fejezetének 4. versét: „Vagyon valamim ellened, hogy a' te *előbbi* szeretetedet el-hattad. Emlékezzél meg azért, honnét estél ki; és tarcs poenitencziát, és *az előbbi cselekidet cselekedgyed*." Vagyis: a protestánsok felhagyhatnának már „eretnek" tanaikkal, itt az ideje, hogy az „apostoli király" nyomdokát követve, elismerjék a pápát az egész keresztyénség fejének, és visszatérjenek a római egyházba. Az említett glosszátor jól látta: „Püspök Bársony György Csábító munkája ez." Megfélemlítő írása pedig a *Veritas*, amely azt kívánja az apostoli király utódjától: irtsa ki országából az eretnekséget, mitsem törődve a létük jogi alapjául szolgáló országos törvényekkel mert „Injuriam nemini facit, qui suo jure utitur; & hoc ipsum Jus Pontificium disponendi Ecclesias, habet Rex Hungariae Apostolicus". A *Veritas* e zárósorai egybecsengenek a *Speculum* mondanivalójával. A kettő között csak az a különbség, hogy a *Speculum* az ország protestáns lakosaihoz, a *Veritas* pedig az ország „apostoli" királyához intézett felhívás.

A Szilveszter-bulla első hazai publikációja a magyar ellenreformáció történetének különösen érdekes dokumentuma. Bársony püspök — ha jóhiszemű volt — abban a meggyőződésben adta ki, hogy a magyar királyság és a magyar keresztyénség alapítólevelét mutatja fel a hagyománytisztelő rendek előtt. S ez a nagytekintélyű okmány kiváltképpen alkalmas lesz arra, hogy a katolikusokat megerősítse a pápai székhez való ragaszkodásban, a protestánsokat pedig meggondolkoztassa: az ellenreformáció nemzeti ügy, a magyarság ősi jogait védelmezi, midőn az első magyar király által a Szent Széknek felajánlott országot meg akarja tisztítani az eretnekségtől. A protestánsok azonban — úgylátszik — kezdettől fogva kételkedtek a bulla hiteles voltában, annál is inkább, mert az, aki közrebocsátotta, valótlan adatokkal akarta erősíteni az okmány tekintélyét.[14]

[13] INCHOFER, Melchior: Annales Ecclesiastici Regni Hungariae. I. Roma, 1644. 250—266.

[14] Mióta Hutten kiadta Valla Laurentius könyvét „contra effictam et ementitam Constantini donationem", a protestánsok egyértelműleg meg voltak győződve arról, hogy a „Constantin-féle donatio — melynek szövegét Bársony a »Veritas«-ban hiteles okmányként közölte, — hamis." „A pápák eszelték ki, mondja Hutten Valla Lőrinczzel, kinek e donatio ellen írt

Szólanunk kell még—tárgyunkhoz illő rövidséggel—arról a hosszú vitáról, amely két évszázadon át—1740-től 1941-ig folyt a bulla hitelességéről.[15] Inchoffer ezzel a magyarázattal adta ki: Verancsics Antal gyulafehérvári kanonok, utóbb esztergomi érsek akadt rá a traui egyház levéltárában s *Memorialis* című magánjegyzeteibe lemásolta 1550-ben. A bulla eredetije s e másolata nem került elő, Inchoffer publikációjából ismerjük csak. Ha valóban Verancsics fedezte fel és másolta le, akkor e történetileg és jogilag jelentős okmány majdnem száz éven át hányódott kézről-kézre, míg az *Annales*-ben nyilvánosságra jutott. A hitelesség problémáját egy kiváló protestáns tudós, a már említett Schwarz vetette fel, először a *Dissertatio, in qua initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adseruntur* című tanulmányában 1740-ben.[16] S egy kiváló katolikus történetíró, éppen egy címzetes váradi püspök, Karácsonyi János oldotta meg: gondos diplomatikai kritikával megállapította, hogy a Szilveszter-bulla „cudar koholmány".[17] Hogy valóban az, ebben már senki sem kételkedik. Ha azonban azt kérdezzük: „ki volt a hamisító, mi volt annak a célja" — e fontos kérdésben nincs egyetértés. Karácsonyi érvek és szövegek sokaságával azt akarta bizonyítani, hogy a hamisító a történeti koholmányairól nevezetes Marnavics Tomkó János boszniai püspök.[18] Lánczy Gyula nézete szerint „Marnavics szerzősége nem tartható fenn", ő Inchofferre gondolt.[19] Tomkó életrajzának szerzője, Galla Ferenc is úgy véli: „Ahhoz hogy e hamisítvány szerzőségét Tomkóra bizonyítsuk, Karácsonyi érvei helyett helytálló bizonyítékok kellenek, nézete revízióra szorul."[20] Ez a mi véleményünk is: „Tomkónak semmi oka se volt saját ügyének előmozdítására bullát hamisítani." De azzal a tetszetős érveléssel sem tudunk egyetérteni, hogy a hamisítás célja a magyar király főkegyúri joga körül támadt bonyadalom rendezése; „a papisztikus és a regalista felfogás kiegyenlíteni akarása".[21] Úgy gondoljuk, a hamisításnak eredetileg is az volt a tendenciája, amire ezt Bársony György felhasználta.

Hadd idézzük erre nézve azt a levelet, amelyet Levákovich Ferenc jaskai Ferenc-rendi szerzetes, majd szendrői püspök, Aldobrandini bíborosnak írt:[22] „Erősen meg vannak győződve a magyarok, hogy országukhoz a pápának semmi köze, miután őket királyaik térítették meg; hogy őket jobb nézetre bírjam, Sylvester pápának bizonyos levelét adtam, s gondom lesz, hogy valami módon nyilvánosságra jusson. Vélem, hogy úgy kellene azt kihirdetni, mintha Rómában találtatott volna fel, de főmagasságod engedelme nélkül nem mertem".[23] A magyarok

---

művéhez ő írt előszót." Valla könyvének ez újabb kiadása, nagy hatást gyakorolt a protestánsokra, Lutherre is: a „Hutten által kiadott munka olvasásakor győződött meg Luther, hogy a pápa az Antichristus." (OPPEL Jenő: Hutten Ulrik törekvései. Esztergom, 1903. 35—36., 103.)

[15] A vita története 1884-ig megtalálható BALICS Lajosnál: A római katholikus egyház története Magyarországban. I. (Bp. 1885.) 32—42. — Végül pedig TÓTH László foglalta össze: Ki és miért hamisította a Szilveszter-bullát? (Turul. LV/1941. 63—70.)

[16] Halae, 1740. — Továbbá: Initia religionis christianae inter Hvngaros ecclesiae orientali adserta. Eademque a dvbiis et fabvlosis narrationibvs repvrgata. Dissertatio historio-critica avctore Gabriele de juxta Hornad. Francofvrti & Lipsiae, 1740.

[17] KARÁCSONYI János: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány. Bp. 1891. 178—216.

[18] Világbolondító Tomkó János. (Száz XLVII/1913. 1—11.)

[19] Ki koholta a Sylvester-bullát? (Száz XLIII/1909. 495—498.) — Válasz Karácsonyi cikkére: Uo. 361—376.

[20] Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 185—189.

[21] Ez FRAKNÓI Vilmos véleménye is: „Az bizonyosnak látszik, hogy a Szilveszter-bulla föltűnése és közzététele a XVII. század közepén, a királyi kegyúri jog tárgyában fenforgó vitás kérdésekkel összefüggésben nincs." (A magyar kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 219.)

[22] Ippolito, 1592—1638. 1621-től kardinális, 1623. Camerlengo. (Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg, 1957.)

[23] E levelet, illetve ennek csak egy részét — a Schwarz kritikájával vitába szálló — KOLLÁR Ferenc közölte „De originibus & Vsu perpetuo potestatis Legislatoriae circa sacra Apostoli-

véleményével szemben bizonyítani kellett, hogy — idézzük az István királynak címzett bullát — a magyarok első királya, te „az országot és népet sz. Péternek, az apostolok fejedelmének örökre felajánlottad . . . Örököseid s utódaid . . . köteleztessenek nekünk és utódainknak . . . kellő engedelmességet és tiszteletet tanúsítani s magokat a római egyház alattvalóinak mutatni . . . s idvezítőnk vallásában szilárdan megmaradni s azt előmozdítani". A bulla szerint az apostoli királyi címet István király azért nyerte el, mert „nem vonakodott Krisztus hitének terjesztése által apostoli hivatalt viselni, magunk és a papság tisztében eljárni és az apostolok fejedelmét mindenek felett különösen megtisztelni". Bársony felismerte, hogy a bullában nem az egyházigazgatás kiváltságáról, hanem a király egyházvédő kötelességéről van szó, s ebben az értelemben mondotta — a történeti valósággal mitsem törődve — I. Lipótot apostoli királynak. A pápa a bullában csak homályosan utal a király kegyúri jogaira, mondván, ezt egy másik okmányban fogja szabályozni. Midőn III. Ferdinánd a Szent-Széktől apostoli, királynak való elismerését kérte, válaszában a pápa is ilyen értelemben határozta meg a magyar királyok apostoli voltát. A kérés teljesítéséről hallani sem akart, mondván: ha régi magyar királyok használták is az apostoli címet, ez a joguk azóta elenyészett, újra adományozni nem lehetséges, hiszen az ország nyolctized része pogányok és eretnekek kezén van. Az apostoli cím adományozása majd akkor válik esedékessé, amikor a király, Szent István példájára, országát a hitetlenek és az eretnekek kezeiből kiragadta, abban a katolikus vallást újra uralomra emelte.[24] Bársony is azt várta I. Lipóttól, hogy apostoli király voltát az eretnekek elnyomásával bizonyítsa.

„Levákovich szándéklott csalásának felfedeztetése után"[25] a Szilveszter-bulla hamisítóját és a hamisítás indítékait az Aldobrandini bíboros tevékenységéről szóló iratokban kell megkeresni. Figyelemre méltó, hogy a bulla „felfedezését" egy olyan magyar főpap nevéhez kötötték, aki „mindent elkövetett a protestantizmus háttérbe szorítására";[26] egy olyan ferences barát említi, ki hajlandó volt a feltalálásáról szóló traui legendát egy római eredetéről szóló legendával helyettesíteni; s olyan jezsuita tudós adta ki, aki a bulla szövegét e ferencestől kapta. Levákovich levele arra nézve is dokumentum, hogy a bullát ki akarták hirdetni Magyarországon. Miért maradt el? A Bársony-féle publikáció voltaképpen a bulla „kihirdetése".

---

corum Regum Vngariae" című munkájában (Vindobonae, 1764.): 159—161. Dátumát nem ismerjük. Levákovich hátrahagyott iratai között Krecselich zágrábi kanonok találta meg, aki — nem alaptalanul — őt tartotta a bulla készítőjének. — E levél segítségével nagyjából meg lehet határozni a bulla készítésének idejét: A király apostoli címének problémája 1627-ben merült fel, a levél címzettje: Aldobrandini bíboros 1638-ban meghalt, a hamisítvány 1627 és 1638 között keletkezett. Az apostoli királyi címért folytatott küzdelem aktáit l.: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Közli FRAKNÓI Vilmos. Bp. 1890. A CXXXII—CXLIII. számú okmányok.

[24] Az elutasítás szövegét Fraknói a vatikáni levéltár „Nuntiatura Germaniae" című sorozat 119. kötetéből közölte. Világos értelmű kemény beszéd ez: „A címet maga a király sem tartaná nagy becsben, mivel azzal nem a saját személyére és érdemeire való tekintettel ruháztatnék föl. Az sem lehetséges, hogy ezt a címet személyes érdemekre való tekintettel adja néki a Szent-szék: mert Magyarországnak nyolc tized része hitetlenek és eretnekek kezeiben van, és a többi két tizedrész az eretnekségtől meg van mételyezve, sőt mintegy csatornát képez, amelybe Ausztria, Cseh- és Morvaország minden tisztátalansága összefoly, ahonnan t.i. az elűzött prédikátorok és eretnekek mind Magyarországba menekülnek, úgy hogy itt minden felekezet hívei, különösen nagyszámú ariánusok találtatnak. Ezért az apostoli cím adományozását akkorra kellene fönntartani, amikor Isten kegyelméből a király, szent István példájára, országát a hitetlenek és eretnekek kezeiből kiragadta, abban a kath. vallást újból uralomra emelte. Akkor azután őt a Szent-szék azzal a fenséges címmel, jogosan tiszteli meg, s ő azt mint erényeivel és érdemeivel szerzettet büszkén viselheti." Vagyis Bársony a bulla kiadásával, I. Lipót „apostoli" voltának hangoztatásával a Szent-Szék intenciója szerint járt el.

[25] Ez a kifejezés Balics Lajos szövegéből való.

[26] SÖRÖS Pongrác: Verancsics Antal élete. Esztergom, 1898.

III.

A *Speculum* megjelenése után, de talán vele egyidőben került ki a kassai tipográfiából Bársony György másik libellusa, a *Veritas Toti Mundo Declarata.*[27] Ez is kis terjedelmű nyomtatvány, 12 számozatlan levélből áll. Mondanivalóját alcíme is elárulja: *Argumento Triplici ostendens, Sacrum Caesaream Regiam que Maiestatem non obligari, tolerare in Vngaria Sectas, Lutheranam & Calvinianam.* A szerző csak nevét és rangját jelző betűkkel van feltüntetve a címlapon. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a *Veritas*-nak is jelent meg magyar nyelvű párja.

A művecske három részre tagolódik. Előbb a protestánsok jogait cáfoló argumentumokat számlálja elő:

Argumentum primum: Ex legibus Hungariae.
secundum: Rationis deducta ex Legibus.
tertium: Ad Adversariorum Confessione.

Ezeket egy evangelikusokról szóló fejezet követi: Quoad Lutheranos, de csak látszólagosan, mert a szöveg csak folytatása a fejezetnek — Végül: Pro Complemento, Sequitur Decretum Constantini Magni . . .

Az első tétel bizonyítani akarja a protestánsok közjogi helyzetét szabályozó, őket a katolikus restaurációs törekvésekkel szemben védelmező törvények érvénytelen voltát. Nem érvényesek többé, mert a protestánsok megsértették a bécsi béke záradékát, amely kimondotta, hogy a vallásgyakorlat szabadsága számukra csak „Absque tamen praejudicio Catholicae Romanae religionis" = a katolikus vallás sérelme nélkül gyakorolható. A protestánsok azonban háborgatják a katolikusokat, s nem tettek eleget a békeszerződés egyéb követelményeinek sem.

A második tétel: Verbőczire hivatkozva tagadja a róluk szóló bécsi és linzi artikulusok érvényét. Eszerint ugyanis érvényes törvény létrejöttéhez a király és a négy rend együttes hozzájárulása szükséges. 1608-ban nem volt jelen az egyházi rend, 1647-ben nem csupán az egyházi rend, hanem a főúri és a nemesi rend többsége is ellenezte a linzi béke becikkelyezését. E törvényeket egyébként is fegyverrel, erőszakkal kényszerítették ki.

A harmadik tétel szerint e törvények csak az augsburgi és a helvét konfesszión levő protestánsoknak engedtek vallásgyakorlatot, már pedig a magyarországi lutheránusok és kálvinisták más tanokat követnek, más rítust gyakorolnak, mint amit hitvallásaik előírnak. Bársony érvelésének leghomályosabb része ez a fejezet. A katolikus sérelmi iratok időnként szóvá tették, hogy a puritánus mozgalom a magyar református egyházat kivetkőztette eredeti állapotából, a puritánus egyházi reform „szép új vallás a pokolra", a *Veritas*-ban azonban szó sem esik erről szerzője ókori zsinatokkal példálódzik.[28]

Az érvelés summája az, hogy el kell törölni a protestánsoknak kedvező törvényeket, és vissza kell állítani az eretnekségek ellen hozott hajdani törvények érvényét:

„Cum autem nullum violentum sit durabile: jure merito Articulus ille, caeterique ibidem in favorem Lutheranorum & Calvinistarum citati, non modo observari non debent: sed absolute tolli, cassari, & annihilari: Articuli vero Ludovici II. Regis, Decreti Budensia, Anni 1523. Articulus 48. & Anni 1526. Articulus 4. & Rudolphi Anni 1604. Articulus 22. in eodemque, divorum quondam Ungariae Regum citati, reassumi, confirmari & debitae executioni mancipari debent."

E sorokat olvasva a protestánsok felismerték, hogy a *Veritas* a totális ellenreformáció harci riadója. „A két fél százados harcában — írja Szekfű Gyula — most azon pillanat állott be, mikor a katholicizmus politikusai, széles területeken hatalomhoz jutva, hatalmas gesztussal

[27] RMK II. 1269.
[28] A „Veritas" kitűnő tartalmi ismertetése: BOD, Historia Hungarorum Ecclesiastica. II. (Lugduni—Batavorum, 1890.) 52—57.

tolták félre az erőkifejtésüknek útjában álló rendelkezéseket."[29] E pillanat jelentőségéről csak akkor tudunk helyesen tájékozódni, ha feltárjuk elvi és történeti előzményeit.

Az új teóriát egészen félreértenénk, ha elfeledkeznénk arról, hogy a vallási, egyházi törekvések mindenütt és minden időben összeötvöződtek az ellenreformáció és az ellene való védekezés akcióiban is, aktuális politikai törekvésekkel. A bécsi kormányzat helyesen ítélt, amikor felismerte: hatalmi aspirációit csak akkor tudja megvalósítani Magyarországon, ha előbb megtöri a protestantizmust. Viszont a védekező protestantizmus természetes szövetségese a Habsburg-abszolutizmus ellen támadva-védekező, fegyvert kiáltó, gravámeneket hangoztató rendiség, elsősorban a felvidéki vármegyék erős meggyőződésű, végsőkig elszánt birtokos nemesei. Mind a két fél vallásában találta meg terveinek és cselekedeteinek érzelmi és elvi igazolását. Ez az a kor, amidőn a protestáns táborban kialakul a „testi-lelki szabadság" ideológiája, mely bensőséges hangú versekre, prédikációkra és imádságokra inspirálta a protestáns literátorokat. Az a kor, amikor a kormányzat és a klérus szemében azonos tartalmú és következményű fogalommá vált a lázadás és az eretnekség.

Az ellenreformáció számára a kedvező pillanatot Erdély romlása és a Wesselényi-összeesküvés kudarca idézte elő. A „Moribunda Transylvania" nem tudta már védelmezni a magyarországi protestánsokat, a bécsi és a linzi béke vívmányait. A Tizenhárom Vármegye protestáns nemességének táborát szétverte a vihar: sokan megrémültek és katolizáltak, mások Erdély határára menekültek, s készülődtek a vágyott, de alig remélt bosszúállásra.[30] A bécsi megtorlás egy kalap alá fogta a rebelliseket és az eretnekeket, Szepességben és Sárosban, Lőcsén, Eperjesen, Bártfán királyi rendeletre karhatalommal foglalták el az evangélikus templomokat. S éppen a Szepességben nyílt alkalom arra, hogy Bársony György gyakorlatban is alkalmazhassa a *Veritas*-ban hangoztatott elveket.[31] Pedig éppen az összeesküvés megtorlására rendelt Commissio — amely kezdetben még Lőcsén működött — elnöke: Rottal[32] hangoztatta: az országban nem lehet rendet teremteni, ha „az általános izgatottságot vallási kérdésekkel még inkább elmérgesítik." Rajta kívül senkinek nem volt elég bátorsága arra, hogy legyőzze „a pillanat" kísértését és megmaradjon a ráció határai között.

Bársony György *Veritas*-ának az a jelentősége, hogy egy sokáig lappangó tendenciát szólaltatott meg, éppen az aktualitás pillanatában. Mindjárt az Erdély szerencsétlenségét követő esztendőben a nagyszombati nemzeti zsinat megállapította: a magyar protestantizmus megtörésének egyetlen célravezető módja a jogfosztás.[33] Ennek elvi alapvetésével egy keltezetlen, de nyilván a *Veritas*-sal egyidőben keletkezett projektumban találkozunk:[34]

1. „*Genius et natura est haeresis legitimae potestati resistere, nec quiescet Ungaria, quamdiu tolerabitur haeresis.*"

2. „*Praeterita exempla docent, plures et pene omnes rebelliones in Ungaria per haereticos fuisse excitatos.*"

3. „*Plerique ex haereticis fuerunt complices rebellium, consequenter privilegia, si quae habuerunt, amiserunt.*"

[29] Magyar történet. IV. (Bp. 1935.) 187—188.

[30] PAULER Gyula: A bujdosók támadása. (Száz III./1869. 1—16., 85—97., 166—178.)

[31] Szepesi prépostságáról l. WAGNER, Carolus: Analecta Scep /sii Sacri et Profani. Pars. III. (Pozsony—Kassa, 1778.) 112—118.

[32] Rottalról: PAULER, I. 156—159., II. 170. — Az 1670. dec. 12-én tartott miniszteri tanácsban „Rottal kegyes mérsékletet tanácsolt. Legjobb a lázadást megszüntetni, úgy cselekedni, hogy többé lázadók ne legyenek. . . . Józanul azt kell tenni, amit tenni lehet." „A primás azonban nagy hévvel ellenzé ez ‚impracticus, haszontalan' sőt, ‚helytelen' mérsékletet. Folytatni kell az eddigi ösvényt." (PAULER, II. 230.)

[33] OBÁL, Béla: Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I. Halle, 1910. 58—59.

[34] „An reformatio religionis sectarie hoc tempore in Ungaria sit instituenda." A Collectio Hevenesiana IX. kötetéből Obál ismerteti. Valóban 1671 táján keletkezett.

A jogfosztás igazolásának elmélete kezdetben a „Verwirkungstheorie": jogaikat a protestánsok azzal, hogy résztvettek a „lázadás"-ban, eljátszották. Ennek helyére azután a törvények kezdettől fogva való érvénytelenségének elmélete lépett. „Diplomata praecedentia vi, metu, vel per dolum extorta non obligant Caesarem." — ez a hang szólalt meg az 1662. évi országgyűlésen egy világi követ ajkán: „Soha sem emlegessétek a fegyveres kézzel írt törvényeket! Hol van Bocskai István, hol van Bethlen Gábor, hol van Rákóczi György, kik foganatot reméltethetnének az erőködőkkel!" Bársony György munkája ezt a meggyőződést erősítette. Viszont a protestánsokon nem fogott sem ígéret, sem fenyegetés, „mivel a lelki szabadság nekik minden testi szabadságoknál nagyobban állana", kinyilatkoztatták: míg vallási sérelmeiket nem orvosolják, „semminemű közönséges ország megmaradására nézendő dolgokhoz addig nyúlni nem akarnak", s eltávoztak az országgyűlésről.[35]

Arra nézve, hogy milyen erős és hatékony támaszai voltak a protestánsoknak a vallásügyi törvények, Báthori Zsófia ellenreformációjának kezdeti kudarca szemlélteti. A fejedelemasszony, II. Rákóczi György özvegye, ura halála után visszatért a katolikus vallásra, s magával vitte 16 éves fiát, I. Ferencet. Megvonta a pataki kollégiumtól, a református papoktól és iskolától azt az anyagi támogatást, amelyet nekik a Rákóczi-ház adományozott, melyet Lorántffy Zsuzsanna végrendelete értelmében ki kellett volna szolgáltatnia, de nyílt erőszakot még nem mert alkalmazni velük szemben. Így is beleütközött a vármegyék ellenállásába, ezek az 1647. évi 14. törvénycikkre hivatkozva esetenként 600 forint büntetésben marasztalták el, s mivel nem fizetett, birtokaiból foglalásokat tettek.[36] S mikor a király és a nádor „mandatum inhibitorium"-okkal megakadályozták a megyei ítéletek végrehajtását, „a protestánsok betöltéik lármájokkal az országot, hogy a törvényeket nem tartják tiszteletben azok, kik éppen végrehajtásukra vannak hivatva".

1671-től kezdve azonban a vallásügyi törvényekkel a hatalom birtokosai mitsem törődtek, s a protestánsok sorsában elkövetkezett az az idő, amelyet történetíróik „gyászévtized"-nek vagy pedig a „véres ellenreformáció" korának szoktak mondani.

IV.

„A koronás király tekintélyével működő ellenreformáció"-t szellemében és taktikájában a jezsuita rend irányította, megvalósításához az erőt katonai karhatalom szolgáltatta. „Ez az idő a magyarországi keresztény polgárháború azon korszaka, amelyben a küzdelmet még túlnyomóan vallásegyházi mozzanatok jellemzik."

Szellemének érzékeltetésére tekintsünk meg két dokumentumot. Az egyik egy királyi tanácsos votuma, melyben az uralkodónak az alkotmány felfüggesztését, vagyis mostmár az egész magyarság törvényen kívül helyezését javasolta, ami azután 1673-ban be is következett. A másik egy vers: egy valószínűleg jezsuita szerző felhívása I. Rákóczi Ferenchez.[37]

Íme, a királyi tanácsos javaslata, amelyet Károlyi Árpád tárt fel a bécsi titkos levéltárban:[38]

„Egy ismeretlen, a magyar nemzetnek dühös ellensége, azt javasolja az udvarnak, hogy a katonaságot szaporítsa az országban, mert a siciliai vecsernye itt is alkalmazásra találhat; büntesse meg még azokat az asszonyokat is, a kik a fölséget tyrannusnak merték nevezni; ne félénken, hanem bát-

[35] FABÓ András: Az 1662-diki országgyűlés. Bp. 1873. — SZALAY László: Magyarország története. V. (Pest, 1857.) 67—68.

[36] PAULER: I. 63—68. — A sátoraljaújhelyi esetet l. DONGÓ GYÁRFÁS Géza publikációjában: Az újhelyi főpap jövedelme a XVII. században. (Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez. XVI/1910. 113—116., 219—220.)

[37] Még tisztázásra váró kérdés: Milyen kapcsolatban volt Bársony György a Rákóczi-házzal? I. Ferencet ő temette. (Schmitth, III. 301—302.)

[38] Egykorú másolat 1671. végéről. — A magyar alkotmány fölfüggesztése 1673-ban. Bp. 1883. 5. (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből. XI. 3.)

ran, erővel járjon el, vesse ki egyszer s mindenkorra a pestises farkasokat, a mint az hajdan Sz. Bertalan éjén Francziaországban s pedig sokkal iszonyúbban,[39] *öldökléssel történt. Az után küldjön be kegyes missionariusokat az országba, kik a vad népet hűségre, engedelmességre hajlitsák. .... Mindezt hamarosan kell tenni s nem azt mondani, hogy nem jó nyárban ingerelnünk a magyarokat csak azért, hogy a tél tanácskozásban teljék el."*

A vers: *Óda, Az Méltóságos Fejedelem Rákóczi Ferencz eőstül maradot eretnekségh ellen tőrrel felfegyverkezett Sasárul.*[40]

Mikor az Magyarok boldog békességben
Élnek kedvek szerint kevánt csendességben
Vér szopo véres Mars fenekedésében
Elől nem mehetne dühösködésében

Miért ősi kardod villám fényességét
Ez egész világnak mutogatod élét
Istennek s császárnak madara erejét
Meg nem szelidited restséggel az kegyét

Talám pártos tatár ellen hadaidat
Készited pataki pallasra szablyádat
Annak ölésére forgatod kardodat
Poklot irtóztató pánczél sisakodat

Jól vagyon szép kies vérnek indulattya
Nagy uri elmének menköves szikrája
Hamar vitéz módra nyullon elő karja
Szent dühösségében az félsz ne gátollya.

Merészellyed Marsnak tanácsát követni
Római nagy széknek szép hasznát keresni
Jövendőben hasznát fogod ennek venni
Mikor zápor után friss nap fog fénleni.

Vajmi rut békesség az ki hadat nevel
Az országban veszélyt kebelében telel
Rut mérges kigyókat táplál az is tejjel
Az ki békességben lakik eretnekkel.

Azért városidbul az jó polgáridat
Mező́d, faluidból munkás jobbágyidat
Tábor s váraidbul hű katonáidat
Üzd ki tedd pusztává népes jószágidat.

Hogy sem eretnekség habjaitul Róma
Hányódjék, sülyedjen Szent Péter hajója
Elébb dühösködő Bellona haragja
Jöjjön ki eretnek vér az mezőt follya

Az Religión áll polgári csendesség
Ezen fundáltatik jobbágyi békesség,
Idvesség, ellenben pokol eretnekség
Csak nagy városokat temető dühösség.

Nem áll fön sokáig a Báthori-pálcza
Ha Sáros-Patakon az hitnek vallása
Nem változik, szabad leszen állatása
Annak az mit hiszen kész oltalmazása.

[39] „Simul et semel eiiciendo pestilentes lupos, quae admodum in Gallia olim pridie S. Bertholomae longe acrius factum est cedendo."

[40] E vers eredetéről más alkalommal fogok írni.

Hittül szakadtaknak vérekben kardodat
Részegitsd meg! no most! mutasd hatalmadat
Igy szerzessz Rákóczi nemzetnek nyugalmat
Báthor coronának kivánt diadalmat.

Félsz? Igaz harczodon megsegit Mars atyja
Segitő seregét számosan bocsátja
Leopold császárnak tüzes vasas hada
Itt toppan ezentul, ne félj! Hozza, hozza!

Oh! azért az vétkes szabadság zablájját
Ráncs megh! üzd el! setétes homályát
Hozd fel jobbágyidnak fényes nap sugárjat
Igy állatod helyre Isten áldozattyát.

A protestánsok üldözése 1671-től kezdve országos jelenség,[41] módszeréről úgy tájékozódhatunk mégis legjobban, ha Báthori Zsófia, a világi nagybirtokos és Bársony György, a püspök térítő tevékenységét tekintjük.

„Báthori Zsófia 1671. szeptember 28-án minden jószágáról előzte a protestáns papokat, mestereket, cantorokat, diákokat ... Jobbágyainak pedig pénzbírság alatt — mely Beregszászon negyven forintot tett — megtiltá, hogy senki se merjen protestáns papot, mestert, deákot tartani; ha kell temetni, ha kell esketni, ott a plebános, az ő segélyével kell élniök." E sorokat a kor kitűnő ismerőjének, Pauler Gyulának könyvéből idéztük. Egykorú jelentésben ezt olvassuk: „Már erővel hajtatja a szegénységet, még a nemességet is a misére." Görgei Pál kaposi prédikátor, a kor legjelesebb magyar orvosa, erdőkbe bujdosott előle, mert a fejedelemasszony megüzente neki: ha kézbe kerül, „dobot csináltat a bőréből".[42]

Bársony György különös kedvét lelte abban, hogy személyesen vegyen részt az akciókban, maga foglalja el a templomokat és űzze el a prédikátorokat. Ő evangélikusok között fáradozott, működésének területe Pozsonytól Bártfáig terjedt. A Szepességben teljes munkát végzett, szinte teljesen eltörölte a protestáns vallásgyakorlatot, hat év alatt 6768 lelket térített meg, vagy kényszerített át a római egyházba. A szepesi ellenreformáció eseményeiről jó tájékoztatást ad Bruckner Győző nagy műve:[43] *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben.* Csak néhány mozzanatát ragadjuk ki.

1671. szeptember 14-én a káposztafalvi templomot akarta elfoglalni, de ez nem sikerült, mert az asszonyok félreverték a harangokat, sárral és kövekkel fogadták. Erre október 5-én katonaság szállta meg a falut: a templomot elvették, a papot megverték, vagyonkájától megfosztották, s elkergették a gyülekezetből. Toporcon a földesúr, Görgey János tiltakozott a templom elfoglalása ellen, s ezt a püspök távozása után vissza is foglalta, végül is katonai erőszakkal vették el tőle. A megyén keresett orvoslást, s mivel ez nem járt eredménnyel, audienciát kért a királytól. Nála is hiába járt. Ekkor a maga telkén épített oratóriumot és maga pásztorolta a gyülekezetet.[44] Hunfalván asszonyok foglalták vissza a templomot s állították vissza tisztébe a prédikátort, éjjel-nappal őrizték, s mikor a püspök meglepte őket, záptojással hajigálták. Az illyésfalvi papot a Bársony György kíséretében levő katonák hajánál fogva hurcolták ki a parochiáról. A városokban is tumultusok támadtak megjelenésére, királyi rendeletek és karhatalom nélkül nem tudta volna elfoglalni templomaikat. A király utasítására a Szepesi Kamara emberei is támogatták.

[41] PAULER, II. 412—425.
[42] Az 1676. március 11-én végbement megyei tanúkihallgatás jegyzőkönyve szerint. L.: ESZE Tamás, Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Bp. 1955. 257—258.
[43] I. kötet. 1520—1745-ig. Bp. 1922.
[44] „Pater et patronus Lutheranorum." Életrajza: GÖRGEY Albert, A topporci és görgői Görgey nemzetség és a svábóci és tótfalvi Sváby nemzetség történetéből. 2. kiad. Igló, 1909. 53—69.

A gyülekezetek ellenállásának megdöbbentő példája Bársony György turolukai esete: „Midőn Bársony György váradi püspök .... tettel, tollal, szóval buzgó térítő, és rokonlelkű testvére János ítélőmester Turalukára Nyitrába érkeznének, a térítés művét folytatandók, 1672. július 14-én az összesereglett lutheránus parasztok Jánost baltákkal, szekercékkel agyonütötték, Györgyöt óranegyednél tovább furkosokkal, cséplőkkel, vasvillákkal ütötték, verték, szúrták, félhalottul az út közepén hagyták."[45] Az esetet a bécsi nuncius jelentette Rómába.[46] X. Kelemen pápa apostoli brévében fejezte ki részvétét a püspöknek testvére halála felett, őt magát pedig buzdította: „Igyekezzél újult erővel Isten nagyobb dicsőségét emelni."[47] A magyarországi restauráció erőszakos cselekedeteit pápai nyilatkozat hitelesítette.

Hasonló jelenségek másutt is előfordultak. A Szatmár megyei Tarpán a reformátusok „megmondották szemében a fejedelemasszonynak, ha mindenkor mellette ül a paternek, bizony megölik". A mestert „kegyetlenöl el marcangolván" valóban „megh ölték a calvista praedicatorok kedves tanítványai ... úgy azon Tarpa falubeli licentiatust is felkötözvén, ha el nem talált volna szaladni, talán azzal is kegyetlenül bántak volna" — olvassuk Báthori Zsófia egyik pátensében.[48]

Az erőszakos térítés egyre nagyobb ellenállással találkozott. A kormányzat a protestáns nemesurak és a prédikátorok ellenállására számított, de a néppel találta szemben magát. A nemesek között elég kevés olyan bátor ember akadt, mint Görgey János, különben is közülök azok, akik ragaszkodtak vallásukhoz, elmenekültek a kibontakozó nemzeti ellenállás táborába, a prédikátorok pedig inkább mérsékelték, mint izgatták híveiket. Bársony életét a prédikátor felesége mentette meg. A protestáns népi retorzió cselekedetei azonban kegyetlenségben gyakran meghaladták üldözőik embertelenségét.

A prédikátorok perbefogása 1674-ben csak olaj volt a tűzre. Az elítéltek szenvedésének, gályarabságának híre az egész protestáns világban felháborodást keltett, s közülök azok, akik életben maradtak és a száműzött papok könyveikkel és panaszaikkal elárasztották a protestáns Európát. Jeremiádjaik a régi magyar irodalom megbecsült értékei. Bársony György portréjához az is hozzátartozik, hogy leghívebb munkatársa a végletekig egzaltált piarista Hanacius által,[49] aki naplóban örökítette meg személyét és cselekedeteit, kieszközölte a lengyel királynál, hogy rendkívüli törvényszéket állíthasson fel az elzálogosított tizenhárom szepesi városban működő evangélikus prédikátorok elítélésére. Száműzetéssel sujtotta őket.[50]

Egyre inkább nyilvánvalóvá lett, hogy az erőszak eszközeivel nem lehet sem az országot lecsendesíteni, sem a protestantizmust kiküszöbölni. A király 1678 elején véleményt kért taná-

[45] SZALAY, V. 153. — SCHMALL: Adversaria. (Pest. 1863. — Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica. II. 217—223.) — Klanicza: Fata Aug. Conf. Ecclesiarum. (Uo. III. 143.) — 1673. jan. 21. Testamentum Georgii Bársony, episcopi Agriensis. Ea occasione factum, cum episcopus in possessione Turo-Luka, in Comitatu Nitriensi, per Lutheranos crudeliter verberatus et multipliciter vulneratus esset. (Collectio Kaprinayana. Fol. XLVI. 22.)

[46] VANYÓ Tihamér: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról. 1666—1683. Pannonhalma, 1935. 65—66. (Pannonhalmi Főiskola Könyvei. III.)

[47] Egykorú másolata: Collectio Kaprinayana. Fol. VIII. 27. Rajta ezzel a feljegyzéssel: „Missum hoc Breve Apostolicum ad III^m D. Georgium Barsony Ep. Varadiensem, quod in Ecclesia Parochiali Sakolczae descriptum est sub imagine, in qua Tyrannis hac depicta est." — L. még: Quart. XIX. 13., 14.

[48] ESZE Tamás: Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza, 1966. 23—27. (Szabolcs-Szatmári Könyvek. I.) — A református retorzió kegyetlenkedéseiről l. még: ACSÁDY Ignác, Magyarország belállapota 1680. (Száz XIX/1885. 642—643.)

[49] FRIEDRICH Endre: Hanacius Ferenc (Franciscus a S. Venceslao) élete. Veszprém, 1906.

[50] WEBER Samu: Felka város bizonyságlevele a száműzött prot. lelkészek ártatlansága mellett. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. I/1902. 23—25.) — BRUCKNER, I. 295—308.

csosaitól: miként lehetne a bajokon segíteni. Bársony György erre halála előestéjén sem tudott más módot ajánlani, mint a lutheránusok és a kálvinisták teljes kiirtását: „Magyarország Istenben boldogult királyai előtt semmi sem volt fontosabb — mondotta — mint a katholikus egyházat hajdani fényében fenntartani, s az eretnekséget visszaűzni oda, ahonnan jött, a pokolba. Felséged helyzete e tekintetben annál szerencsésebb, minél nagyobbak a szent vallásunkon ejtett sérelmek, a melyeket meg kell bosszulnia. Felséged elődei, a jelen század elején hódoltak az idő kényszerűségének s tettek kárhozatos engedményeket az eretnekeknek. Felséged fegyvereinek kedveztek az egek. Mit kételkedik hát?" Vessük össze Bársony György idézett mondatait, amelyekből a *Veritas* szelleme árad, Gubasóczy János váci püspök[51] votumával, s felismerjük, ebben a korban is volt másfajta, nemesebb, Zrínyi Miklós katolikusságához hasonló katolicizmus is Magyarországon, mely úgy volt katolikus, hogy nem feledkezett meg szerencsétlen hazájáról és nem provokált polgárháborút. „Gubasóczy történelemből vett példákkal hosszasan bizonyítgatá, hogy az önkény mindig ellenzést, a törvénytelen szigor dacos forrongást okozott ezen, egyébiránt szelid s törvényes módon könnyen vezethető nemzetben ... A szelidség, irgalom és kegyelem eszközeinek alkalmazásában nem szabad késni, mert a török félhold felkelőben van, hogy megfojtsa a keresztyéneket; a francia kakas ébren működik, hogy szövetségeseit szaporítsa: a keresztyénség hajdan erős védfalának végmaradványait is veszély fenyegeti, melyek ha ledőlnek, a szomszéd országot is ugyanazon bajok árja borítandja el, mely Magyarországot elnyelte. Maga a katholikus vallás is szebb virágzásnak induland, ha ő felségének kegyelme a békét helyreállítja .... "[52]

V.

Vegyük számba a *Veritas* ismert kiadásait és a feltételezett kiadásokról szóló adatokat.

1. Az 1671. évi Kassán megjelent első kiadást már ismertettük, és mondottuk, hogy bizonyára volt egyidejű magyar változata is.

2. A bécsi kiadások: *a)* „Viennae 1672. excusa typis Mathaei Camerovii." Nagy Barna szerint ezt a kiadást a magyar szakirodalom nem ismeri,[53] pedig már Czvittinger említi a *Specimen*-ben.[54] *b)* Bizonyára Bécsben készült az 1672. évi bilingvis: latin-német kiadás is. Hasábosan közölt német szövege „Auss dem Lateinischen zu Wien gedructen Exemplar ins Teutsche überzetzt. Im Jahre 1672."[55] Minden bizonnyal a Camerovius-féle latin szöveg fordítása.

A *Veritas* tehát már ismeretes volt, sőt kelendő is, a császári kormányzat székhelyén. Az uralkodó is tudott róla. Midőn ugyanis Nostitz cseh kancellár és Hocher főudvarmester megvizsgálták az Ampringen-kormány számára készített instruktiót, azzal az indokolással javasolták „az eretnekek elleni invectivák kihagyását", hogy még eddig a fölség nem határozott: „vajon a magyaroknak adott diplomákat szándékszik-e megtartani vagy sem?"[56] Fontos adat ez: a *Veritas*-t I. Lipót nem merte kormányprogramnak nyilvánítani, de bármennyire is helyeselte a valláspolitika „delicat ügyében" az óvatosságot, gyakorlatilag mindig a jogfosztás elvét alkalmazta az erőszakos ellenreformáció éveiben. Egyetlen olyan esetről sem tudunk, hogy valamelyik templomfoglaláshoz megtagadta volna a királyi rendelet kiadását, a karhatalom alkalmazását és a kamarai adminisztráció közreműködését.

[51] Életrajza: VERESS, 45.
[52] Az idézett votumok szövegét l.: KAZY, Franciscus, Historia Regni Hungariae. Tyrnaviae, 1749. III. 207—210., 224—228. — ZSILINSZKY, III. 397—399.
[53] Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den Osteuropäischen Ländern. (Glauben und Bekennen. Zürich, 1966. 123—126.)
[54] RMK III. 4767.
[55] RMK III. 2609. OSzK.
[56] KÁROLYI, 25.

3. Alighanem egy ismeretlen *Veritas*-kiadásra utalnak a bécsi Hadi Tanács 1677 júliusában keletkezett átiratai és rendeletei.[57] A Consilium Bellicum július 6-án arról értesítette a Magyar Cancellaria-t, hogy az erdélyiek — nem csak Teleki Mihály, hanem Apafi fejedelem is — panaszt tettek: az egri püspök olyan könyvet nyomatott ki, mely szerint a nem-katolikusoknak tett esküt nem kell megtartani, s a fejedelem kérte: ilyesmit ezentúl ne engedjenek kinyomatni. A Consilium még ezen a napon értesítette a Zehenter és Walsegg felső-magyarországi biztosokat a Cancellariá-hoz intézett átiratáról. S július hó folyamán újra foglalkozott ezzel az üggyel, melynek részleteit még nem tárta fel a kutatás, s iratai sem kerültek elő.

Az 1677. év eseményeiből arra lehet következtetni, hogy Bársony püspök újból kiadta a *Veritas*-t, intelmül azok számára, kik engedékenységgel szerették volna lecsendesíteni a jórészt protestáns felkelőket. Barkóczy László figyelmeztette az udvart, itt a kedvező alkalom a megbékélésre: a bujdosók vezérei egyenetlenkednek, a török nem segíti őket eléggé, s ha most a kormányzat megígérné a protestánsoknak: minden vármegyében egy templomot teljes szabadsággal használhatnak, és a hivatalok betöltésénél ezután nem tekintenek a vallásra, a felkelők hallgatnának a jó szóra.[58] De a püspök tiltakozott a terv megvalósítása ellen: „Amin eddig Felséged elődei siker nélkül igyekeztek, Felséged ne kételkedjék száműzni, kiirtani a felkelőket, a felségsértő protestánsokat; ezt tévén, a lázadásnak eloltja a kanócát, elöli csiráját, bedugja forrását az ősi vallást helyreállítja, trónját megszilárdítja . . . . "

4. A soproni országgyűlésen, 1681. július 24-én az Evangelicus Status követei a király megbízottja, Nostitz előtt szóvátették, hogy a katolikusok a gyűlés tagjai között a *Veritas*-t osztogatják.[59]

A gömöri követek naplójában az esetről ez a tudósítás olvasható:

„*Az Evangelicus Status küldé követeit ő Nagyságához, kik által üzenhessék meg ő Nagyságok az ő Felsége resolutióját. A végre ő Nagyságokhoz Gerhard György Uram, és ed nyihány becsületes Követ Attyafiak expediáltattak.*" E követek sérelmezték: „*A' Catholicusok Gravaminajokat bé adván, azok az Evangelicus Statussal mind ekkoráiglan sem communicáltattak. Arra felelték Nosztics Uramék, hogy ő Felsége nem imputállya azokat a dolgokat az ő Felsége hüvségiben meg maradott Evangelicusoknak, és pro suspenso akarja azon Gravaminákat tartani, 's nem akarja, hogy azoknak ki adásával tovább való Contentiók és disputatiók legyenek, hanem per amicabilem Compositionem legyen accommodatioja az Evangelicusok meg bántódásának az 1647 Eszendő beli mód szerint, kérvén azon fellyebb említett Atyafiakkal ő Kegyelmeket, hogy azt insinuállyák az Evangelicus Statusnak. Elől hozván ő Kegyelmek ott Nagyságok előtt a' Bársony György Libelussát. (Mellyet az Evangelica Religionak e Házából való eversiojára irtt, és Toti mundo patefacta Veritasnak intitulálta, tractálván, hogy arrul való végezésit a' Hazának ő Felsége nem tartoznék meg állani, és azt mostanában is ki nyomtatták, 's egynek másnak osztogattyák.) Kire nézve is az Evangelicusok a' Catholicusoktul semmit sem remélhetnének. Arra mondották a' Commissarius Urak: Nem az ő Felsége hirével 's akarattyával vagyon, de abban sem kell az Evangelicusoknak meg ütközni, mert ő Felségének kivált képpen való intentiója az, hogy satisfactiója legyen az Evangelicusoknak.*"

E másik követi napló is megemlékezik e nevezetes beszélgetésről:

„*Die 23ª July. Primo Gravamina Tredecimo Comitatuum sunt in Collegio Compilatorum perlecta, non sine gravissimis in Punctis nonnullis Cleri, et Evangelicorum affectibus, praesertim in Negotio scripti cujusdam Barsoniani, et aliis in Praejudicium haberi Exercitii Religionis, tandem.*

Die 24ª July . . . Continuatur Perlectio Gravaminum, eotum ab Excellentissimo Domino Comite a' Nosztícz, fit Evangelicis insinuatio, ut certi Ablegati Nomine Evangelico Status hora

[57] SZABÓ István: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevéltárból. (Egyháztörténet. Új folyam. II/1959. 350—351.)

[58] ZSILINSZKY, III. 396—402.

[59] OL Regnicolaris lt.: Kovachich Márton György másolatai az 1681. évi országgyűlés aktáiról.

octava Matutina adsint ... Eotum propositum est omnia cum commotiae publica negotia per Clerum involvi, Disputationibus, prout hic hesterna oratione cujusdam Libelli sub Titulo: Veritas toti Mundo declarata, ac in Manifestum Praejudicium Authoritatis Suae Majestatis Sacratissimae in publicum sparsi, quem Catholici Superiorum Partium, et Evangelici articuliter tollendum instavit, quod sine graviter recenserunt Domini Commissarii."[60]

E két szöveg alapján arra kell gondolnunk, hogy a *Veritas*-t 1681-ben újból kiadták. Nem valószínű, hogy az 1677. évi ediciót terjesztették volna az országgyűlésen, s bizonyára a vármegyékben is. Mi ne tévesszük össze az 1681-ben Nagyszombatban kiadott *Vindicata*-val, amelyről még részletesen fogunk szólani.[61]

5. 1706-ban Nagyszombatban került ki sajtó alól a *Veritas* újabb kiadása, mely az eredeti kiadáson kívül tartalmazza „Nagy Constantinus császár decretuma"-t és „II. Sylvester pápa bulláját", s e ezeken kívül még „Sz. István, I. András, Sz. László, II. András, I. Ferdinánd, II. Rudolf királyoknak a vallást illető decretumai"-t.[62] A kiadás fautorának nevét 37 betűből álló rövidítés jelzi. De Backer e kiadást Szentiványi Mártonnak, az igen nevezetes jezsuita professzornak, „a rend e tudós és szentéletű tagjá"-nak tulajdonítja.[63]

E kiadás az 1705. évi országgyűlés vallásügyi határozatai ellen tiltakozó jezsuita publicisztika egyik darabja. A szécsényi határozatok a bécsi és a linzi békét törvénybeiktató artikulusok elismerésén alapultak. Ezek érvényességét a katolikus rendek ez alkalommal is tagadták, s most a *Veritas* újabb, mellékletekkel megtoldott kiadásával „toti mundo" tiltakoztak ellene. Szentiványi nem érte meg az országgyűlést, 1705. március 29-én meghalt. E kiadás fautora alighanem Gyerényi Pyber László — a Rákóczi-szabadságharc történetében rossz emlékezetű — címzetes püspök.[64]

6. Zoványi Jenő szerint a *Veritas*-t 1721-ben megint kiadták Nagyszombatban,[65] nyilván tiltakozásként abból az alkalomból, hogy 1721. március 25-én összeült az a katolikusokból és protestánsokból alakított 25 tagú bizottság, amelyet az 1712—1715-i országgyűlés rendelt a vallásügyi sérelmek megvizsgálására és orvoslására. E kiadást ez ideig nem tudtuk előkeríteni. Az volt a rendeltetése, hogy erősítse annak az ismeretlen szerzőtől származó műnek hatását, amely a pesti commissio ülésezésekor gr. Erdődy Gábor egri püspök szárnyai alá húzódva „subtilis teologiai következtetések során a heretikusok teljes megsemmisítését, akár halálbüntetés árán is javasolta".[66]

[60] OKOLICSÁNYI Pál — özv. Révay Dánielné Bossányi Judit követe az országgyűlésen— az esetről könyvében (Historica Diplomatica de statu Religionis Evangelicae in Hungaria ... 1710. 69.) ezt írja: „Libellus, de cujus reiterata in Comitiis Soproniensibus in populum sparsione Evangelici conquesti sunt die 24. Julii Anno 1681. et cum in manifestum praejudicium Autoritatis Regiae Majestatis facta fuerit, ut articulariter tollatur, institerunt."

[61] SERFŐZŐ József munkájában (Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben. Jezsuita Történeti Évkönyv 1941. 95.) azt olvassuk, hogy „az országgyűlés tartama alatt két kiadásban is újra kiadták a »Veritas«-t Nagyszombatban." Ez tévedés. Jegyzetéből is kitűnik: nem a „Veritas"-ról van szó, hanem Pósaházi János művének cáfolatáról, a „Vindicata"-ról, amelyet először 1681-ben, másodszor 1721-ben adtak ki Nagyszombatban.

[62] RMK II. 2257. OSzK

[63] Serfőző nem tud Szentiványinak az 1706. évi „Veritas"-kiadásban való részvételéről.

[64] Életrajza: VERESS, 67. — 1704-től, megüresedvén az esztergomi érseki szék, ő lett a vicarius generalis.

[65] Egy kéziratos jegyzete szerint. PETRIK nem említi. Valószínű, hogy nem a „Veritas"-ról, hanem az 1721-ben újra kiadott „Vindicata"-ról van szó.

[66] Opusculum theologicum in quo queritur, an & qualiter possit princeps, magistratus, dominus catholicus, in ditione sua retinere haereticos; vel contra, poenis eos, aut exilio ad fidem catholicam amplectandam cogere? Tyrnaviae, 1721.

8. Nagy Barnától tudjuk, hogy még 1763-ban is kinyomtatták a *Veritas*-t, de hét esztendővel később ezt a kiadást a kormányzat elkoboztatta.[67] Hogy miért éppen 1763-ban adták ki újra, erre a kérdésre nem nehéz felelni. 1763-ban megjelent könyvében Damiani János váci főesperes azt fejtegette, hogy „a római katholikus királyok, fejedelmek, hatóságok és nagyurak a birtokaikon tartózkodó eretnekeket erőszakos módon és ha kell, legszükségesebb eszközökkel, halálbüntetéssel is kényszeríthetik a katholikus hitre".[68] De éppen 1763-tól kezdve a főúri könyvtárakat — s tegyük hozzá: a protestáns prédikátorok könyvtárait is — elárasztják a francia felvilágosodás eszméit hirdető könyvek. 1765-től kezdve a felvilágosult II. József corregens Mária Terézia mellett. Damiani művének és az ezt támogató *Veritas*-kiadás elboboztatása már jelzi a magyar valláspolitikában bekövetkező nagy fordulatot.

Korántsem gondoljuk azt, hogy a fentiekben *Veritas*-kiadások teljes sorozatát nyújtottuk. Csupán a kutatás eddigi eredményeit ismertettük.

VI.

Most tanulmányunk rendjén a *Veritas*-szal szembeszálló iratokat kell szemügyre vennünk. A protestáns teológusok válaszai a kor eszmetörténetének kiemelkedő forrásai, a körülöttük jelentkező kiadástörténeti problémák felismerése és megválaszolása szép feladat, az irodalomtörténetet azonban az a reflexió érdekli, amelyben egy versszerző mondotta el: milyen gondolatokat és érzéseket támasztott benne a *Veritas*.

Az ismeretlen szerző versének Thaly Kálmántól származó címe: *Papvilág Magyarországon*. 32 — soronként 12 szótagot tartalmazó — 4 soros strófából áll. A Szencsei-kódexben található szövegét Buda János közölte a kódex betűhív kiadásában,[69] először Thaly adta ki az *Adalékok*ban.[70] Az ének mondanivalójának summáját a versfők nyújtják: PAP VILAG MAGIART RAG MERT NALA ŰRASAG. Nótajelzése: „Egekben lakozo szent."[71]

(31) *„Adót midőn magyar nimetnek fizetne,*
Minden dolgaiban pap szájában nézne,
Egy ifju hazáját sirván igy könnyezte,
Ezt irta ezerhatszáz és hetvenegyben.

(32) *Gyalló irásomat az ki olvasgatja,*
Versfejekben látja, az magyart mi bántja.
Az autornak nevét itt szükség, ne tudja,
Mert megemésztené papoknak fullánkja.

A szerző buzgó protestáns, de nem egyházi ember. Gondolatvilágában a nemzeti és a vallási sérelem, az egyházi és a politikai gravámen szorosan összefonódik. Jól látja: 1671 végzetes esztendő a magyarság számára: Ebben az évben veszi kezdetét az erőszakos ellenreformáció, ebben az esztendőben terhelik meg Magyarország lakosságát elviselhetetlen adókkal. Az ellenreformáció 1671. évi eseményeit felesleges most elmondanunk, elég, ha utalunk Szőnyi Nagy István irodalmi értékű könyvére, a *Martyrok Koronájá*-ra, melyben elmondja a tornai temp-

[67] Petrik 1712—1860. évi bibliográfiájában ez sem található, a „Pótlások" most megjelent kötetében sem. Az elkobzást elrendelő iratok sem kerültek még elő.

[68] Damiani könyvének címe: Justa religionis coacatio . . . Budae, 1763. — SZEKFŰ ezt is említi Erdődy könyvével együtt: IV. 458.

[69] Szentesi-daloskönyv. Sajtó alá rendezte BUDA János. Bp. 1943. (Régi Magyar Verseskönyvek. I./A 43. ének.

[70] THALY Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. 2. köt. Pest, 1872. I. 8—14.

[71] Szövege, dallama nem ismerős.

lomfoglalás történetét.[72] Az ország új adóterhei: a hadi és a fogyasztási adó. „1671 márciusában császári rendelettel minden vármegyének és városnak kötelességévé tették a területén levő idegen katonaság eltartását, s ugyanekkor megállapították a heti »porciót«, amennyit élelemből, takarmányból, fűtési anyagból egy-egy katona eltartására kellett szolgáltatni.[73] Ettől kezdve a sérelmi iratoknak és a politikai költészetnek legfőbb mondanivalója a „porció" miatt való nyomor és elkeseredés:

„Megemésztett a porció,
Nincsen benned már semmi jó!
Hol hired,
S fegyvered?"[74]

„S ezen felül még a császár tetemes pénzadót vetett nemesre, nem-nemesre egyiránt, és minden font hús, minden pint bor, ser, pálinka után, mészárossal, csaplárossal országszerte fogyasztási adót fizettetett."[75] A király politikai tekintetben azért esküszegő, mert országgyűlés nélkül, sőt a főrendek tiltakozása ellenére terhelte meg az országot:

(13) *„Az egész országnak, nemcsak eretneknek,*
Esküdt meg ily hittel az magyar nemzetnek:
Régi szabadságát megtartja népének,
Minden igazságát öregbíti ennek.

(14) *Romlott országunk lám, mast is érzi s látja,*
Hogy az állhatatlan hitit meg nem állja,
Midőn szabad nemzetünket sarcoltatja,
Temérdek adóval éppen elpusztítja.

‚Az ország összes törvényeit és szabadságát" az uralkodó csak két évvel később, 1673-ban, törölte el.

1671-ben a király konkrét hitszegése az, hogy a *Veritas* elveit egyik napról a másikra átültette a gyakorlatba. Az egész ország felismerte: Bársony György libellusa nem egy vakbuzgó püspök véleménye, hanem kormányzati program a valláspolitika egész területén, mert megjelenésével egyidőben az egész országban megkezdődött a protestánsok üldözése, s többé nem védi őket a törvény, amelynek őket védelmező artikulusait még Báthori Zsófiával szemben is sikerrel alkalmazták. A hitszegésre papok bírták rá a királyt:

(9) *„Az mastanyi királyt pap tartja fékszárnál,*
Arra huzzák-vonszák, mit érsek predikál.
Hogyha ellenek jár, pápa átka rászáll,
Csak papvilág fénylik, az magyar alászáll!

(10) *Gonosz fogásokkal szegényt elhitették,*
Királyi szent hütit véle megszegették.
Eretneknél hüttel az mi fogadtatik,
Nem szükség megállnyi, ilyen ok vettetik,

(11) *Istennek megesküdt igen erős hüttel:*
Országunkban nem bánt senkit üldözéssel,
Hanem három vallást megtart békességgel,
Mégis fogásokkal játszik szent hütivel.

[72] RMK I. — Az 1671. márc. 11-én este történt templomfoglalás leírása: PAULER, II. 238—240. Itt bukkan fel a közmondás „Herkó páter"-e.
[73] SZEKFŰ, IV. 185.
[74] Az „Allegorica simul et sarchastica Expressis . . . " című vers 2. strófájában. R. KISS István fedezte fel és adta ki: Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. (Száz XXXVIII/1904. 654—697.)
[75] SZALAY, V. 145.

(21) *Rád néz igaz biró, magyarok királya!*
Meglásd, hogy megéget az papok igája.
Imé, koronádnak főoltalmazója
Az pogányhoz állott, ki volt őrállója.

(22) *Tapasztalja mivel hited hamis voltát,*
Elvonyád magyarnak régi szabadságat,
Pap-urakra biztad minden igazságát,
Nem hagyád békével lölkünknek jószágát.

(23) *Neved hirdetői, igéd forgatói*
Tömlöccel kinzatnak lölkünk tanitói.
Pusztán állnak mastan Istennek templomi,
Csak égi madarak sokaknak lakosi.

Az ének szerzője Magyarország nyomorúságát annak tulajdonítja, hogy papok uralkodnak rajta:

(2) *„Akárhová tekénts, mindenütt pap az ur,*
Kincses jószágodban ő kedve szerént tur,
Minden dolgaidban, tanácsodban pap tur,
Akaratjok ellen nem pöndülhet egy hur.

(3) *Pap töltözik minden te jövedelmeddel,*
Pap bir országodnak legnagyobb részével,
Pap hizik zsiroddal, töltözik kincseddel,
Te koplalsz-nyögsz, nézed csak könnyes szemekkel.

(7) *Az ország dolgárul papok dirigálnak,*
Törvényt, kauzákat, azok indikálnak.
Világi tisztekben papok vállogatnak,
Csak azt nem nyerik meg, az mit nem akarnak."

A történetírónak nincs nehéz dolga, mikor hitelesítenie kell ezt a képet, mert olyan katolikus férfiakra hivatkozhatik, akik az országra, de az egyházra nézve is veszedelmes jelenségnek tartották a papság eluralkodását a közéletben. Annál is inkább, mert a magyar klérus erkölcse — ritka kivétellel — mélyen alatta maradt a közéleti etika követelményeinek. Gondoljunk Nádasdy országbíró portréjára Szelepcsényi érsekről az *Oratio*-ban,[76] vagy Orbán István perszonálisára Kollonichról.[77] A *Papvilág* szerzője széles körben elterjedt főúri és nemesi közvéleménynek adott hangot ebben a strófájában:

(24) *„Az mely kevés pap van Isten-szolgálatra,*
Több van, mint kölletlen, tisztre, uraságra.
Nagy jövedelmeket mindenik kivánna,
Nem törődik azon, akármint szolgálna."

A „pap-urak", akik „fékszáron" tartják a királyt: Szelepcsényi György[78] esztergomi érsek, a király helytartója; Kollonich Lipót[79] bécsújhelyi püspök, a magyar kamara kincstartója; Bársony György[80] váradi püspök, királyi és kamarai tanácsos.

[76] VERESS Endre: Nádasdy Ferenc Oratio-ja az ország négy rendjéhez. (1668.) (Történelmi Tár. 1896. 101—112.)
[77] A gömöri követek naplójában 1681. okt. 18-ról. Idézi ZSILINSZKY, III. 482—483. — Gömör vármegye követei az országgyűlésen: Uzzai Gyöngyösi István és Istvánffy Mátyás.
[78] Életrajza és arcképe: VERESS, 28—30.
[79] MAURER, Joseph: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch Primas von Ungarn. Innsbruck, 1887. — Jellemzése: SCHMALL: Adversaria. (Monumenta. II. 248—249.)
[80] PAULER jellemzése róla: „Vizsga, fáradhatatlan"; „Kötekedő és erőszakra hajló". (II. 159., 420.)

Az énekszerző Szelepcsényire gondolt, amikor ezeket a sorokat írta:

(4) *„Gondviselő urunk vala palatinus,*
Mastan gubernátor egy hitvány plébánus."

(6) *„Nemhogy igyekeznék országunk javára,*
Sőt inkább öregből ország nagy kárára."

Nádasdy jellemzése róla sötét, indulatos, de igaz. „Esze, mint a világnak négy részéről fuvó forgószél ... Ocsmány fösvénységét, rendetlen magaviseletét, ... részegeskedését ismeri az egész világ ... Nincs oly igazságtalan dolog, mit tőle pénzen megkapni ne lehetne."

Kollonichra utal ez a mondat: „Kincses jószágodban ő kedve szerint tur", mert ő gazdálkodik az ország pénzével. Az 1681. évi országgyűlésen meg akarták fosztani tisztétől, de a klérus pártját fogta. „Okát nem tudhatom, miért — mondotta a diétán a perszonális, Orbán István — mert a magyar papi rendnek soha jóakarója nem volt, s nem is lészen ... A vacans püspökségeket ... nem magyaroknak, hanem olaszoknak conferáltatja; a mint most is vannak oly papok és püspökök a magyarországi klérus között, hogy Rómában az ablakok alatt kosarakkal hordozták a fügét és úgy árulták, s complárkodtak. Azoknak nagyobb tiszti vagyon, mint kegyelmeteknek. Trucz néked Klérus Uram, a ki a pápának kocsisa vagy fullajtárja volt. Némelyeknek Olaszországban feleségök, fiok, leányok vagyon, s már most Magyarországban hintóban járó pap urak; s a mit itt kereskednek is, bizony nem az ország hasznára fordítják, hanem Olaszországba küldik."[81] Ezekre az idegen, főként olasz papokra célzott az énekszerző:

(5) *„Mert tudjuk: az kinek nem borja, nem nyalja,*
Német, olasz, magyarnak nem jó barátja."

Bársony György, „a szemes váradi püspök" szertelen ambícióját — bíboros akart lenni — és kapzsiságát — gondoljunk a szegény bihariakra — már említettük. Még tegyük hozzá: tanú volt Nádasdy hűtlenségi perében — ellene. Vallomása szerint az országbíró tudott arról, hogy az összeesküvők a császár életére leselkednek. Nádasdy tagadta, hogy ilyesmit mondott volna: „Bársony ellensége, testvére, a protonotarius miatt, kit ő nem szeretett, és többször megintett hanyagságáért ... Egyébként is Bársony püspök nem barátja, nem is beszélt vele soha négyszem közt tovább, mint a meddig egy Miatyánk tart." Íme, Bársony, aki az eretnekség teljes kiirtását követelte, segített vérpadra juttatni azt az embert, aki legtöbbet tett e cél megvalósítására: „Ki 30 év előtt eretnekből buzgó katolikussá lett; Sopronyban az ifjúság nevelésére jezsuita collegiumot, Stoczingban az augustinianusok és szervitáknak templomot és kolostort alapított. Ki mint apostol üldözé a tévhitet, kinek köszönhetni, hogy ott, hol az előtt 10 katholikus volt, most 2000 van; ki 40 000 lelket térített vissza az egyház kebelébe, és Rómába ment csak azért, hogy Szent-Péter és Szent Pál sírján imádkozhassék."[82]

VII.

Mindjárt megjelenése után három magyar református teológus vállalkozott arra, hogy megcáfolja a *Veritas*-t: a debreceni professzor Komáromi Csipkés György; a gyülekezetéből, Göncről elűzött s ekkor Debrecenben lappangó Szatmárnémeti Mihály,[83] és végül Pósaházi János pataki professzor, aki — miután Báthori Zsófia 1671. október 20-án a pataki iskolát elvette

[81] „Tipikus példái ennek a rendszernek a Jányak:" a három Jány püspök. (HERMANN Egyed: A bátaszéki németek és népdalaik. Bp., 1929. Német Philologiai Dolgozatok. XXXVIII. 12—15.)

[82] PAULER, II. 281., 329. — Nádasdy buzgóságáról: I. 29—32.

[83] ESZE Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában. (Sajtó alatt.)

a reformátusoktól — Erdélyben talált menedéket.[84] Tehát a három közül kettő a Bársony György által kezdeményezett valláspolitika áldozata. Mind a három válasz álnéven, illetve a szerző nevét rejtő betűkkel jelent meg. A kutatás sokat bajlódott azzal, hogy a szerzők nevét kideritse, s eloszlassa a tévesnek bizonyult feltevéseket. Ezen a téren már nincs is tennivaló. Ha azonban a *Veritas* hazai és külföldi történetét vizsgáljuk, még sok feladat vár megoldásra. A katolikusok csak Pósaházi cáfolatára válaszoltak, de csak 1681-ben; miért csak kilenc esztendő múlva? Ismerték-e eléggé a külföldi protestánsok a *Veritas* hazai vitairodalmát, s reflektáltak-e rá? Tiltakoztak-e, írtak-e cáfolatokat a *Veritas* ellen? Érinteni fogjuk ezeket a kérdéseket is.

1. A keletkezés időrendjében az első vitairat alighanem a *Molimen Sisyphium. Ostensa per Georgium Nicolai Thysanodum, R. D. T. V. Q. D. D. M. R. Theopoli Hypozygiodae. Anno 11. DC, LXXII.* Negyedrétű könyvecske, 16 számozatlan levélből áll.[85] Maga a szerző említi latin és magyar nyelven írt munkái között: „Molimen Sisyphium. Imp. Claudiopoli. A. Ch. 1672. Tehát mind a két kiadás a kolozsvári nyomdában készült. A magyar kiadásnak egyetlen példánya sem ismeretes. Szabó Károly — címe után ítélve — eleinte úgy gondolta, hogy „az akkor Sámbár és Pósaházi közt folyt hittani vitához tartozik", később, mikor a mű latin kiadását látta, felismerte: Bársony György *Veritas*-a ellen írt cáfolat.[86]

2. A második: a *Falsitas Veritatis Toti Mundo Declaratae, In negotio tolerantiae exercitii publici Religionis Protestantium in Ungaria. Breviter et dilucide ostensa a S. A. T. D. E. P. H.*[87]

E kis művel sok baja volt könyvtörténeti kutatóknak. A régiek azt keresték: kinek a nevét rejti a megfejthetetlennek látszó latin betűsor? Bod Péter azt állította, — de nem bizonyította, — hogy Pósaházi Jánosét. Horányi bizonyítani akarta Bod feltevését, de elég után: a betűsor második tagját, az *A*-t *P*-re cserélte. Budai Ézsaiás elvetette Bod állítását, s rátapintott a probléma lényegére: *S. A.* ez annyit jelent, hogy „Scriptor Anonymus". Ezt viszont majd Révész Kálmán vonta kétségbe, mondván: „Az első két betűnek kereszt- és vezetéknevet kell jelentenie."[88] Hogy ki a szerző, ezt végül is Zoványi Jenő derítette ki. Észrevette, hogy Szatmárnémeti Mihály kolozsvári prédikátor „Dominicalis Praedicatiok Toldalékja" című, 1686-ban megjelent könyvének címlapján ezt írta magáról: „a Kolosv. Orth. Eccles. edgyik m. Praedicatora s a Christus üldöztetésének társa, az A. S.", vagyis ő a *Veritas*-ra válaszoló „Anonymus Scriptor". „Itt épenúgy álnévvel, valamint a betűk komoly jelentés nélküli játékával van dolgunk, — mondotta Zoványi — mint a Komáromi Csipkés György munkájánál, ahol mind az álnév, mind a betűk játéka nagyban szerepel (még megfejthetetlenebbül), és mint ahogy a másik két cáfolat szerzője is álnév alá rejtőzött, hogy ismeretlen maradhasson a nekik sokat árthatók előtt."[89] Ez valóban helyes magyarázat, hiszen a Bársony György ellen versben tiltakozó literátor is félvén hallgatta el nevét: „Az autornak nevét itt szükség, ne tudja, — Mert megemésztené papoknak fullánkja."

Hol és mikor adták ki a *Falsitas*-t? — erre a kérdésre még nehezebb választ adni. Egykorú magyarországi kiadását nem ismerjük. Egy példánya megvolt Pap Gábor dunántúli református püspöknél Komáromban, 1888. május 19-én Szabó Károlynak írt levele szerint, de kérdés: vajon nem a *Falsitas*-nak ama bilingvis: latin—német kiadása volt-e ez, amely 1672-ben

[84] A Pósaházi-irodalom nem foglalkozik az ő „Veritas"-cáfolatával.
[85] RMK II. 1294.
[86] BÖLÖNI Sándor ifj.: Komáromi Csipkés György munkáinak czímsorozata. (Száz VII/1873. 137—141.) — SZABÓ Károly: Komáromi Csipkés György magyar nyelven kiadott munkáiról. (Uo. 345—351.)
[87] RMK II. 2052. — Bruckner a „Veritas"-t összetévesztette a „Falsitas"-sal. (I. 302.)
[88] Egy megfejtett s egy megfejtendő prot. irodalomtörténeti kérdés. II. Ki írhatta a „Falsitas veritatis"-t? (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. XXVI/1883. 1095—1098.)
[89] ZOVÁNYI Jenő: Bársony György cáfolói. (Magyar Könyvszemle. Új folyam. XXXVII 1930. 292—295.)

valahol külföldön került ki sajtó alól? Abban nem kételkedhetünk, hogy Okolicsányi Pál 1710-ben ezt a *Falsitas*-szöveget adta ki — a *Veritas*-sal együtt — a *Historia Diplomatica de statu Religionis Evangelicae in Hungaria* című, nyomdajelzés nélkül megjelent könyve „Appendix"-ében.[90] A szöveg eredetéről csak ennyit mondott: „Tractatus antehac etiam typis excussus & priori oppositus sub titulo: Falsitas veritatis toti mundo declarata." Nem is bizonyos, hogy a *Falsitas*-t idehaza kiadták. Lehet, hogy Szatmárnémeti Mihály művét eredetileg is német protestánsok tájékoztatása érdekében írta, mintegy válaszként a *Veritas* bécsi, hasonló formátumú, szintén párhuzamosan latin és német szöveget nyújtó ediciójára.[91]

3. Hatását tekintve a három *Veritas*-ra adott válasz közül legjelentősebb: a ***Falsitas Toti Mundo Detecta***. Impresszuma: „Antverpiae, apud Constantinum Veracium, Sub Signo Bonae Spei. Anno I ɔ. LXXII." 12r. 43 lapra terjedő könyvecske. Tipográfiai jegyei: betűi, díszítései nyilván mutatják, hogy Kolozsvárott nyomták.[92]

A szerző neve hiányzik a címlapról. Szabó Károly még úgy gondolta, hogy „a névtelen szerző legnagyobb valószínűséggel Bethlen Miklós", pedig éppen Bethlen önéletírásából tudjuk, hogy e művet Pósaházi János írta. De azért jó nyomon járt: Pósaházi professzor Bethlen kívánságára készítette, mondanivalóját az ő szándéka szerint, a könyv funkciójára való tekintettel kellett megfogalmaznia. Önéletírása hatodik fejezetében Bethlen elmondja: milyen ügy és akció szolgálatára, voltaképpen egy titkos diplomáciai akció érdekében volt szükség a *Veritas* cáfolatára. Látva a magyarországi helyzetet, a protestánsok üldözését, az Erdélybe szorult protestáns urak és az ide menekült prédikátorok nyomorúságos helyzetét, akik a törökben megcsalatkozva, már csak az erdélyiekben bízhattak, a fejedelem és tanácsosai elhatározták, megkeresik a birodalom választófejedelmeit: járjanak közbe a császárnál a protestánsok érdekében, s bírják rá: béküljön ki a magyarokkal. Az volt a terv, hogy Apafi ír a fejedelmeknek: a katolikusoknak csak annyit, hogy vigyázzanak: „ a magyarországi motusokból" csak baj származhatik a keresztyénségre, s Németországra is. A protestáns fejedelmeket azonban tájékoztatja: milyen nagy veszedelemben forog az üldözések következtében az egész magyar protestántizmus. A szász lutheránus és a magyar református püspök pedig tájékoztassa az udvari prédikátorokat és az akadémiákat, s az ő írásaikat „vigyék együtt a fejedelem levelével". A fejedelmeknek szóló leveleket Bethlen fogalmazta, az ő tanácsával éltek a püspökök is. „Még én külön írtam vala Heidelbergába — olvassuk az önéletírásban — Joachimus Camerarius, és több, az elector körül levő jó uraimnak, és az én praeceptorimnak a professzoroknak, adjungálván az akkor Bársony püspöktől Magyarországban kibocsátott »Veritas toti mundo declarata« nevű könyvecskét cum refutatione Joannis Pósaházi sub titulo: »Falsitas toti mundi detecta,« még holmi ahhoz tartozó maradékokkal." E szép és okos szándék a fejedelem tétovasága, és a tanácsurak, főként Teleki Mihály intrikája következtében, meghiúsult, pedig már a levélvivő tisztet is kiszemelték. Először Berlinbe kellett volna mennie, a brandenburgi elector tanácsosához, Harsányi Jakabhoz, aki „tisztességes tudós ember volt". „Ehhez vigyék az írásokat mind, és ennek mintegy sollicitatornak, az electornak pedig mint patrónusnak kössük lelkére az egész dolgot."[93]

Bethlen szövegéből nyilvánvaló, hogy a *Veritas* és a cáfolata ekkor nem jutott el Heidelbergbe. Bizonyára később sem. Nincs szó benne arról, hogy a cáfolatot, mielőtt útnak bocsátották, kinyomtatták volna. Nem is volt erre elegendő idő. Pósaházi munkájáról nem is talá-

[90] RMK III. 4721

[91] RMK III. 2610. OSzK

[92] RMK II. 1295. — Ferenczi Zoltán impresszumát hitelesnek tekintette és feltételezte, hogy Kolozsvárott működött egy nyomda, mely előbb a Veracius-testvérek (Constantinus és Speracius), majd csak az előbbi tulajdona volt, s „ezt a nyomdát vette meg utóbb Gilányi a ref. kollegium és egyház számára" (A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 50.)

[93] Bethlen Miklós Önéletírása. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I. 258—261. (Magyar Századok.)

lunk említést minaddig, amíg nyomtatott példányai fel nem bukkannak — az 1681. évi soproni országgyűlésen a követek között.

Említettük, hogy az Evangelicus Status július 24-én szóvátette panaszképpen a király megbízottja előtt azt, hogy a klérus a *Veritas* példányainak osztogatásával izgat ellene, s elégtételt kért. De úgylátszik a protestáns követek nem elégedtek meg a válasszal, amely csupán azt tartalmazta, hogy ez nem a király tudtával történt, hanem válaszoltak a kihívásra — Pósaházi libellusának terjesztésével. Az esetről ez áll Bársony György egyik életrajzában: „Huic libello — a »Veritas« — opposuit, nescio quis, opusculum Antverpiae, si typotheta non fallit, procusum; sed infelix partus primum in Comitiis Soproniensibus anno 1681. visus, pro merito castigatus est, neque praeter contemptum aliud operae pretium tulit."[94] A katolikusok terjedelmes választ adtak Pósaházi „refutatio"-jára még az országgyűlés folyamata alatt: a *Vindicata*-ban.[95] E könyv igen érdekes kettős bevezetése nyújt nekünk tájékoztatást e különös, az országgyűlés felszíne alatt lappangó, „hitvitáról".

A *Praefatio. Ad Catholicum Lectorem* című első előszavát érdemes volna egészen idézni, de elégedjünk meg ennyivel:

„Hunc ergo libellum a praefato Praesule, pro veritate toti Mundo declaranda, Anno, ut supra, Cassoviae primum editum, ac postea recusum Viennae, Anonymus quidam fautor Haereticorum, ipse vero, ut colligitur ex 2. §. refutationis Argumenti tertij, novitatis Calvinianae sectator, ligvae Romanae, praeter morem haereticorum studiosus nec rerum suarum imperitus, Apostatis a fide nostra non multum absimilis, Generosus, an Clarissimus, incertum; aut quicunque tandem, sed haereticus, Anno 1672. ut editio Antverpiana ficta, aut vera praesefert, refutare, & convellere conatus fuerat . . . .

Verum quod nobis dolori esse posset, libellus hic a rebelli calamo exaratus, a novem Annis sub modio latens, lucem in hisce partibus nequaquam viderat nobis conscijs: quamvis non dubitemus tritum illum fuisse a Sectarijs, proinde Egregius hic detestandae Rebellionis Patronus neque conveniri poterat a Catholicis, neque coargui.

Nunc vero tandem pauculos ante dies sub finem Diaetae Comitiorum Soproniensium, hic Sopronij venit in manus zelantium pro veritate & justitia Catholicorum, qui fraudem illico, inquietatem Rebellium argumentorum perspicaciter subodorati, atrocem hanc audaciam, & injuriam VERITATIS, inultam esse non debere, sed vindicandam quantocius Catholica VERITATE: ne, dum iniquitas mentitur sibi, mentiatur etiam Fidelibus ad ruinam."

A másik előszó: *Allocutio ad Refutatorem Anonymum.*

„Quartum tandem, quod perbenevole ex te requirimus, istud est, cur falsitas toti mundo detecta a tot annis nos latuerit, si toti mundo fuit exposita, & ut sic exponeretur porocusa, Cur saltem sub corona Ungariae aliquam mundi portiunculam non — diligentius pererravit? certe ut minimum gloriola pugnacis calami, & zelus tam inelyti adversus veritatem bellatoris lucem aliquam majorem exigere suo jure videbantur. & Saltem ingenuitas illa vestra Neo-Evangelica, Praelatos, Magnatesque Ungariae, saltem potiorem Nobilitatem, aut circumspectam Liberarum Urbium Communitatem salutare debebat: praesertim cum veritas impatiens tenebrarum supra modum lucem ambiat, nec diu sub modio latere possit.

Quo igitur consilio foetum hunc vestrum in terram defodistis, vel in arcam condidistis, aut imbecillium & seductorum tantum judicio commissam Veritatem tam illustrem, anguistis hisce limitibus coarctastis? Utinam tunc statim cum nascebatur, soboli huic conveniens accinere Genethiacon licuisset, utinam aliquid saltem de hoc genimine ante Comitia inauditum Fuisset! haberent nunc forsitan tui solatium, quod ipsis tuo isthoc collirio mixtrum liberalius offerretur. Nihilominus sive istud casu, sive vestro acciderit consilio, arctatis justo metu conscientijs, compati vobis malo, quam insultare. Imo si amicum habere me quoque vultis, en scutum non contemnendum contra

[94] WAGNER, 115. — SCHMITTH, III. 294. — GÁNOCZY, II. 324—325.

[95] RMK II. 1492. Az akadémiai könyvtár példánya Kollonich primásé volt. — „A föntebbi szám alatt leírt n.-szombati 1681-diki kiadástól különböző nyomást" ismertet Szabó Károly 1493. számmal. Ez azonban 1721. évi kiadás, egybekötve az „Extractus Brevis & Verus" ez évi kiadásával, a kettő együtt jelent meg. Az RMK állományából törölni kell.

haec ipsa tela vobis porrigo: dicite, quia libellus quidem surrexit de sepulchro, urbes & oppida palam, & intrepide perambulavit, sed Catholicorum calami dormitaverunt omnes, & dormierunt: & qui vigilantes vigilaverunt, praegrandi hoc ariete perculsi & consternati, maluerunt silere, quam actum agere, & repugnando nihil efficere, Placet ingenium. Quid alibi alijs late per Ungariam actum sit, ingenue fatebor, id mihi neutiquam constare: mihi tamen, aliisque Dominis ad hanc Diaetam congregatis, proximis tandem diebus instar Lunae apparuit vester hic libellus."

Ezután kell még kideritenünk: kinek a buzgóságából, kiknek a segítségével jutottak el Pósaházi *Veritas*-cáfolatának nyomtatott példányai Sopronba Erdélyből a rendek színe elé? S mikor nyomtatták ki? Már korábban, de valami okból nem hozták nyilvánosságra, vagy pedig sietve, az országgyűléssel egyidőben? Az máris bizonyos, hogy nem csupán kiadásának helye, de éve is fiktív.

4. A *Veritas*-irodalomnak rejtélyes terméke egy álnevű szerző: Freibergi Krestianszky Jób 1683-ban megjelent refutatioja. Csak Czvittinger *Specimen*-jéből ismertük. Szövegét Zoványi megtalálta a *Kurze Nachricht entgegengesetzet dem lügenhafften Bericht* című kiadvány 72—105. lapján. E kiadvány egyik tagja Labsánszky János hírhedt munkája a — pozsonyi Judicium Delegatumot mentegető *Extractus Brevis et Verus* körül keletkezett vitairodalomnak, amelynek második német nyelvű kiadására 1683-ban került sor.[96] Ezt cáfolta Krestianszky, s egyidejűleg mindjárt a *Veritas*-t is, amelynek szövegét is közölte párhuzamosan a magáéval. Vitairatának címlapja kétrészes, együtt nyújtja a *Veritas* és az *Antwort* címét. Az előbbit Czvittinger már közölte, az utóbbi kiadatlan volt:

Ausführliche Antwort Auf die verlarvte Warheit entgegen gesetzet dem obscuren und bodenlosen Beweiss Ode Denen falschen dreyfachen Proben Woraus erhellen soll, dass Ihre Kays. und Königl Maj. nicht verbunden gewesen sey, die beyde Religionen Lutherisch und Calvinisch im Königreich Ungarn zu dulten, von einem weyland gewesten Praeposito Capituli Scepusiensis, Namens Georgio Barson etc. von dessen unordentlichen Leben und Wandel, wie auch von seinen Thaten bey dem deformations-Werk und gewaltsamer Wegnemung der Evangelischen Kirchen ein mehters könte, aus Grund der Warheit angeführet werden: Weil er aber nunmehr gestorben quiescat ipse. Zu Rettung der Warheit, nothwendig beygedruckt, und una quasi fidelia unter einer Mühe hinzu gesetzet und herausgegeben von Job Krestiansky aus Freyberg. Gedruckt eben in demselben Jahre 1683. als die verlarvte Warheit wieder aus Licht gekommen.

„Quantas turbas, quantasque afflictiones iste Episcopus cum hoc suo libello Evangelicis & Calvinianis in Hungaria excitaverit, non nisi Historiae superioris Seculi ignarum, latere potest, quippe cujus pleraque Systemata nos de illis aliunde edocent, vel maxime etiam illa Responsio Pseudonymi demonstrat, quae sub titulo proxime allato prostat" — Czvittinger e szavai mintha magyarországi szerzőre utalnának. Erre vall, az *Antwort* címének szubjektív hangja is.[97] Valószínű, hogy egy magyarországi exulans prédikátor munkája.

5. A *Veritas*-ra az első külföldi válasz 1672-ben jelent meg, címe: *Gründe und Ursachen welche Die Römische Keyserliche auch zu Hungarn und Böhmen Königk. Majest. bewegen sollen nicht zu zugeben Dass die Evangelische verfolgt und auss dero Erb-Königreichen und Ländern vertrieben werden: von Wilh. Crist. Kriegsmann entgegen gesetzt Einer in Lateinischer und Teutscher Sprache unlängst augebenen Schrifft: deren titul: Veritas Toti Mvndo Declarata, c. .....*

Kriegsmann lutheránus vallású világi ember volt: „ein Politicus". Előbb a gróf Leininger-Hartenburg családban Fridericus Amiconis mellett. Majd később VI. Lajos Hessen-Darmstadti herceg kamarai tanácsosa. Nagy terjedelmű, többfelé ágazó irodalmi működésének csak egyik ága volt a teológia, illetve egyháztörténet. Élete utolsó éveit Manheimben töltötte, a

[96] RMK III. 3272., 3273. — SCHMALL: Adversaria. (Monumenta, II. 13—14.)
[97] RMK III. 2609.

Gründe und Ursachen alkalmasint manheimi nyomtatvány. 1678-ban halt meg.[98] Az a kétnyelvű *Veritas*-kiadás, amelyre hivatkozik, ismeretes, említettük is. Alighanem bécsi kiadás.

6. A *Veritas*-ügyről, a magyar protestantizmus sorsában bekövetkezett válságról a nyugati protestánsok nem az e fajta röpiratszerű nyomtatványokból tájékozódtak, melyek közül kitudja hányat rejt még könyvtárak mélye, hanem Heidegger zürichi professzor nagy művéből: a *Historia Papatus*-ból, amelynek első kiadása 1684-ben jelent meg.[99] Heidegger nevét jól ismerjük a „gyászévtized" történetéből: a nápolyi gályákra hurcolt magyar protestáns prédikátorok kiszabadításán sokat fáradozott, melegszívű pártfogója volt az exuláns magyar papoknak. A magyarországi eseményekről közvetlen forrásból tájékozódhatott, s ez érezhető is írásában. Ebben is szenvedélyes hangon szól a római egyházról, de a jó történetíró tájékozottságával. A *Veritas*-ról ez volt a véleménye: „Sub novissimae persecutionis initia A. M. D. C. LXXI. prodiit Viennae Classico sacri belli Sciopiano[100] haud dissimilis libellus . . . . " A *Veritas* jelmondatáról — Tractationi praemisit S. Augustini in illud Psalm 57. — pedig, amely címlapjának verzóján olvasható, ezt mondotta: „Ita non tam zelo pro Catholica religione, seu aris, quam pro focis suis commotus, animum suum certa spe implevit, fore scilicet brevi, ut Jesuitarum artibus Evangelica religio ex toto Hungariae Regno eliminata plorare cogatur." A *Historia Papatus*-t 1694-ben újra kiadták.

VIII.

1681-ben az országgyűlés összehívásával tört meg a totális ellenreformáció első hulláma. De ez nem annak következtében történt, hogy a kormányzat jobb belátásra jutott a vallás-politika dolgában, csupán csak kényszernek engedett. Felismerte, hogy az eredmény nem áll arányban a kárral, amelyet okozott: az erőszakos térítés nem csupán a római egyház lélekszámát növelte, hanem Thököly Imre táborát, a „testi-lelki szabadság"-ért harcoló kuruc hadsereget is. A Gubernium megszüntetése, az országgyűlés összehívása azt jelentette, hogy a politikai belátás egyidőre győzött a Bársony György libellusában világgá kiáltott fanatizmussal szemben.

A totális ellenreformáció második hullámát Kollonich érsek 1700-ban szabadította rá a magyar protestánsokra. Ez abban különbözött az elsőtől, hogy azt impulzusok irányították, s vad és vak cselekedetek káoszává fajult, most ezt az érsek gondosan elgondolta, módszerét is kidolgozta. Terve a protestantizmus teljes likvidálására az eltervezés remekműve volt, akárcsak az egész országot illető programja: az „Einrichtungswerk". De módszere semmivel sem volt szelidebb, kíméletesebb a korábbinál. Sőt ha a baranyai eseményekből ítélünk,[101] néhol még embertelenebb is. Kollonich is a *Veritas*-t emelte magasra, amikor apparátusát rászabadította a protestánsokra.[102] E második hullámot a Rákóczi-szabadságharc szorította vissza.

[98] JÖCHER: Allgemeine Gelehrten—Lexicon. II. (Leipzig, 1750.) 2169—2170.

[99] Midőn a „Veritas" egyháztörténeti fontosságáról szól, Debreczeni Ember Pál is Heideggert idézi.

[100] Scioppius (Schoppe) Caspar (1576—1649). 1618-ban áttért a katolikus vallásra. A „Veritas" Heideggert az ő „Classicum Belli Sacri" című (Pavia, 1619.) nevezetes munkájára emlékeztette.

[101] A baranyai ellenreformációra nézve l.: Radonay Mátyás pécsi püspök leveleit a református gyülekezetekhez. (OKOLICSÁNYI, 139—142.)

[102] Közvetlen előzménye: a katolikusok válasza a protestánsok 1699. évi Memoriale-jára. (OL Acta Jesuitica. Irreg. Tyrn. Fasc. 6. no 161.) — SERFŐZŐ is említi: „A prédikátorok elmozdítása, iskoláik csökkentése és bizonyos helyeken az istentiszteletek gyakorlatának megszüntetése nem jogtalanság velük szemben, mert ezekhez Magyarországon nem volt joguk és most sincs — ‚prout clare demonstratur in libello Tyrnaviae Typis edito a. 1681. cui titulus: Veritas toti mundo declarata et vindicta.'

A teljességre törekvő ellenreformáció harmadik hulláma tartós volt: 1711-től 1781-ig tartott. Az 1714—1715. évi vallásügyi törvényhozás, még az 1681. és 1687. évi „kegyelmi törvények" érvényét is megsemmisítette, s voltaképpen jogfosztottá tette a két protestáns egyházat. A vallásügy intézése ettől kezdve nem közjogi probléma többé, hanem az államigazgatás egyik tennivalója. A protestánsok helyzetét tetszés szerint értelmezhető, vagy teljesen mellőzhető királyi explanációk és rezoluciók szabályozzák. A protestáns-kérdéssel foglalkozó katolikus publicisztika Bársony György elveit hangoztatja, a Helytartótanács az ő *Speculum*-ában tükröződő álmát realizálja az egyhitű, az „apostoli király" abszolút uralmát boldogan hordozó Magyarországról. A század elején az ország lakosságának túlnyomó többsége még protestáns, 70 esztendő múlva: elgyötört; megalázott kisebbség. Ez az utolsó hullám megtörte, s az ország egyes tájairól egészen el is söpörte a protestantizmust.

A totális ellenreformáció mindvégig tagadta, hogy az 1608. és 1647. évi országgyűlés vallásügyi határozatai, melyekben a magyar állam törvényes szabadságot, közjogi védelmet és biztosítékokat adott a magyar protestantizmus két egyházának, valóságos törvények volnának. Ellenben érvényes törvénynek tekintette az 1524. és 1525. évi országgyűlési határozatokat. Ideológiája két olyan chartára épült, amelyekről bebizonyították, hogy koholmányok: Constantin császár dekrétumára és II. Szilveszter pápa bullájára. Ami a rákosi határozatot illeti, a katolikus és a protestáns történetírás megegyezett abban, hogy ez egy esztendeig sem volt érvényes törvény.[103]

Tamás Esze

LA „VERITAS" DE GYÖRGY BÁRSONY

L'étude s'occupe de deux publications. parues à Cassovie en 1671, qui contiennent la fondation de principe de la contre-réforme totale déroulée en Hongrie de 1671 à 1781. Toutes les deux ont été écrites et éditées par l'évêque György Bársony (1626—1678). La première est le *Speculum Hungariae* dans lequel l'évêque a publiée le texte latin et la traduction hongroise de la bulle du pape Sylvestre II, datée de 1000 et qui s'est avérée fausse. Par cette contrefaçon d'origine incertaine, qui a été publiée pour la première fois dans l'ouvrage d'Inchoffer, éditée à Rome en 1744, intitulé *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*, il avait l'intention de prouver que les protestants n'ont pas de place en Hongrie, parce que le premier roi des Hongrois, Étienne Ier a fait donation du pays au Saint-Siège. Contre les vues antérieures, l'auteur de cette étude prouve la tendance contre-réformiste de cette falsification. L'autre publication de l'évêque Bársony, int. *Veritas Toti Mundo declarata* qui a été rééditée plusieurs fois par la presse jésuite de Nagyszombat jusqu'à 1763, cherchait à démontrer que les lois religieuses de 1608 et de 1647 qui ont donné des garanties pour les deux églises protestantes hongroises, en matière de la pratique libre de leur religion, — n'étaient pas valables et ne l'avaient été jamais. Dans son appendice, Bársony a publié la *Donatio Constantini*, comme preuve du fait que les pays de l'occident sont tous la propriété du pape. Trois auteurs hongrois ont écrits des réfutations contre la *Veritas*. A l'étranger, c'étaient Wilh. Crist. Kriegmann, conseiller du prince de Hessen-Darmstadt (1672) et un auteur écrivant sous le pseudonyme Job Krestinan (1682) qui ont écrit des réfutations à propos de la *Veritas*. Dans sons ouvrage intitulé *Historia Papatus*, le professeur Heidegger de Zurich s'est occupé de la *Varitas* avec un soin particulier. Il a reçu ses informations des prêtres protestants hongrois qui devaient se réfugier à l'étranger. Dans l'histoire de Hongrie, la *Veritas* a l'importance qu'avait l'Édit de Nantes dans l'histoire de France. Dans son étude, l'auteur s'occupe encore de deux longs poèmes. Le premier est l'ouvrage d'un auteur jésuite inconnu, dans lequel il encourage François I Rákóczi d'extirper l'hérésie dans le pays à l'aide des armes. L'autre a pour titre: *Régime des prêtres en Hongrie*. Le chanteur anonyme y énumère les crimes du clergé catholique, en disant que la domination des prêtres n'extirpe pas seulement les protestants, mais elle ruine le pays aussi.

[103] VESZPRÉMI: „Lutherani comburantur". (Új Magyar Sion. 1880.) — ZOVÁNYI Jenő: Adatok a magyar protestantizmus múltjából. XVII. A „lutherani comburantur" és a Corpus Juris Hungarici. (Protestáns Szemle. XXIX/1917. 626—627.)

BÉNYEI MIKLÓS

EÖTVÖS JÓZSEF VILÁGIRODALMI OLVASMÁNYAI

Német irodalom

A gyermek Eötvös a német szépirodalmon tanult meg olvasni. Anyja az akkor divatos, ma többnyire klasszikusként tisztelt szerzők műveit adta a kezébe, ezek nyújtották számára az első irodalmi élményt.[1] Már hétéves korában Schillert olvasta, s ebben az időben sűrűn járt színházba.[2] Schiller volt az első kedvence. Később is szívesen forgatta, ismerte verseinek, drámáinak többségét, bár írásaiban csak a *Wallensteint*, a *Taggenburg lovagot*, *A kesztyűt*, a *Don Carlost* és a *Tell Vilmost* idézi vagy említi.[3] Megvásárolta Schiller 1830-ban megjelent életrajzát, majd a 60-as években két kötetét: a *Wallenstein* 1869-es és a *Gedichte* 1864-es kiadását.[4]

Schiller iránti rajongása nem tartott soká, helyét hamar elfoglalta Goethe. Egyik jegyzetfüzetében ő maga vall erről: „Schiller vala egyetlen ideálom, és többre van szüksége minden embernek, e föld képe nála csak ragyogó napfényből 's rettentő viharokból ál [sic!], gyönyörködtetnek képei, de nem jobbulunk általok, mert csak az igazság vezet nagyra 's magasra . . . Göthe igaz, azért vezetett engem is az igazsághoz, hajnal terjed el képein az alig kelő nap, csak e föld legmagasabb bérczeit fényesíti sugárjaival, minden más tisztán, de nem ragyogva ál előttünk, és ez éles világosítása a kis földünknek. Nála a légen csak könnyű fellegek lejtenek át s előttünk haggya egyesülni, és nem vezeti készen elénkbe. Nem álmodik de boldog álmakba ringat, mert nyugalmat ad . . . " S a folytatás: „Schiller képzetekben, Geöthe a valóban nagy, amaz ábrándjaink, ez a valo költője, . . "[5] A bejegyzés 1833 tavaszán, telén keletkezhetett, mert ez év februárjában arra kérte Szalay Lászlót, hogy küldje vissza lemásolva leveleit; „erre kértem Ecksteint is; de ne mond meg okát, csak azt mond hogy kifejlödésemet kivánom belöllök látni, Schillerianusból hogy lehettem Geötheianus, ha így kéred bizonyosan ide adja".[6]

[1] FALK Miksa: Kor és jellemrajzok. Bp. 1903. 209. (A továbbiakban: Falk.) Eötvös 1870. dec. 8-i levele Toldy Ferenchez. = E. J.: Levelek. Életrajz. Bp. 1903. 29. (A továbbiakban: Levelek.)

[2] FALK 207. Eötvös írja (Naplójegyzetek—gondolatok. Bp. 1941. 306.; a továbbiakban: Napló): „5 éves koromtól rendesen elvittek a budai szinházba". Felnőtt korában gyakran látogatta a pesti színházakat, az 1840-es években külön páholya volt a Nemzeti Színházban. Vö. Kemény Zsigmond Naplója. Bukarest, 1966. 187.

[3] A Wallensteint idézi: A falu jegyzője. Bp. 1901. I. köt. 213. (a továbbiakban: FJ), említi: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Bp. 1902. 2. köt. 201. (a továbbiakban: UE). A Taggenburg lovagról és A kesztyűről ír: FJ 2. köt. 324—325., a Don Carlosról: Éljen az egyenlőség! = Költemények, színművek. Bp. 1903. 306. (a továbbiakban: KSZ) és A házasulók. = uo. 96. Gesslerre, a Tell Vilmos egyik szereplőjére utal: Reform. = Kelet Népe és Pesti Hírlap. Reform. Bp. 1902. 229. Általában szól Schillerről: Napló 164. p., Gondolatok. Bp. 1903. 127. (a továbbiakban: Gond.).

[4] A Gedichte jelenleg az MTA Irodalomtudományi Intézetének Könyvtárában (a továbbiakban: ITIK) van, de az Eötvös-hagyaték 1909-es kéziratos katalógusa szerint Eötvösé volt.

[5] Zöld jegyzetkönyve 30—32. MTA Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTAK) és uo. 33. Idézi SŐTÉR István: Eötvös József. Bp. 1967. 43. (A továbbiakban: Sőtér)

[6] Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. 61. (A továbbiakban: Levelei SzL-hoz.) NIZSALOVSZKY Endre szerint (jegyzetei uo. 62—63.) e leveleknek az összegezése lenne a zöld

A levelek visszakérésének igazi okát nem tudjuk, de az valószínű, hogy ez időben foglalkoztatták azok a gondolatok, amelyeket fentebb idéztünk. Ezek elárulják, hogy a serdülő, az ifjú Eötvöst még magával ragadta Schiller ábrándos érzelmi világa, szélsőségek közt csapongó költészete, a férfivá érő fiatalembert azonban már Goethe objektívebb szemlélete, józansága, mély eszmeisége és lírájának rejtett szépségei vonzották. Goethét olvasva döbbent rá, hogy a költőnek a valóság ábrázolására, az igazság felderítésére és kifejezésére kell törekedni.

Goethe végigkísérte Eötvös egész életútját. Már gyermekkorában lelkesen szavalta verseit,[7] s első irodalmi próbálkozásként a *Götz von Berlichingen*t fordította magyarra, alig 17 évesen.[8] Karlsbadban emléktáblát állíttatott tiszteletére, dolgozószobájának falán ott függött az arcképe, asztalán pedig ott állt mellszobra.[9] Gyakran idézte, emlegette műveit: *Werther, Faust, Wilhelm Meister, Tasso,* „a lyrai költemények nagy része", *A bűvészinas* c. vers, a *Dichtung und Wahrheit*.[10] Utolsó éveiben a *Wanderers Nachtlied* gyönyörű sorait mondogatta — pihenni vágyott ő is...[11] Első unokájának Goethe összes munkáinak díszkiadását akarta ajándékozni,[12] de ma már nem találjuk könyvhagyatékában. Csak a Faust két kiadása — egy magyar és egy német — van meg Goethétől,[13] a többi nyilván elkallódott. A *Faust*ot először *A karthausi*ban említette, olyan írásként, „hol nemünknek egyik leghatalmasabbja önszenvedéseit letevé".[14] Az 1860-as évek közepén ismét kézbe vette, a fenti német nyelvű kötetben sűrűn előfordulnak a bejelölései. Mindig nagy elismeréssel nyilatkozott Goethéről. 1869-ben például így írt: „csak abban különbözik másoktól, hogy mit valamennyien éreztek, azt ő egyedül tudta kimondani".[15] Megmondta az okot is: „Talán nem volt soha lángész, ki tehetségeit annyi józansággal használta volna, mint Goethe, s főkép ebben áll nagysága."[16]

---

jegyzetkönyvben olvasható gondolatsor. Lehetséges, bár a Szalayhoz írt levélben Eötvös világosan kimondja, hogy nem e célból kéri a leveleket, ez csak ürügy. A feltevés mégis helyénvaló, hiszen elképzelhető, hogy Eötvös erre is felhasználta a visszakapott leveleket, ha visszakapta azokat egyáltalán. E. = Eckstein Frigyes (1803—1859) orvos, Eötvös anyósának, Eckstein Annának volt unokatestvére, de kapcsolatuk korábbi eredetű, mint Eötvös házassága, aki többször említi leveleiben és naplójában.

[7] FALK 212—213.

[8] FERENCZI Zoltán: Báró Eötvös József 1813—1871. Bp. 1903. 22. (A továbbiakban: Ferenczi.)

[9] RÁTH Mór: Eötvös és Göthe. = Reform, 1871. febr. 5. és 19.

[10] A Werthert említi: A házasulók. = KSZ 89., Éljen az egyenlőség! = uo. 258., A karthausi Bp. 1901. 437. (a továbbiakban: Karth.), Tanulmányok. Bp. 1902. 249. (a továbbiakban: Tan.), A nővérek. Bp. 1905. 157., 270., 274. (a továbbiakban: Nővérek), Gond. 116., 120. és Csatos zsebkönyvei I. 52. lev. MTAK. A Wilhelm Meisterről ír: Tan. 249. p., Levelei SzL-hoz 157., 1870. márc. 11-i levele fiához. = ItK, 1930. 62., Gond. 116., 120. A Faustról: Karth. 275., Reform 114., Tan. 249., UE 2. köt. 118., Nővérek 157., Gond. 120., 1868. dec. 20-i levele fiához. = ItK 1929. 450. A Tassóra utal: Gond. 120. A lírai versekre: uo., Tan. 249. Egy versét idézi: Kisebb politikai czikkek. Bp. 1903. 56. (A továbbiakban: KPC). A bűvészinas tartalmát elmondja: Reform 228. A Dichtung und Wahrheitra hivatkozik: FJ 1. köt. 128. Goethe egy-egy gondolatáról szól: UE 1. köt. 237., 3. köt. 301., Napló 139., 248., Gond. 79. (ugyanez szóról szóra: Napló 242.), 1848. febr. 9-i levele Széchenyihez. Közli VISZOTA Gyula: B. Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról. = Budapesti Szemle, 1919. (179. k.) 110., 1867. ápr. 21-i levele Falk Miksához. = Levelek 167. Általában említi Goethét: 1831. márc. 26-i levele Kazinczyhoz. = SŐTÉR 21., 1854. dec. 26-i levele Szalayhoz. = Levelei SzL-hoz 221. p., Gond. 276.

[11] RÁTH M.: i. m.

[12] Uo. Ez az unoka Návay Lajos és Eötvös Ilona 1870. szept. 28-án született Lajos nevű fia (1870—1919) volt, akik később Csanád megyei alispán, majd a képviselőház elnöke lett.

[13] A magyar — a Faust első részének első fordítása, Nagy István munkája — 1860-ban, a német 1862-ben jelent meg. Utóbbit fiának vásárolta, mert a címlapon Loránd aláírása van.

[14] Karth. 275.

[15] 1869. máj. 21-i levele fiához. = ItK 1929. 455.

[16] Gond. 120. L. még 1865. dec. 11-i emlékbeszéde Szalay felett. = Beszédek. Bp. 1903. 1. köt. 187. (A továbbiakban: Beszédek.)

Goethe nagy szelleme kétségkívül hatott rá. Gyakorlatiassága, humanizmusa emberi példát, iránymutatást jelentett számára,[17] művészete pedig az irodalom terén tett első lépéseire volt befolyással.[18] Még *A karthausi* egyes alakjaiban, néhány részletében és eszmei motívumában is érezhető a *Werther* és a *Faust* közvetlen hatása.[19] A lélekelemző módszernek a *Magyarország 1514-ben* való alkalmazására Sőtér István szerint Eötvös többek között a *Wilhelm Meister*ben találhatott példát.[20] A századforduló idején szívesen emlegették a *Wahlverwandschaften* és *A nővérek* hasonlóságát.[21]

Eötvös nemcsak Goethe alkotásait olvasta — néha ismételten —, hanem a róla szóló írásokat is. 1857. szeptember 8-án az *Edinburgh Review* egyik cikkével szállt vitába jegyzetfüzetének lapjain. Ezt a reflexiót később a *Gondolatok*ban is közölte, hevesen visszautasítva a vádat, mely szerint Goethe szívtelen ember volt.[22] Az 1835-ben megjelent *Goethes Briefwechsel mit einem Kinde* című levelezést még akkor megvásárolta, majd 1857-ben az újabb kiadást is. Az elsőt valószínűleg elolvasta, a másikat fel sem vágta.[23] Az irodalomtörténeti összefoglalások közül Gervinus *Geschichte der Deutschen Dichtung* című 5 kötetes munkáját 1853-ban szerezte meg. A nagyhírű, liberális szellemű irodalomtörténész művében különös figyelemmel tanulmányozta a Schillerről és az öreg Goethéről szóló fejezeteket, mint ahogy ezt az 5. kötet aláhúzásai, margójegyzetei bizonyítják.

Bejelölések láthatók a Wolfram von Eschenbachról és iskolájáról írt részben is. Eötvös megvette Wolfram *Parsifal und Titurel* című költeményének 1861—62-es kiadását, talán éppen a Gervinusnál olvasottak hatására.[24] Nagyra értékelhette a német költészet másik korai remekét, a *Nibelung-éneket*. Gyulai Pál 1862 decemberében írta Szász Károlynak: „Egyébiránt a Nibelungent is felolvashatod a nagy gyűlésen. Én ezt szóba hoztam volt a minap a Kf. társaság egyik havi ülésén. Eötvös nagyon pártolta."[25] Szász Károly be is mutatta fordítását, s amikor azt 1869-ben kiadták, Eötvös azonnal megvásárolta vagy megkapta tiszteletpéldányként.[26]

Schiller és Goethe mellett a német klasszicizmus és felvilágosodás többi nagyságát is ismerte, olvasta. Könyvtárában megtaláljuk Winckelmann, a Stolberg-fivérek, Herder, Klopstock és

[17] TURÓCZI-TROSTLER József: Eötvös József. Opponensi vélemény Sőtér István: Eötvös József c. doktori disszertációjához. Bp. 1954. (Klny.) 566.

[18] NÉGYESY László: Eötvös költeményei. = Budapesti Szemle, 1913. (156. k.) 172. Feltételezi azt is (178.), hogy Eötvös első aforizmáival a nagy mester példáját akarta követni.

[19] TURÓCZI-TROSTLER: i. m. 564—565. és 567., SŐTÉR 96.

[20] SŐTÉR 204.

[21] A hasonlóságról először DUX Adolf írt a Pester Lloyd 1857. jan. 26-i számában, majd PÉTERFY Jenő vetette fel újra — Báró Eötvös József, mint regényíró. = P. J.: Összegyűjtött munkái. 1. köt. Bp. 1901. 29—30. —, de hatásról nem beszélt. Az ő nyomán emlegette Goethe regényének hatását BERKOVICS Miklós: Báró Eötvös József és a francia irodalom. Bp. 1904. 44—45. és KISS Gyula: Br. Eötvös József és a Nővérek. Bp. 1912. 17. Egyértelműen tagadta e hatást SZINNYEI Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. 2. köt. Bp. 1941. 364—365.

[22] Csatos zsebkönyvei II. 3—4. lev. MTAK, Gond. 119—120. A cikkről a Budapesti Szemle 1858. évi 2. kötetében, a 497—501. oldalon TÓTH D[énes] is írt: The life and works of Goethe . . . címmel.

[23] A leveleket Elisabeth Arnim — írói nevén Bettina — német írónő (1785—1859) bocsátotta közre. Goethe rajongója, férjhezmeneteléig (1811) levelezőpartnere volt. Később kiderült, hogy a levelek nagy része csak az ő képzeletének műve.

[24] Gervinusnál a 2. köt. 1—13. oldalán láthatók a bejegyzések. Wolfram könyve jelenleg az ITIK-ban van, de az 1909-es katalógusban szerepel.

[25] Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 480.

[26] A német irodalom 14—17. századi alakjai közül csak a „híres Holsteinius" nevét, pontosabban az „éjszakai szél dicséretére" írt eklogáját említette, azt is jó adag iróniával. Tan. 241. Holste, Lucas (1596—1661) német író, filológus.

Wieland műveit[27] — az utóbbi kettőre vonatkozó ismereteit Gervinus szintéziséből újította fel —, írt a kevésbé jelentős, de népszerű Lichtenberg egyik mondásáról,[28] sőt Nagy Frigyes verseiről is.[29] A Lessing-összesből főként az esztétikai és drámatörténeti munkákat *(Beyträge zur Historie und Aufnahme des Theaters, Laokoon, Hamburgische Dramaturgie, Wie die Alten den Tod gebildet)*, valamint a filozófiai, vallásbölcseleti műveket *(Anti-Goeze, Die Erziehung des Menschengeschlechts)* tanulmányozta, és sok aláhúzás van a *Nathan der Weise* lapjain, amelyet a zsidókérdés kapcsán olvashatott. Az *Emilia Galottit* egyik cikkében remekműnek nevezte, s más utalásai is igazolják, hogy jól ismerte Lessing munkásságát.[30] Lessinggel és Goethével egy sorban emlegette a romantikus Uhland verseit, akitől egy szomorújáték van hagyatékában.[31]

Mély nyomokat hagyott Eötvös költői, írói pályáján a német romantika, és általában a romantika. A körmondatos stílus, a beszédeit jellemző romantikus ékesszólás, a nemzeti múlt hagyományainak és törekvéseinek tisztelete, a nemzeti kultúra értékeinek megbecsülése jórészt a romantikus korstílus hatására formálódott, fejlődött ki nála.[32] Olvasmányai között szép számmal szerepeltek a német romantikusok. Egész fiatalon ismerkedett meg Jean Paullal, akinek neve kétszer is előfordul korai írásaiban.[33] Megszerezte műveinek 65 kötetes gyűjteményét, amely 1826—1833 között jelent meg, s az ezzel párhuzamosan kiadott, 8 füzetből álló életrajzot.[34] A német író hatása érezhető az 1833-ban közzétett *Bel- és Külvilág* című aforizmáin — ezt Bajza József elismeréssel állapítja meg egykorú bírálatában[35] —, s az *Álom* című, 1835-ben írt prózai költeménye is Jean Paul hasonló műfajú alkotásaira emlékeztet.[36] Fiatal éveiben kedvelte Lafontaine-t, a nálunk is népszerű írót. A házasulók egyik szereplője „isteni"-nek nevezi, egy másik pedig *Der Naturmensch* című regényét olvassa nagy élvezettel.[37] Megvásárolta a jozefinista Alxinger eposzait, a konzervatív szemléletű Fouqué egyik lovagregényét, Steigentesch vígjátékait, Schulze összegyűjtött költeményeit, Rückert keleti hatást tükröző verseit és az osztrák Zedlitz könyveit (az utóbbi három köteteiben itt-ott kevés bejelölés is van), Novalis *Heinrich von Osterdingen* című történeti regénytöredékét.[38] A romantikus

[27] Wielandról egy életrajzot is olvasott, amelyet az Egyetemi Könyvtárból vitt ki. Vö. 1861. okt. 22-i levele Toldy Ferenchez. = Levelek 28. Feltehetően Loebell, J. W. 1858-ban megjelent biográfiájáról volt szó.

[28] 1852. febr. 12-i levele Szalayhoz. = Levelei SzL-hoz 197.

[29] FJ. 1. köt. 151. Megvette Gottlieb Conrad Pfeffel (1736—1809) híres tanmeséinek — Fabeln und poetische Erzählungen — 1861-es, továbbá a kalandos életű Johann Seume (1763—1810) összes műveinek 1835-ös kiadását is.

[30] Az Emilia Galottiról l. Tan. 249. Más utalásai: Levelei SzL-hoz 198., Gond. 153—154., Ausztria nagy állami állása. OSZK Kézirattára Fol. Hung. 1520. 5. lev.

[31] Tan. 249. A szomorújáték: Ernst, Herzog von Schwaben (1818).

[32] SŐTÉR 16. Eötvös romantikájáról uo. 60—62.

[33] 1831. szept. 3-i levele Szalayhoz. = Levelei SzL-hoz 46., Zöld jegyzetkönyve 5. MTAK.

[34] Az életrajz 1—2. kötetében bejelölések is vannak.

[35] Eötvös aforizmái a Muzárionban jelentek meg. Bajza bírálata a Kritikai Lapok 1834. 3—5. oldalán látott napvilágot, szövegét l. B.J.: Összegyűjtött munkái 4. köt. Bp. 1899. 175—176.

[36] SŐTÉR 30—31. Ezután már csak egyszer említette Jean Pault: egy 1857-ben kelt kéziratos feljegyzésében gondolatainak gazdagságáról írt, amellyel élni nem tudott. Csatos zsebkönyvei II. 22. lev. MTAK. (Némileg módosított formában bevette a Gondolatokba is: 118.)

[37] KSZ 89. és 91. Lafontaine, August (1785—1831) német regényíró. A falu jegyzőjével kapcsolatban ír róla GYERGYAI Albert: A Falu jegyzőjéről. = EPhK, 1937. 89. Eötvös a Karthausiban is utal egyik hősére: 432. Könyvhagyatékában van egy Lafontaine-átdolgozás is: Montolieu, Mme: Le village de Lobenstein, ou le nouvel enfant trouvé . . . 1802.

[38] A könyvek: Johann Christian Alxinger (1755—1797): Bliomberis és Doolin von Mainz; Friedrich de la Motte Fouque (1777—1843): Der Zauberring (ez jelenleg az ITIK-ban van); August von Steigentesch (1774—1826): Lustspiele; Ernst Schulze (1789—1817): Sämmtliche poetische Schriften; Friedrich Rückert (1788—1866): Sieben Bücher Morgenländischer Sagen

iskola vezető kritikusairól, Tieckről és Schlegelről 1847-ben ejtett szót, mondván: a magyar kritikának önállósulni kell, megszabadulva befolyásuktól. Tiecknek két regényét is megvette, akárcsak Schlegel híres filológiai munkáját, az *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier*-t.[39] Még élete végén is emlékezett Hölderlin soraira, Spindler regényalakjaira.[40]

Fiatalkori élménye volt Heine költészete; *A karthausi* és egy 1845-ös cikk idézete, előbbinek és a 30-as évek verseinek feltételezhető, bár vitatott reminiszcenciái ezt mutatják.[41] Az öregedő Eötvös emlékezetében még elevenen élt Heine művészete, 1865-ben még pontosan hivatkozott rá.[42] Felkeltette az ifjú Eötvös érdeklődését Börne esztétikája is, amely az irodalmat a politikai és erkölcsi haladás eszközének tekintette. A könyvtárában levő Börne-összesből csak az egyik irodalomelméleti tanulmányt *(Der Roman)* jelölgette meg olvasás közben.[43] Az 1830-as években vásárolta a panteista Schefer verseit is, a 40-es években pedig az osztrák Castelli elbeszéléseit, Halm drámáit, Hingenau regényét, Stierle-Holzmeister egyik kötetét, s ez időből származik Grünnek, a Vormärz kimagasló költőjének két könyve, köztük a *Spaziergänge einen Wiener Poeten* 1831-es kiadása,[44] továbbá Herwegh forradalmi hangvételű kötete, a *Gedichte eines Lebendingen* és a jóval mérsékeltebb Lewald egyik műve.[45] Gutzkowról — aki az irányregény műfajának volt jelentős képviselője — csak 1852-ben, egyik levelében írt, holott valószínű, hogy könyveit korábban is ismerte. Levelében arról beszélt, hogy el akarta olvasni a német író utolsó regényét, bár „azok szerént miket felölle olvastam nem sokat tartok rolla." Azt kifogásolta, hogy Gutzkow eltávolodott a realizmus alapelveitől.[46]

---

und Geschichten; Joseph Christian Zedlitz (1780—1862): Todtenkränze és Waldfräulein (ez az ITIK-ban található); Novalis: Schriften (a regény az 1. köt. 150—278. oldalán van). Megvan a hagyatékban Theodor Körner (1791—1813) hazafias német költő Poetischer Nachlass címmel 1829-ben kiadott két kötetnyi verse, továbbá August Platen (1796—1835) német költő Gesammelte Werke című, 1839-ben megjelent kötete is.

[39] Petőfi költeményeiről. = Tan. 249. A két Tieck-regény: Vittoria Accorombona (1841), Evremont (1836).

[40] FALK 236., ill. 327—328. A Hölderlin-idézet a Hüperionból való. Spindler, Karl (1796—1855) német regényíró, részletes leírások jellemezték romantikus történeti regényeit. Eötvös Der Jude című regényére gondolhatott.

[41] Karth. 432., Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH) 1845. jan. 6. = KPC 161. A regényben magyarul idézi a Dalok könyvéből az Ein Jüngling liebt ein Mädchen három sorát, cikkében németül a Zu fragmentarisch . . . (szintén a Dalok könyvéből) mind a hat sorát. A Heine-hatásról ír SŐTÉR 40.

[42] Politikai Hetilap (a továbbiakban: PolHl), 1865. aug. 15. = A nemzetiségi kérdés. Bp. 1903. 201. Az idézet a Deutschland 2. fejezetéből való.

[43] Az 1840-ben kiadott gyűjteménynek csak az 1—3. és 5. kötete van a hagyatékban, a bejelölés a 2. köt. 151. oldalán látható.

[44] A könyvek: Leopold Schefer (1784—1862): Laienbrevier; Ignaz Franz Castelli (1781—1862): Erzählungen von allen Farben; Friedrich Halm — eredeti nevén: Eligius Franz Josef Münch-Bellinghausen báró — (1806—1871): König und Bauer, Der Adept, Camoens, Gedichte; Otto Bernhard Hingenau (1818—1872) osztrák író és bányaszakértő: Der Bergmann; Joseph Stierle-Holzmeister (1781—1843): Gesammelte humoristische Novellen, Erzählungen und Gedichte; Anastasius Grün (1806—1876) másik műve: Pfaff von Kahlenberg c. elbeszélő költemény. Bejelölés csak Schefer verseiben van.

[45] Lewald, August (1792—1871) német író, Eötvösnek az Aquarelle aus dem Leben (1836) című műve volt meg. Eötvös pártfogolta a magyar származású, zsidó vallású német költőt, Karl Becket (1817—1879) is, aki szintén az Ifjú Németország mozgalmához tartozott, miként Herwegh és Lewald. Beck 1841-ben már Eötvösnek ajánlotta Janko, der ungarische Rosshirt c. verses regényét (vö. PÁNDI Pál: Petőfi, Bp. 1961. 534.), 1842-ben Pesten is járt. Eötvösék később kiábrándultak belőle (HANKISS János: Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. XXI—XXIII. Jahrgang. [Könyvismertetés.] = EPhK 1915. 230.), alighanem emberi magatartása miatt.

[46] Levelei SzL-hoz 197—198. Valószínűleg Die Ritter vom Geiste című sorozatának első kötetéről szól, amely 1850-től 9 kötetben jelent meg.

Ebben a levélben nyilatkozott Auerbach előző évben kiadott *Deutsche Abend* című regényéről is, amelyet az *Allgemeine Zeitung* kedvező kritikája nyomán rendelt meg. Csalódottan írja, hogy „még sem érdemlé meg csak az olvasását sem".[47] Korábban több rokonszenvvel viseltetett Auerbach iránt. *Schwarzwälder Dorfgeschichte* című, 1843—44-ben megjelent novellagyűjteményét magyarul is ki akarta adatni, a *Népkönyvkiadó Egyesület* által.[48] Tetszettek neki az elbeszélések, elsősorban azok érzelmes humanizmusa, a falusi néppel való együttérzése, a parasztéletről festett idillikus képe. Hasonló vonások jellemzik Eötvös paraszttárgyú novelláit és *A nővérek* című regényét; ezért az irodalomtörténészek egy része a német író egyenes hatását tételezte fel.[49] Ez vitatható, hisz Eötvös novellái egy irodalmi irányzat általános fellendülésének termékei voltak, falusi idilljei személyes élményforrásból táplálkoztak.[50] Auerbachnak a népies irodalomra vonatkozó nézeteit az 1846-ban megjelent *Schrift und Volk* című könyvből ismerte meg, amelynek *Die Dichtung aus dem Volke, mit besonderer Beziehung auf Hebel* című fejezetét elmélyülten tanulmányozta. Új fényt vethet az Auerbach-kérdésre a hagyaték egy másik darabja, a kiváló svájci elbeszélő, Gotthelf *Uli, der Knecht* című regénye. Gotthelf erkölcsi oktatásul szánta műveit, realista parasztregényei a svájci falu társadalmát ábrázolják. A fenti kötet 1854-ben jelent meg, tehát éppen Eötvös parasztnovelláinak születésekor. Elgondolkodtató, hogy nem hathatott-e azokra, főként a svájci hegyekben játszódó *Novella* című elbeszélésre.[51]

Az 1850—60-as években egyébként csökkent érdeklődéssel figyelte a német irodalom újabb alkotásait. Könyvtárában mindössze Geibel, s az igencsak másod-, harmadvonalbeli Hamerling, Roquette és Schober egy-egy kötete volt meg ebből az időből.[52]

Francia irodalom

Családi befolyásra történt Eötvösnek a francia műveltséggel való találkozása is. A franciák iránti tiszteletet nevelője, Pruzsinszky József erősítette meg a lelkében, majd az egyetemi előadások tudatosították.[53] A francia szépirodalommal való kapcsolata az 1830-as években volt a legintenzívebb. Ekkor hivatkozott Cardenal provanszál trubadur szatíráira,[54] s már ekkor nagy elismeréssel szólt Molière-ről, akit később is szívesen olvasott,[55] s úgy tűnik, vígjátékai-

[47] Uo. 198.

[48] FERENCZI 192. Jósika Miklós vállalkozott is az első füzet lefordítására, de a megvalósításra nem került sor.

[49] [KECSKEMÉTY Aurél] Kákay Aranyos: Báró Eötvös. = Újabb árny- és fényképek. Pest, 1866. 64., FERENCZI 192., LÁZÁR Piroska: Eötvös József br. nőalakjai. Bp. 1905. 85., HUSZTINÉ RÉVHEGYI Rózsi: Eötvös aesthetikai álláspontja. = Budapesti Szemle, 1914. (158. k.) 103., MISZTI László: Eötvös esztétikai és kritikai szempontjai. = Kristóf-emlékkönyv. Kolozsvár, 1939. 182., SZINNYEI F.: i.m. 2. köt. Bp. 1941. 329. és 352—353., TURÓCZI-TROSTLER: i. m. 573. és 590. SŐTÉR 157.

[50] Eötvös többször élt falun — Sályon, Szenttornyán, Velencén —, s leveleiben a falusi élet nagyszerűségéről áradozott Szalay Lászlónak, különösen az 1852. febr. 12-i levélben. Levelei SzL-hoz 195—197.

[51] Gotthelf, Jeremias (1797—1854) svájci német regényíró és novellista, református lelkész.

[52] A könyvek: Emanuel Geibel (1815—1884) az ún. müncheni költői iskola feje: Juniuslieder; Robert Hamerling (1830—1889) a müncheni kör szelleméhez közel álló epigon: Ahasver in Rom; Otto Roquette (1824—1896): Waldmeisters Brautfahrt; Franz von Schober (1796—1882): Gedichte.

[53] FALK 209. p., SŐTÉR 11—12.

[54] Hugo Victor mint drámai költő. = Tan. 230. Pierre cardinal néven említi. Cardenal a XIII. században élt, 1306-ban halt meg.

[55] Karth. 82., Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság 1864. febr. 6-i közgyűlésén. = Beszédek 1. köt. 272., PolHl 1865. szept. 18. = KPC 277. (itt Az úrhatnám polgár címszereplőjét, Jourdaint említi). Madelaine de Scudéry (1607—1701) egykor roppant népszerű regényeiről viszont lebecsülően nyilatkozott: Gond. 121.

ban felhasználta a komédia francia mesterének néhány fogását, alapmotívumát.[56] Ekkor mondta el, miként vélekedik a francia klasszicizmusról. Racine-t és Corneille-t sem nagy rokonszenvvel említette, az akadémikus irányzatot pedig fenntartás nélkül elmarasztalta, és nem kímélte az utódokat sem.[57] Később higgadtabban szemlélte ezt a korszakot, az 1860-as években két beszédében is kiemelte Corneille, Racine és Boileau nagyságát, XIV. Lajos kora csillagainak nevezte őket.[58] Megbarátkozni azonban nem tudott velük, sehol sem idézi őket, könyvtárában is csak Boileau összegyűjtött munkái vannak meg. Az 1820-ban megjelent négy kötetet 1835 körül szerezhette meg, talán éppen az Hugo-tanulmányokhoz forrásul, de bejegyzés nincs bennük. Felhasználta viszont La Harpe *Lycée ou cours littérature ancienne et moderne* című irodalomtörténetének 1834-es kiadását: az 1. kötetben a Corneille-ről és Racine-ról szóló fejezeteknél gyakori a bejelölés.[59] Hagyatéka tartalmaz még néhány XVII—XVIII. századi francia könyvet, köztük Mme de Sévigne levelezését, Louvet híres regényét, a *Chevalier de Faublas*-t és Lesage három művét is.[60] Beaumarchais-nak a sajtószabadságról írt sorait pedig az *Uralkodó Eszmék*ben említette.[61] Ez azt bizonyítja, hogy nem zárkózott el mereven e korszak irodalmától, ám nem melegedett fel iránta, s ezért van kevés nyoma írásaiban.

A francia felvilágosodás filozófiai gondolatainak megértéséhez Voltaire és Rousseau szépirodalmi művein át jutott el. Diákkorában a *Candide* Pangloss doktorának módjára élt, elve: „A világ legjobb úgy, mint Úristen teremté".[62] Később az ellenkezőjét vallotta ennek, meg akarta változtatni a világot. S hogy hitet tett emellett, abban nagy szerepe volt Voltaire és Rousseau eszméinek is. 1847-ben már gúnyosan szólt oda azoknak, „kik panglossi lelkesüléssel a' magyar földmívelőnek helyzetét oly virágzónak festitek".[63] A *Julie ou Nouvelle Héloïse* ún. rousseau-i érzelmességének Eötvös verseiben és *A karthausi* lírai részeiben lelünk nyomára.[64] A regény pedagógiai gondolataiban az *Émile* hatása is kimutatható.[65]

Eötvös számára a francia irodalomból egy kortárs, Victor Hugo romantikus költészete jelentette az elhatározó nagy élményt. A folyóiratok, tanárai vagy barátjai, Szalay László (aki már 1829-ben írt az akkor nálunk még alig ismert költőről) irányíthatták rá a figyelmét.[66] 1835 nyarán lefordította az *Angelo* című drámát. Ez irodalmilag halvány kísérlet ugyan, mégis nagy a jelentősége, mert ezzel kezdődtek hazánkban az Hugo-fordítások.[67] Hasonló zsilipnyitó szerepe volt két tanulmányának, megjelenésüket (*A francia drámai literatura és Victor Hugo* címűt 1835-ben, az Angelo bevezetésének szánva írta, az *Hugo Victor mint drámai költő* címűt

[56] SŐTÉR 139.

[57] A francia drámai literatúra és Victor Hugo. = Tan. 221—223.

[58] Beszédek 1. köt. 247. és 272.

[59] La Harpe, Jean-François de (1739—1803) francia költő, drámaíró, a XVIII. sz. végének jelentős francia kritikusa; műve az első rendszeres francia irodalomtörténet volt.

[60] Louvet de Couvray, Jean Baptiste (1760—1797) Émilie de Varmont című regénye is megvolt Eötvösnek. A Lesage-regények: Guzman d'Alfarache, Le Bachelier de Salamanque és Le Diable Boiteux.

[61] UE 2. köt. 33.

[62] FJ 1. köt. 49—50.

[63] A' nyomor és óvszerei II. = PH 1847. febr. 16. E cikksorozat első számában (febr. 7.) szintén utalt a Candide-ra és Pangloss doktorra. Voltaire egyéb szépirodalmi művei közül csupán a Brutus c. drámát említi meg: UE 1. köt. 320. Megvolt Eötvösnek Du Deffand marquise leveleinek 3 kötetes gyűjteménye is, melyeknek egy része Voltaire-hoz íródott.

[64] SŐTÉR 13.

[65] Karth. 32—35. Vö. FELKAI László: Eötvös József művelődéspolitikai munkássága. = E. J.: Válogatott pedagógiai művei. Bp. 1957. 61.

[66] SŐTÉR 55.

[67] A fordítás munkájáról l. Levelei SzL-hoz 73. és NIZSALOVSZKY Endre jegyzetei uo. 74. A fordítás 1836-ban nyomtatásban is megjelent. Jelentőségét kiemeli MUZSNAI Ágnes: Victor Hugo hatása a magyar regényirodalomban. Pécs, 1930. 4.

pedig 1837-ben) egyre-másra követték az Hugoról írt cikkek.[68] Hugo művei közül esszéiben Eötvös az *Angelo*, a *Cromwell* — 1827-es kiadásának előszava alapján született az első tanulmány[69] —, a *Le roi s'amuse*, a *Lucrece Borgia* című drámákat és a költő ódáit említette.[70] Szembeszállt Hugo kritikusaival, szenvedélyesen cáfolta kételyeiket. Név szerint csak kettőt nevezett meg: „Chaudes-Aigues a Párisi Szemlében s Jules Janin az angol Athenaeumban Hugo roppant népszerűsége ellen harcba szállnak . . . "[71] Felháborodva utasította vissza azokat a vádakat, melyek szerint Hugo rossz, erkölcstelen tendenciákat követ, mert drámáiban a rútságot is ábrázolja. „. . . miként a próza alatt rejtve lángol a költés, úgy él a durva cselekvény alatt egyike a legszebb erkölcsi valóságoknak" — hangzott az ellenérve.[72] Hugo fő érdemének azt tartotta, hogy „nem tetszeni, használni vala . . . célja."[73] Mint költőt l'art pour l'art-ellenes magatartása, mint a reformkor emberét a nép ügyéért való kiállása ragadta meg. Szerinte Hugo a néphez, a népnek szóló dráma megteremtője,[74] a francia romantika addigi eredményeinek összegezője: „ő az, ki a harcot elkezdé, ő, ki mint Luther, mindazon egyes véleményeket s okokat a régi ellen, melyek ezerek fejében elszórva léteztek, egybegyűjté s egy systemává összeolvasztá."[75] 1836—37-es párizsi útján személyesen is találkozhatott Hugóval.[76] Az ezután írt esszében fejtette ki az irodalomról vallott nézeteit, ars poeticáját. Költői programja Hugo elvein nyugodott: elutasította az öncélú művészetet, az irodalom feladatát a társadalom, a nép szolgálatában látta.[77] S hogy ez nemcsak elméleti tétel maradt, hanem megvalósult írói munkásságában, Hugo és Eötvös szellemi kapcsolatának fő eredménye. A 23—24 éves Eötvös rajongása után meglepő, hogy később mindössze egy írásában fordul elő Hugo neve: 1838. április 2-án írt *Remélj!* című verséhez tőle választott mottót.[78] Könyvtárában is csak két kötete — a *Napoleon le Petit* 1852-ből és a *La légende des siècles* 1859-ből — volt meg, bejelölések pedig csak az utóbbiban láthatók. A hallgatás oka az lehet, hogy politikai és történeti kérdésekkel kezdett foglalkozni, a romantikától egyre távolodott, újabb eszmeáramlatok jelentek meg gondolatvilágában.

A második Hugo-esszében írt „az eltűnt dicsőbb időket" daloló Béranger-ről, aztán Chateaubriand-ról és Lamartine-ről, akik Hugót a romantikában „dicsően előzték".[79] Lamartine művészetének nagy tisztelője volt, akkorra már nemcsak verseit, regényeit, hanem tanulmányait

[68] Az első esszé az Angelo előszavaként jelent meg — l. Tan. 221—226. —, a második az Athenaeum 1837. II. 35. sz. (okt. 29.), 545—554. — l. uo. 227—235.

[69] A szoros rokonságról, a hasonlóságról ír NOVÁK László: Az ifjú Eötvös és a francia irodalom. Bp. 1930. 19—20., Ferenczi 29. és 58—59. Eötvös is idézi Hugót: Tan. 226.

[70] Tan. 225. és 233.

[71] Uo. 228. Chaudes-Aigues, Jacques Germain (1814—1846) baloldali, a saint-simonistákhoz közel álló kritikus és író, cikkei a Revue de Paris-ban jelentek meg; itt a 43. számban (folyamatos számozás), tehát 1837 elején közölt Les Voix intérieures, de V. Hugo c. bírálatáról lehet szó. Jules Janin (1804—1874) neves jobboldali kritikus cikkének címét nem sikerült kinyomozni.

[72] Tan. 235. A vádakról a 233. lapon ír. A szörnyűségek ábrázolásának létjogosultságát később is elismerte: UE 1. köt. 173—174.

[73] Tan. 226.

[74] Uo. 225., 231., 232—233.

[75] Uo. 227—228. L. még. 232.

[76] SŐTÉR 47. A párizsi tartózkodásról: NIZSALOVSZKY Endre jegyzetei Levelei SzL-hoz 80—81.

[77] SŐTÉR 55—58. Különböző egyedi Hugo-hatásokról ír NOVÁK L.: im. 23. és 55—56., HUSZÁR Vilmos: Rousseau és iskolája a regényirodalomban. Bp. 1896. 122—124., ELEK Oszkár: A karthausi és forrásai. Bp. 1934. 3., FERENCZI 24., SŐTÉR István: A felvilágosodás és a romantika. = Kritika, 1969. 10. sz. 24., SÜPEK Ottó: Victor Hugo hatása a reformkori Magyarországon. = Helikon, 1965. 3. sz. 392—393.

[78] Levelei SzL-hoz. 113.

[79] Tan. 231., ill. 227.

is olvasta,[80] majd a 40-es évektől kezdve inkább történeti művei érdekelték. Párizsban vele, s nyilván más költőkkel, írókkal is találkozott. Betekintést nyerhetett a francia irodalom kulisszái mögé, tájékozódhatott problémáiról, eredményeiről. Egy ekkor megismert ötlet szolgáltatta a példát a *Budapesti Árvízkönyv*höz, amelyet Eötvös kezdeményezett.[81] Itt jelent meg *A karthausi* is, Eötvös első regénye. Ebben érezhető legelevenebben a francia szépirodalom hatása, még akkor is, ha az egyedi hatások kimutatása sokszor mesterkéltnek, erőltetettnek tűnik. Bizonyos, hogy a fiatal, alig 26 éves Eötvös a regény eszmei élményének nagy részét könyvekből merítette, a világfájdalmas hangulat az olvasmányok hatásának tulajdonítható.[82] Az 1838—39 körül írt leveleiből ugyanis az derül ki, hogy ekkoriban igen boldognak érezte magát. Egy 1851 decemberében kelt levelében maga is bizonyságát adja ennek: „tudod még akkor is midőn Carthausimat írtam 's az egész világ mosolyogva ált körülöttem, reflexioim szomorúak voltak".[83] A regény forrásaiként emlegetett francia művek hosszú sort alkotnak: Rousseau: *Nouvelle Héloïse;* Prévost: *Manon Lescaut;* Chateaubriand: *René, Atala;* Constant: *Adolphe;* Dumas père *Impressions de voyage* c. novellája; Guttinguer: *Arthur ou la Solitude;* Mme Krudener: *Valiére;* Musset: *La confession d'un enfant du siècle;* Nodier: *Le peintre de Salzburg;* Sainte-Beuve: *Volupté;* Senancour: *Obermann;* Mme de Staël: *Delphine, Corinne;* George Sand több regénye; Hugo, Lamartine és Saint-Pierre általában.[84] Elképzelhető, hogy Eötvös mindegyiket olvasta ezek közül, *A karthausi*nál azonban nem egyszerűen néhány regény befolyásáról van szó. Wéber Antal tapint rá a lényegre: „az idegen irodalomban művészien megfogalmazott világfájdalmas életérzés kísérteties egyezése a más okokból keletkezett, de érzelmi színezetében ennek megfelelő válságélménnyel. Nem átvétel ez tehát, hanem átérzés, rátalálás, az idegen kifejezésnek (stílusnak, hangulatnak, problémaelemeknek) a saját mondanivalóval való összehangzása."[85] A felsorolt írók közül néhánynak semmi nyoma sincs Eötvös műveiben, könyvtárában. Benjamin Constant-nak csak a politikai dolgozataival foglalkozott, George Sand-nak viszont három könyve is megvan hagyatékában: az *André*, a *Laure* című regények és a *La petite Fadette* című elbeszélés-kötet. A francia írónőről *A karthausi*ban nyilatkozott, majd az *Uralkodó Eszmék*ben világirodalmi hatására utalt.[86]

Az 1830-as évek francia írói közül egyébként a kevésbé jelentőseket is olvasta, Gay és Viel Castel egy-egy regénye, Delavigne drámáinak két kötete ma is megvan hagyatékában.[87] Még

[80] Uo. 233. Említi még: 227. és 231. A hagyatékban több Lamartine-könyv van, de ezek közül csak egy szépirodalmi: La chute d'un ange, épisode. 2. tom. (1838). Az 1909-es katalógus szerint megvolt a Contre la peine de mort (1831) is. PAIS Dezső írja (Madách és Lamartine = EPhK, 1919. 119.), hogy a Jocelyn első, 1836-os kiadása megvolt Eötvös anyjának, az Egyetemi Könyvtár őrzi Hf. 5075 jelzéssel.

[81] VOINOVICH Géza: B. Eötvös József. = E. J.: Levelek. Életrajz. Bp. 1903. 213—214.

[82] Ezt állapítja meg SŐTÉR is: 75.

[83] Levelei SzL-hoz 175. Az 1838—39-es évekről l. uo., különösen a 90—120. l. között.

[84] WEISZ Bertalan: Báró Eötvös József irodalmi működése. = Figyelő, 1886., HUSZÁR V.: i. m., BERKOVICS M.: i. m., KASTNER Jenő: A Karthausi helye a szentimentális regényirodalomban. Bp. 1913., CSÁSZÁR Elemér: Báró Eötvös József. = Budapesti Szemle, 1913. (156. k.), SZINNYEI Ferenc: A karthausi forrásai. = Akadémiai Értesítő, 1916. 616—619., SZINNYEI F.: Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. 1. köt. Bp. 1925. 277—281., NOVÁK L.: i. m., ELEK O.: i. m., ELEK Oszkár: Manon Lescaut és A karthausi. = It 1940. 36—40., ELEK Oszkár: A 100 éves Karthausi. = Újság, 1941. jún. 30., GYERGYAI Albert: i. m. 89., CSAPLÁROS István: A karthausi forrásaihoz. = ItK = 1940. 296—297., TURÓCZI-TROSTLER: i. m., SŐTÉR.

[85] WÉBER Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. 167.

[86] Karth. 336., UE 1. köt. 180. (ugyanez a gondolat: Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. Pest, 1850. 8.)

[87] A könyvek: Marie Francise Gay (1776—1852): Souvenirs d'une ville femme; Horace de Viel Castel (1797—1864): Madame la duchesse; Casimir Delavigne (1793—1843): Oeuvres complètes, La popularité, comédie en cinq actes, en vers.

Villemain 1840-ben kiadott *Cours de littérature française* című irodalomtörténetében is megjelölgette a Rousseau utáni írókról szóló részeket, később azonban alig találunk nála utalást a francia szépirodalomra, könyvtárában is csak kivételként akad belőle egy-két kötet. Sue *Mathilde* c. regényét például megvásárolta, egyik cikkében pedig „bolygó zsidójára" utalt.[88] Emile Girardint 1844-ben mint az üzleti szempontot (szerinte károsan) előtérbe helyező lapkiadót említette, 1858-ban egy akkor megjelent vígjátékáról írt,[89] a *Pensées et maximes* 1867-es példányában pedig az Idées címszó alatti aforizmákból és a könyv első oldalain aláhúzogatta az érdemes gondolatokat. Ismerte Mérimée munkásságát,[90] olvasmányai között szerepeltek Kock pajzán, derűs regényei,[91] rokonaitól került könyvei közé Féval *Le comte Barbebleu* című története,[92] Montépin két regényét viszont ő maga vette meg.[93] Tehát ekkor is forgatta ő a francia regényeket, olvasgatta a verseket, a színházban megnézte a francia darabokat, általában jártas volt a francia irodalom újabb áramlataiban, az olvasottak azonban nem foglalkoztatták annyira, mint az 1830-as években, s az írók hatása is minimálisra csökkent.[94] Az 1860-as évek elején mondott beszédeiből kitűnik, hogy a francia regény- és drámairodalom új irányzatát, amely tömegszórakoztató intézménynek tekintette az irodalmat, nem nézte jószemmel, fordítását helytelennek, hibásnak tartotta.[95]

Angol irodalom

Eötvös az anyjától örökölhette azt a kb. 30 kötetnyi angol regényt (kettő kivételével 1825 előtt jelentek meg), amelyek ma is könyvtárában találhatók. Többségükben harmad-, negyedrangú, de korukban közkézen forgó művek ezek, s néhány divatos nőíró — Morgan-Owenson, Porter-nővérek, Edgeworth, Burney, Opie — alkotásai. Bejelölés egyikben sincs, ám elképzelhető, hogy az olvasóvá érő Eötvös forgatta őket.

Olvasási kultúrájának fejlődésében a vers és a regény szakasza az 1830-as évek elejére, közepére tehető. Ekkor kedvelte, szerette meg az angol irodalmat is. Igen nagyra becsülte Shakespeare-t, „a világ legnagyobb költőjének" nevezte, soha nem halványuló csillagnak mondta, amely fényét az irigyelhető Angliára árasztja.[96] Elsősorban lélek- és jellemábrázoló művészetének mélységeit csodálta. A *Lear királyt* többször elolvasta,[97] egyéb drámái közül a *Romeo és*

[88] PH 1845. jan. 19. = KPC 9. A regény francia címe: Le juif errant. A Mathilde jelenleg az ITIK-ban van.

[89] PH 1845. jan. 19. = KPC 9. (La Presse c. lapra céloz), Csatos zsebkönyvei II. 69. lev. MTAK.

[90] 1861. okt. 22-i levele Toldy Ferenchez. = Levelek 27—28.

[91] Gond. 76. Kock, Paul de (1794—1871) francia író, az 1909-es katalógus szerint megvolt Eötvösnek Le grande ville című, 1843-ban kiadott regényének 6. füzete.

[92] A könyv útjáról l. BÉNYEI Miklós: Eötvös József könyvtára. = MKSzle, 1970. 182. Féval, Paul (1817—1887) népszerű kalandregények (Cartouche, A púpos stb.) szerzője.

[93] Montépin, Xavier de (1824—1902) francia regény- és drámairó, tárcaregényei Európaszerte híresek voltak; jelzett művei: Les métamorphoses du crime (1864), Le trésor de famille formant la suite aux Chasseurs de Forcets (1865).

[94] GYERGYAI Albert ugyan francia forrásokat próbált felkutatni A falu jegyzőjében, de nem elég meggyőzőek érvei. L. A Falu jegyzőjéről. = EPhK 1937. 89—92.

[95] Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság 1862. febr. 6-i közgyűlésén. = Beszédek 1. köt. 257.

[96] Gond. 151.; Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság 1864. febr. 6-i közgyűlésén. = Beszédek 1. köt. 271.

[97] Vö. PolHl 1865. aug. 7. = KPC 249. A dráma megemlítésére a közvetlen indítékot a Kisfaludy-Társaság 1864-ben megkezdett Shakespeare-sorozatának 1865-ben megjelent 5. kötete adta; ebben tették közzé a Lear királyt, Vörösmarty fordításában.

Júliára, a *Macbeth*re, *A velencei kalmárra* és a *IV. Henrik*re utalt műveiben.[98] Hagyatékában csupán az *Othello* német fordítása maradt.[99] A többi angol klasszikussal szintén fiatalon ismerkedett meg, egyiket-másikat — Milton,[100] Addison,[101] az irodalmi szalonjáról inkább híres Lady Montague[102] — idősebb korában is emlegette. Talán Pope tetszett neki a legjobban, tőle választott mottót egyik Hugo-esszéjéhez.[103] Bacont elmarasztaló szavaival viszont nem értett egyet, szerinte túl szigorúan ítélte meg emberi hibáit.[104] Megszerezte Edward Young *The Night Thoughts* című nagyhatású költeményének 1760-as kiadását, s bizonyosan élvezettel olvasta a természet szépségeit, nyugalmát megrajzoló Thomson *The Seasons* című kötetét.[105] Richardsont *A karthausi* forrásai között tartották számon, egyik könyve — *Histoire du Chevalier Grandisson* — franciául megvan könyvtárában.[106] Megvette Swift összegyűjtött műveinek 1841-es kiadását is, de a két vaskos kötet közül csak az elsőt vágta fel. Az 1850-es évek közepe táján olvashatta el ismét a *Gullivert*, mert *A nővérek*ben a liliputi történetre utalt, a *Gondolatok*ban pedig általában a regényre.[107] Fieldingnek két műve volt gyűjteményében: *The adventures of Joseph Andrews* és *The history of Amelie*.[108] Megvásárolta Johnson népszerű *Rasselas*-történeteit is.[109] A korában igen tekintélyes íróról naplójában viszolyogva szólt. Szerinte Johnson hírének és az angol irodalomban elfoglalt helyének oka nem nagyságában, hanem középszerűségében rejlik. „Nagynak az emberek csak azt ismerik el, mihez egy bizonyos közelségben érzik magukat. Az emberek nagy részére éppen a középszerűség bír a legnagyobb vonzó erővel."[110] A klasszikus iskola utolsó nemzedékéből Sheridan összegyűjtött művei és Crabbe összes versei találhatók meg hagyatékában.[111]

Bármennyire tisztelte Eötvös a klasszikusokat, igazán a romantikusokat szerette. Könyvtárában három antológia is van, amelyek elsősorban a romantikusok verseit, elbeszéléseit tartalmazzák. Megvásárolta Wordsworth gyűjteményes kötetét is, amelyben a *The tables*

[98] KSZ 154. — a Romeo és Júliáról; Szegénység Irlandban. = Tan. 67. — a Macbethről; A zsidók emancipatiója. = uo. 119. — A velencei kalmárról; UE 1. köt. 76. és Összehasonlítás. Közös ügyek. OSZK Kézirattára Fol. Hung. 1519. 4. lev. — a IV. Henrik Falstaffjáról. Shakespeare művészetét általában említi: Hugo Victor mint drámai költő. = Tan. 232., FJ 1. köt. 139.

[99] Ma már ez sincs a könyvtárban, de az 1909-es katalógus készítésekor még ott volt. RIEDL Frigyes szerint (Shakespeare és a magyar irodalom. Bp. 1916. 26—28.) Eötvös Boszú című szomorújátékában az Othello hatása is kimutatható.

[100] Napló 144.

[101] 1865. júl. 8-i levele Falk Miksához. = Levelek 136.

[102] Tárcás zsebkönyve 41—42. MTAK. Montague, Mary Wortley Lady (1689—1762) angol írónő, műveinek harmadik kiadása 1861—62-ben jelent meg (The letters and other works), lehet, hogy Eötvös ezt olvasta.

[103] Tan. 227.

[104] Bacon. = Tan. 251. és 254.

[105] Utóbbiról csupán az 1909-es katalógus tájékoztat. HUSZÁR Vilmos feltételezi (i. m. 122—124.), hogy Young és Thomson melankólikus hangulatot árasztó versei és a szentimentális Gray dicsőítő sorai a Grande Chartreuse-ről A karthausi ihletői vagy legalábbis mintái lehettek.

[106] ELEK Oszkár: A karthausi és forrásai. Bp. 1934. 9—15. és 31—32., SZERB Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1959. 355. A világsikert aratott Pamela hatásáról beszélnek. A francia nyelvű mű eredeti címe: The History of Sir Charles Grandison.

[107] Nővérek 118., Gond. 294.

[108] Mindkettő 1832-ben jelent meg. Az utóbbi címlapján Eötvös Ágnes aláírás van, azaz a feleségéé volt.

[109] The history of Rasselas, prince of Abyssinia (1829); Rasselas (1830).

[110] Napló 144. 1852. febr. 22-én írja Szalaynak (Levelei SzL-hoz 203.), hogy olvasta Johnson életrajzát, amelynek szerzőjeként tévesen Broughamot nevezi meg. A tényleges író: James Boswell (1740—1795) skót származású író, The life of Samuel Johnson c. biográfiája egyike volt az első modern életrajzoknak.

[111] Crabbe kötete jelenleg az ITIK-ban van.

turned és az *Ode* című költeményeket megjegyezte.[112] Valószínű, hogy ismerte az ír Moore költészetét, hisz rokonszenvezett az írekkel, s ráadásul Moore közeli barátja, majd életrajzírója volt Byronnak, akinek művészete nagy élményt nyújtott Eötvös számára.[113] Byron *Kain*járól már 1831 szeptemberében írt,[114] majd elolvasta összes munkáinak 1835-ös kiadását, amelyből a *The bride of Abydos, a turkish tale* című beszélyt és a *Manfred* című drámai költeményt ki is jegyzetelte. Byron levelezésének 1825-ben megjelent 3 kötete szintén megvolt neki. A 30-as évek végén négy alkalommal tőle választott mottót,[115] többször írt világfájdalmáról — „költeményeiből az egy keserű érzemény .... tűnik ki"[116] —, amelynek hatása egyesek szerint *A karthausi*ban is tükröződik.[117] Címszerint csak a *Childe Harold*ot (német fordításban őrizte) és a *Don Juan*t említette, előbbiből idézett is *A falu jegyzője*ben.[118] A *Tales und poems* című Byron-kötetet 1857-ben vásárolta meg, s még 1865-ben is előfordult nála az angol költő neve, naplójának egyik bejegyzésében.[119]

Gyermek- és ifjúkorának kedvelt olvasmányai lehettek Scott történelmi regényei, elbeszélései. Hagyatékában négy kötete maradt fenn: a *Halidon Hill*, az *Anna of Geierstein*, *The poetical Works* és a *History of Scotland*, mindegyik 1822—34 között jelent meg. A versek közül aláhúzogatta a *The lay of the last minstrel* című elbeszélő költeményt. *A falu jegyzője*ben Scott roppant részletes leírásaira célzott, s arra a regényességre, ahogy szűkebb hazáját, Skóciát ábrázolta. S bár általánosságban utalt az olyan regényírókra, akik „személyeik köntöseit leírásuk egyik főtárgyának tartják", elsősorban Scottra gondolt.[120] Kései töredékében, *A XIX. század bárói*ban hasonlóan vélekedett az *Ivanhoe*-ról, ám ugyanakkor sosem vénülő, igaz műnek nevezte.[121] Egyik, 1852 januárjában Szalayhoz küldött levelében a skót író valamelyik előszavának gondolataira utalt.[122]

Az 1830-as években Eötvös olyan könyveket is megvásárolt, mint Marryat két tengerészregénye *(Peter Simple* és *Jacob Faithful)*, valamint az amerikai Cooper két indián-története *(The pioneers* és *The prairie)*; holott az utóbbiakat fel sem vágta.[123] Cooper élete végén, miniszt-

[112] A kötet 1828-ban jelent meg, a bejelölés a 224—225. és a 249. oldalon van.

[113] SŐTÉR István azt állítja (50.), hogy Pulszky Ferenc emlékiratában arról ír: 1837-ben Eperjesen együtt olvasták Moore verseit Eötvössel. Pulszkynál (Életem és korom. Bp. 1958. 1. köt. 120.) így nem szerepel az adat; ő 1835 elejéről szólva említi, hogy az Eperjesen tartózkodó Trefort Ágostonnal olvasták Moore-t.

[114] Levelei SzL-hoz 46.

[115] A mottók: Az élet fája (VOINOVICH Géza jegyzete a KSZ 396.) — a Don Juan 2. énekéből; Tavasz (NIZSALOVSZKY Endre jegyzetei a Levelei SzL-hoz 113—114.) — a Lara című elbeszélő költeményből; Methodista-temetés (Társalkodó, 1838. máj. 16.) — a Don Juanból; A zsidók emancipatioja (Tan. 109.) — a Hebrew Melodies Oh! weep for those kezdetű dalából.

[116] Kelet Népe és Pesti Hírlap. Bp. 1902. 47., Karth. 336., UE I. köt. 180., Nővérek 157.

[117] A Byron-hatásról l. WEISZ B.: i. m. 15—16., HUSZÁR V.: i. m. 122—124., ELEK O.: i. m. 27., TURÓCZI-TROSTLER: i. m. 564—565., MORVAY Győző: Byron Magyarországon. = KOEPPEL, Emil: Byron. Bp. 1913. 307—308., FEST Sándor: Byroni reminiszcenciák Eötvös József báró „Végrendelet"-ében. = It 1934. 81—82.

[118] FJ 2. köt. 254—255. (az idézet a 4. énekből való): L. még: Karth. 271., s együtt a két műről: Csatos zsebkönyvei I. 32. lev. MTAK (némi változtatással: Gond. 116. p.), Nővérek 238. és 274.

[119] Napló 133. A falu jegyzője későbbi kiadásaiból kihagyott egy Byronra való hivatkozást; ezt l. 3. köt. Pest, 1845. 229.

[120] FJ 1. köt. 144. és 223., 2. köt. 266.

[121] Elbeszélések. Bp. 1902. 400—401.

[122] Levelei SzL-hoz 187. Az előszó az irodalmi művek elszaporodásának hatásával foglalkozik.

[123] A hagyatékban van Washington Irving The complete works (1835) című két kötete is; ez a feleségéé volt, a címlapon látható aláírásból ítélve. Feleségének ajándékozta Julie Pardoe angol írónő magyarországi útleírását is — The city of the Magyar, or hungary and her institutions in 1839—40 —, amelyben róla is elismeréssel szólt a szerző. Pardoe útjáról, fogadtatásáról l. FEST Sándor: Angolok Magyarországon a reformkorszakban 1825—1848. Bp. é.n. 65—71.

teri tevékenységével összefüggésben került újra látókörén belül. Pedagógiai szempontból hasznosnak látta átdolgozásukat, s utasításai szerint Vachott Sándorné meg is tette azt. Vachottné kiadásában aztán *Az útmutató*, *Az utolsó mohikán* és a *Vadfogó* jelent meg az 1870-es évek elején, „az ifjúság számára".[124]

Az 1840-es évektől kezdve kevesebbet olvasott Eötvös az angol szépirodalomból is, bár fejlődését szemmel tartotta. Írásaiban ugyan semmi nyoma, de feltehetően ismerte D'Israeli egy-két regényét. A leghíresebb, a *Coningby or the new generation* 1844-ben jelent meg, a *Pesti Hírlap*ban Trefort Ágoston írt róla recenziót, Eötvös tehát könnyen megszerezhette. Az viszont, hogy *A falu jegyzőjé*hez műfaji indítékot kapott volna tőle, az idő rövidsége miatt is kétséges.[125] 1862-ből van az egyetlen biztos adatunk arra vonatkozóan, hogy Dickenst is olvasta. Ez év február 27-én a Kisfaludy-Társaság ülésén Bérczy Károly fordításra és kiadásra ajánlotta az angol író *Great expectation* című regényét. Az indítvány megvizsgálására Lukács Móric és Eötvös vállalkozott. Elutasították azt, mondván: leküzdhetetlen nehézségekkel járna a fordítás. Helyette Thackeray *Henry Esmond*ját javasolták.[126] Véleményüket a Társaság magáévá tette, s Thackeray műve 1862—63-ban meg is jelent.[127]

Két évvel később, 1864-ben a Kisfaludy-Társaság közgyűlésén Eötvös az egész angol irodalomról formált véleményt, s ismerve alaposságát, biztosra vehető, hogy nem másodkézből. Főként világirodalmi jelentőségét méltatta, többek között ezt mondta: „a befolyás, melyet az angol irodalom a művelt világra gyakorol, ... fenn fogja tartani a nemzet dicsőségét még akkor is, ha hatalmának minden támaszai porba dőltek."[128]

Egyéb külföldi írók

A német, francia és angol szépirodalom mellett Eötvös más népek irodalmáról is igyekezett képet formálni magának. Az olasz reneszánsz kimagasló alakjait, Dantét, Petrarcát, Boccacciót fordításokban (németül vagy franciául) olvasta; hagyatékában volt egy német nyelvű *Decamerone*.[129] Dantéra úgy tekintett, mint az olasz nemzetiség megteremtőjére.[130] Az „Isteni comoediá"-t és Petrarca költeményeit nagyra értékelte — ezt ő maga mondja egyik Hugo-esszéjében.[131] Petrarcára *A karthausi*ban utalt ismét, itt fordul elő Tasso neve is.[132] Tasso főművének, *La Gerusalemme liberata* című eposzának 1836-os olasz nyelvű kiadását megvásárolta ugyan, de sem ezt, sem az 1826-ban megjelent *Il parnasso* című antológiát (Dante, Petrarca, Ariosto és Tasso műveit tartalmazza) nem vágta fel végig. Az 1840-es évek elején szerezte meg Manzoni *A jegyesek* című regényét franciául.[133]

[124] L. az Országos Széchényi Könyvtár betűrendes katalógusa; a regények eredeti címen: The pathfinder, The last of the Mohicans, The Deerslayer.

[125] A hatás lehetőségét felveti és a Trefort-recenzióról (amely 1845. jan. 12-én jelent meg) szól SŐTÉR 157.

[126] KÉKY Lajos: A Kisfaludy-Társaság története. = A százéves Kisfaludy-Társaság. Bp. 1936. 128. KISS Gyula egyébként egy egész kis monográfiát — Br. Eötvös József és a Nővérek. Bp. 1912. — szentelt annak bizonyítására, hogy Dickens hatott Eötvösre, különösen A nővérekre. Érvei azonban nem állják meg a helyüket.

[127] A Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. 3. köt. 1865—7. Pest, 1869. 69.

[128] Beszédek 1. köt. 271.

[129] L. az 1909-es katalógust. A kiadás 1843-as volt.

[130] Napló 248. és 295.

[131] Tan. 229.

[132] Karth. 56—57.

[133] Az 1840-ben megjelent kötetről az 1909-es katalógus tudósít. Eredeti címe: Il promessi Sposi.

A spanyol és portugál klasszikusok szintén fordításokban voltak meg könyvtárában, mint például Cervantes *Novelas ejemplares* című elbeszéléseinek 1868-as német kiadása, a *Mustern-ovellen*. A *Don Quijote*-t korábban is gyakran emlegette, utoljára pedig 1870 márciusában írt róla.[134] Petőfi költeményeiről szóló bírálatából arra következtethetünk, hogy elég jól ismerte a spanyol irodalom klasszikus korszakát.[135] Feltehető tehát, hogy addigi olvasmányai között szerepelt Lope de Vega és Calderón is. Calderón darabjaival a pesti színpadokon is találkozhatott, hisz az 50—60-as években többször játszották azokat.[136] A portugál Camões *Os Lusiada* című eposzából két példánya volt: egy 1816-os német és az 1864-es magyar fordítás.[137]

Angol, francia és német nyelvtudása kitárta előtte a titokzatos Kelet kapuit is. A keleti népek és kultúrájuk iránti érdeklődés a romantika egyik jellemző vonása volt.[138] Eötvös is fiatalabb éveiben gyönyörködött az 1001 éjszaka meséinek tündérvilágában,[139] Háfiz képgazdag költészetében.[140] A perzsa irodalom történetével foglalkozik a kiváló osztrák orientalista, Hammer-Purgstall egyik dolgozata, amelyet fiának vett ajándékba, de maga is beleolvasott, s Firduszival bezárólag aláhúzogatta.[141] Indiáról több útleírást, történelmi és egyéb munkát vásárolt meg, de az alapos tanulmányozás nyomai csak egy kötetben lelhetők fel. A neves szanszkrit nyelvész, Wilson által lefordított és a németek által is kiadott hindu színjátékok egyikének, a *Mrichchakati oder das Kinderwägelchen* című dráma neki tetsző sorait jelölgette meg.[142]

A szomszédos népek irodalmából nem sokat olvashatott. Érintkezésben állt ugyan Popovics-Sterija szerb költővel és a horvát Bogoviccsal, de mindkét kapcsolat inkább politikai jellegű volt.[143] Feltűnő, hogy írásaiban egyetlen orosz költő vagy prózaíró nevével sem találkozunk, könyvtárában egyetlen orosz szépirodalmi mű sincs. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy nem tudott oroszul; továbbá azzal, hogy amikor a szépirodalmi érdeklődés legerősebb volt nála — vagyis a 30-as években — az orosz írókat alig ismerték nálunk.[144] Közömbösen szemlélte azonban az orosz irodalom 1850—60-as években kezdődő magyarországi térhódítását is.[145] Oroszország őt elsősorban mint politikai tényező érdekelte; jól ismerte az orosz politikai

[134] Karth. 72., 94., PH 1845. márc. 6. = KPC 145., UE 1. köt. 48., 243., 1870. márc. 19-i levele fiához. = ItK 1930. 63.

[135] Tan. 248.

[136] SZINNYEI Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. 1. köt. Bp. 1939. 44.

[137] Egyik példány sincs a hagyatékban, de az 1909-es katalógusban mindkettő szerepel. A német kiadás az ITIK-ban van.

[138] HORVÁTH Károly: Bevezetés. = A romantika. Bp. 1965. 45—46.

[139] Aforizmák. OSZK Kézirattára. Quart. Hung. 1298. 40. lev.; l. a Gond. 87. is. (Fiatalkori aforizmáinak egyike.)

[140] EJ 1. köt. 142.

[141] A könyv címe: Geschichte der schönen Redekünste Persiens, mit einer Blüthenlese aus zweyhundert persischen Dichtern; 1818-ban jelent meg és E. Loránd névaláírása van benne. 1834-ben megvásárolta Hammer-Purgstall egy másik szövegkiadását is: ez a török Gül und Bülbül című elbeszélő költemény (németül: Rose und Nachtigall).

[142] A könyv címe: Theater der Hindu's. 1—2. (1828—31). Wilson, Horac Haymann (1786—1860) híres angol nyelvész.

[143] PÓTH István: Skroman dosprinos k Sterijinom jubilaja. = Studia Slavica, 1957. III. tom. 1—4. fasc. 435., ill. Napló 116. Popovics-Sterija, Jovan (1806—1856) szerb költő, jogtanár, a szerb nyelvművelő társaság és a belgrádi nemzeti múzeum létesítésében volt nagy szerepe. Bogovics, Mirko (1816—1893) horvát költő és politikus, az 1860-as években a kiegyezés híve, harcosa.

[144] Igaz, módja lett volna felfigyelni az orosz költészetre. 1835—36-ban egy 6 kötetes francia válogatás jelent meg az Edinburgh Review cikkeiből, amelyet megvásárolt. Az első kötetben volt egy közlemény The poetry of Russia, Batavia, Spain, Poland, Servia and of the Magyars címmel. Észrevette a rövid tanulmányt, a magyar irodalomról szóló részt meg is jelölgette.

[145] Az orosz irodalom magyarországi útjáról l. DOLMÁNYOS István: Költők barátságától népek testvériségéig. Bp. 1959., különösen a 30—38. és 41.

viszonyokat, a cári abszolutizmus jellegével tökéletesen tisztában volt.[146] Az orosz kultúra, irodalom idegen maradt számára, Oroszország csak úgy szerepelt gondolatvilágában, mint az európai reakció fő ereje, mint a magyar nemzetiség egyik legveszélyesebb ellenfele,[147] mint egy hatalmas, de elmaradott ország.

Miklós Bényei

LES LECTURES DE JÓZSEF EÖTVÖS DANS LE DOMAINE DE LA LITTÉRATURE MONDIALE

Au cours de ses lectures littéraires, c'était de Schiller que József Eötvös a reçu les premières impressions, plus tard il s'enthousiasmait pour Goethe dont l'objectivité, l'humanisme et l'esprit pratique signifaient pour lui une orientation considérable. A côté d'eux, il connaissait les autres grands personnages du classicisme et des lumières allemands aussi — Winckelmann, Herder, Lessing etc. Les romantiques — en premier lieu Jean Paul et Lafontaine l'attiraient dans sa jeunesse, tout comme l'oeuvre poétique de Heine. Dans ses nouvelles on retrouve l'influence des idylles villageoises d'Auerbach.

Parmi les grands du classicisme français, il n'aimait que Molière. C'était à l'aide des romans de Voltaire et de Rousseau qu'il est parvenu à la compréhension des idées philosophiques des lumières. Son art poétique s'est formé sous l'influence du romantisme d'Hugo: le refus de l'art pour l'art et la mise en relief du rôle de la littérature au service de la société et du peuple. On cherchait l'influence des romans français contemporains dans son roman int. *Le Chartreux*.

Eötvös estimait beaucoup Shakespeare, il. admirait les profondeurs de son art de représenter l'âme et la caractère. Il respectait les autres classiques anglais aussi (Milton, Fielding, Johnson etc.) bien qu'il aimât mieux les romantiques — surtout les romans de Byron et de Scott. Il suivait avec attention l'évolution de la littérature anglaise contemporaine, il lisait les oeuvres de Dickens et de Thackeray aussi.

Il tâchait de faire la connaissance de la littérature des autres peuples aussi. Il lisait le Dante, Pétrarque, le Tasse, Cervantes, Camoens, les fables de la Mille et Une Nuit, les poèmes de Hafiz etc. Il est pourtant surprenant qu'il ne mentionne pas un seul écrivain russe dans ses écrits et que sa bibliothèque personnelle ne contient pas d'ouvrages littéraires russes.

[146] Pl. l. Magyarország 1514-ben. Bp. 1962. 8., UE 1. köt. 35.

[147] Eötvösnek a cári reakciótól, a pánszlávizmustól való félelmére utal SŐTÉR 127., 250. és 305.

SÁRKÖZY PÉTER

KÉSEI SIRATÓ

„Halandó, hallod-e dalom
vagy zúgod csak, mint a vadon?"

I.

A *Kései sirató* József Attila egyik legismertebb és legtöbbet hallható verse, iskolai tananyag. Szép, megdöbbentő és nagyon érthető vers. Mégis az elmúlt évtized során megjelent elemzések[1] meglehetősen eltérő eredményeket hoztak napvilágra, melyek csak még jobban megerősítik meggyőződésünket, hogy József Attilát mítoszok lengik körül, melyek megkötik a kutatók kezét. Erre bizonyíték az a vita, mely 1969 elején zajlott le az *Új Írás* hasábjain Szabolcsi Miklós egy verselemzése[2] kapcsán. Szabolcsi cikkében azt állította, hogy a mama az a „régi, szép asszony", és ezzel eltért az általa is képviselt általános József Attila-képtől. A támadás nem is maradt el. Lengyel József először azért hibáztatta, hogy „Szabolcsi úgylátszik nem sokra becsüli a maga közölte filológiai adatokat,"[3] Tamás Attila pedig azt veti Szabolcsi szemére, hogy „. . . nem kellene . . . a nyomorúságtól-betegségtől elgyötört proletárasszony költői portréi közé . . . egy könnyű, vidám léptű szépasszony mutató alkotást is besorolnunk."[4] Minderre Szabolcsi azzal válaszolt, hogy: „Engedtessék meg, hogy időnként . . . a »filosz«-nak, az irodalmárnak is eszébe jusson valami, hogy legyen egy-egy merészebb ötlete, egy-egy szokatlanabb felvillanása, felismerése, és az sem baj, ha ezt az analízissel igazolja is." Jelen dolgozatomban ilyen szellemben szeretnék túllépni a *Kései sirató* eddigi értelmezésein.

A vers helyes megközelítésének kulcsa vélekedésem szerint az, hogy a *Kései sirató* és rokonversei nem vezethetők le a Révai—Szabolcsi—Tamás A. tanulmányokban kirajzolódott gyermekkori nyomorúságból, a proletársorsból. A vers megközelítését tehát azzal kezdjük, hogy a költőben édesanyja halála után nem maradt egy egész életet meghatározó emóció, árvaságérzet, sőt még valamiféle szeretet-hiány sem, hisz nem semmitmondó az a tény, hogy Szabolcsi a *Fiatal életek indulója*[5] hatszáz oldalas monográfiájában minden igyekezete és céltudatossága ellenére sem volt képes bármiféle olyan kapcsolatot kimutatni József Attila édesanyja és a fiatal fiú között, mely indokolttá tehetné a kései mama-versek tragikus szépségű gyengédségét, illetve a szenvedélyek izzásának perzselő melegét. Sőt, Szabolcsi az *Emlék és varázslat*[6] c. cikkében elismeri, hogy „. . . az anya elzárkózó kedvességétől (a költő) sok más versében, prózai vallomásában is keservesen panaszkodott, szólt a nehéz élet, nehéz sors, nyomor és betegség páncéljáról, amely nem engedte a szeretetet megnyilvánulni." De bizonyítsunk József Attilá-

[1] EGRI Péter: József Attila költészetének látomás és álomszerű mozzanatai It 1960.; NÉMETH G. Béla: Az önmegszólító verstípusról ItK 1966.; BALOGH László: József Attila (Nagy magyar írók) Gondolat 1969.; VASS Péter: Tartalom és forma kérdései József Attila Kései siratójában ItK/1968. jelen dolgozatom megírása után jelent meg LEVENDEL-HORGAS: A szellem és a szerelem c. könyve (Gondolat 1970.), mely szintén ad egy Kései sirató elemzést.

[2] Egy kései József Attila vers megfejtése. Új Írás 1968/12. sz.

[3] Egy kései József Attila vers megfejtése? Ui. (1969) 2. sz.

[4] Kérdőjelek egy versmegfejtés margójára Ui. 1969. 3. sz.; Szabolcsi válasza, Emlék és varázslat. az Új Írás 1969/4. számában.

[5] Fiatal életek indulója. Bp. 1963.

[6] Új Írás 1969/4. sz.

val: Az *Öngyilkosság?* c. novellájában (1935) egy öngyilkossági kísérletét írja le: „Én majdnem végtelenül boldog voltam, hogy a mama fölvett a karjára. Minden vádat elfelejtettem, csak erősen odasimultam hozzá. Ismét felcsuklott belőlem a sírás, mert azt éreztem, hogy akkor lennék tökéletesen boldog, ha a mama úgy vett volna föl, úgy simogatna, és úgy beszélne ilyen csendesen hozzám, hogy én nem csináltam volna azt, amit csináltam." Ezek után más színezetet kap a *Mama* c. vers annyit idézett sora is: „nem szidott, nem is nézett énrám." A *Szabad ötletek jegyzékének* még a megjelentetett töredéksoraiban[7] is megdöbbentő képet kapunk erről a gyermekkorról — szabadversben: „Őt olyasmiért verték, amit /soha nem tett volna, / ha szerették volna . . . / „. . . Ő az, / a gyermek, akit nem szeret- / tek, s akit ezen kívül azért / vertek, mert nem tudták / elviselni azt, hogy / nem szeretik . . . " / „-miért vagyok / én menhelyi gyerek / a mama eljött aztán / otthagyott én azt hit / tem, hogy haza fog vin- / ni" . . . „Öcsödön rossz volt," de a mamától elszenvedett verések képe többször is visszatér élete végén: „Lesütött szemmel hallgattam a szemrehányást és növekvő daccal tűrtem a pofonokat, melyek ugyancsak zuhogtak." *(Verstan és versírás* 1936.); „Anyám kivert / küszöbön feküdtem" (Gyermekké tettél 1936.), melyek közül talán a legmedöbbentőbb a *Levegőt* közbevetése: „Pedig hát engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek / mint apró gyermeket,".

Az idilli családi kép tehát fikció, legenda, amit a legtöbb kutató tud is, hisz el-elejtenek egy-egy árulkodó megjegyzést a fiatal József Attila szeretet-hiányáról. A lényeges az, hogy minden szépítgetés ellenére is a visszaemlékezésekből a kamasz eléggé érzéketlennek, vagy elég erősnek látszik, s úgy tűnik, hogy még édesanyja halála sem rázta meg különösebben, legalábbis semmiesetre sem a kései verseket megindokolható módon. Így egyaránt nem elfogadható az idilli családi kép a szegénysorsú munkáscsaládról (mely tételszerűvé redukálná az egész József Attila-i költészetet), sem az a másik végletes beállítás, mely a gyermekkor „sebeit" folyamatosan végigvezetné a költő egész életművén attól a pillanattól kezdve, hogy az öt éves „Attilából Pistává kellett válnia".[8] Ugyanis József Attila a makói évektől kezdve a csodával határos módon sértetlenül látszik elviselni a család hiányát, sőt az egyedüllét, a magárautaltság az önállóság büszke tudatával tölti el.[9] És épp ez lesz a magyarázata, hogy az egyedülmaradottság és ennek belátásával növekedő szorongásérzet hatására az egyre betegebbé és érzékenyebbé váló költőben az idő múlásával mind erősebb és élőbb lesz a keserű gyermekkor és az anyai szeretet hiányára való rádöbbenés. Ő maga írja az *Analitikus füzet*ben „a bajok lerakódnak / az emberben, mint a / csontokban a mész / tizenhárom éves korom óta csak / álörömeim voltak." A lerakódott fájdalom, szenvedés egyszerre tör rá, így lesz oly szorongató a bűntudat az egykor el nem sírt könnyek, édesanyja betegágya mellől ellopott húsleves miatt. Ez a kései sirató így sokkal emésztőbb, mintha édesanyja emlékét végig mint örök nosztalgiát hordozta volna magában. Harmincévesen döbben rá a hiányára, s végső magányában, reménytelen társkeresésében újjászüli alakját a mamának, kinek szeretetére gyermekkorában és szerelmeiben hiába vágyott. József Attila úgynevezett sebei, konfliktusai, nem gyermekkori és nem elsősorban „osztálysebek", hanem felnőttkori sérülések; mint *A magány* és a *Reménytelenül* c. versek bizonyítják, e konfliktusok elsősorban a 30-as évek kudarcaiból, csalódásaiból születtek, bármennyire is igaz, hogy a konkrét betegség és a fokozott érzékenység valóban ennek a gyermeksorsnak volt a súlyos öröksége.

[7] Megdöbbentő József Attila kritikai összkiadásának hiányossága és hiánya. Az 1967-ben megjelent IV. kötet is töredékes. A Szabad ötletek jegyzéke két ülésben pszichoanalitikai füzet tragikus szépségéről még töredékeiben is meggyőződött már a közönség, mégis a szerkesztők úgy döntöttek, hogy „Legnagyobb része . . . kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt nyilvánosság elé nem tartozó." Így a 2327 soros kéziratból a kritikai Összes művek csak 216 sort ad közre . . .

[8] Ezt a koncepciót képviselte a Szép Szó József Attila emlékszáma, bizonyos mértékig a költő egyik legközelibb ismerője Németh Andor is, ma ezt a koncepciót látszik népszerűsíteni Berek Katalin megrázóan szép József Attila estjein.

[9] Erre mutat rá GYERTYÁN Ervin: Egy élet szenvedélye c. írásában Kortárs 1967/8. sz.

Szabolcsi Miklós a „korai mama-versekre" (a 20-as évek verseire) hivatkozott, hogy bebizonyítsa, hogy az árvaság és a magánosság érzete még 1923-as fogantatású. De elfogadható-e egyáltalán a *Mama* előtt „mama-versek"-ről beszélni? Először is azt kell megállapítanunk, hogy a *Csillagokhoz* írt vers (Ad Sidera 1923.) nem tükröz semmilyen árvaság-érzetet. Ellenkezőleg anyja elvesztését teljes tárgyilagossággal azért idézi fel a költő, hogy megszövegezhesse egyáltalán nem személyes érvényű mondanivalóját:

„Anyám, falat kenyért sem ér az élet!
De nagy hitem van s szép jövőnek élek:
Ne ordítson pénzért gyerektorok."

Joggal beszélt Egri Péter e verssel kapcsolatban anyaszeretet helyett a tizennyolcéves gyerekköltő elvont szociális hitvallásáról. De hátha más versekben jelentkezik ez a Szabolcsi említette világ. Ám 1933-ig csodálatosképpen nem találjuk sehol. 1925-ből csak versszakokra hivatkozhatnánk:

„József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még
anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt,
látod, a világra hozott . . . " (József Attila, hidd el . . .)

valamint a *Tiszta szívvel* nem éppen anyás strófájára:

„Nincsen apám, se anyám
se istenem, se hazám,
se bölcsőm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm."

1926-ban már találunk olyan verseket is, melyekben fel-feltűnik az anya alakja *(Anyám a mosásban, Anyám meghalt)*. De ezek a versek sem édesanyjával foglalkoznak, hanem mint Egri írja „A két, egymással is rokon költemény szabadvers, bennük az expresszionizmusnak a jelen elviselhetetlenségéből támadt energiája lendül a pontosan még nem körvonalazott jövőbe, s a szürrealizmus szabad asszociációs hálózata vibrál."

„Anyám meghalt, most nem tudom, hogyan viselkedjem
vele szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép
vagyok meztelenül,
még soha senkise látott meztelenül!" (Anyám meghalt)

Az 1928-ban írt *Nemzett József Áron Tiszta szívvel*-ritmusú költeményében már ott érezzük azt a kemény elhivatottságot, amely a *Döntsd a tőkét, Ne siránkozz* kötet verseiben felcserélte a személyest a közösségivel, ám ez is csak úgy lenne vehető anya-versnek, mint „Luca-versnek":

„Megszült Pőcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb surolókefék.

Szerettem Lucámat,
de Luca nem szeretett.
Bútoraim: árnyak.
Barátaim nincsenek."

Ez a hang vezet el az *Anyám* c. költeményhez (1931. jan. 11. Népszava), mely a korai anyaverstöredékek és a még korábbi *A bánat szürke, néma póstás* (1922) vers motívumaiból építi fel a szegény mosónők lírai erejű emlékét. Az *Anyám* c. versben „a szegénység képe . . . konkrétizálódik, társadalmi vonatkozásaival gazdagon motiválódik, okaival együtt jelentkezik," (Egri P.), ám a legszemélyesebb, mindkét korai versváltozatban ott rejtőző gondolatot („Anyám meghalt, most nem tudom, hogyan viselkedjem vele szemben, mit tegyek vele") nem tudta átmenteni a közösség-mondanivalójú „gondoljátok meg proletárok!" lírába. A vers tehát bizonyos fokú elszemélytelenedésről tanúskodik, ahol az anya alakját a mondanivaló mindenkihez való eljuttatásának igénye („törékeny termetét a tőke megtörte") idézi fel, és növeli a proletársors szimbólumává. Ám a személyesen átélt összefonódás az egyéni és a proletársors között, a teljes egyéni magány és reménytelenség és a másfélmilliárd magány egybekapcsolása azonban csak 1933-tól kezdve lesz jellemző József Attila lírájára, ugyanakkor a proletár mosónő alakja a *Mamá*ban válik meseszerűvé.

Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy miért történik az a gyökeres változás a 30-as évek elején, hisz a kései versek kapcsán teljes magányról és reménytelenségről beszélünk, mikor az *Anyám* c. vers még a közösség ihletésű líra legékesebb példája. Valóban, ekkor a költő még azt érezte, hogy nem áll egyedül, de hamarosan nagy fordulat állt be életében és költészetében, és mint Tamás Aladár megállapította az *Aggodalom jegyében* egyik tanulmányában: „a költő ezen életszakaszának részletes és pontos feltárása nélkül nem foghatjuk fel lírájának döbbenetes mélységét és szépségét. József Attila párttagságának kérdése kulcskérdés. Ő maga is élethalál fontosságúnak tartotta".[10] A részletes és pontos feltárás ugyan a mai napig késik, ám a sorsforduló így is megérthető. Nem érdemes ismét és ismét vitába bonyolódni, hogy kizárták-e vagy sem József Attilát a pártból, fogadjuk el most a kérdés megvizsgálására alakult bizottság jelentését, melyet Szabolcsi Miklós közölt 1965-ben a *Párttörténeti Közlemények*ben és a *Kritika*-ban. Ha csak a bizonyítható tényeket vesszük figyelembe, akkor el kell fogadni, hogy József Attila 1930—31-ben tevékeny részt vállalt a mozgalmi munkából, mely számára jelentős volt azért is, mert ekkorra már teljesen egyedül állt a világban, és az ideológiai és politikai meggyőződésének teljesen megfelelő mozgalmi munkatársakhoz, hallgatósághoz segítette, sőt Szántó Juditra, az asszonyra is itt lelt. Azonban élete nagy konfliktusa is itt keresendő. Mert József Attila a mozgalomban is elsősorban költő volt, méghozzá, mint a *Medáliák* már jelzik, egy egészen új líra hangjait teremtő új költő, és ennek a költőnek, mint Bori Imre írja „Nem sikerült . . . felszínes irányköltővé válnia."[11] A támadások nem is maradtak el. Ezt követően szokás vérre menő vitákat folytatni a történtekről, ám a lényeges az, hogy 1932-től nincs már meg a kapcsolata a közösséggel. A *Bánat* és a *Díványon fekszem* c. versek megrendítő dokumentumai, hogy megszakadt a kapcsolata azokkal, akikkel jövőjét, költészetének és életének értelmét elképzelte, és ezt a legtragikusabb mélységekig érezte át. Az a lényeges, amit a Szabolcsi közölte jelentés is megállapíthatott: „—1933 elejétől — feltételezéseink szerint — József Attila kívül került az illegális párt keretein." — azaz az egyedülmaradottság ténye. Egyedülmaradt megbélyegezetten. Ugyanakkor kezd elhatalmasodni rajta betegsége is, egyre idegesebb, agresszívebb lesz, önmaga elmarja még azokat is, kik mellette maradnának, magánélete kátyuba kerül, létfenntartási zavarokkal küzd, napokig nem eszik, és ami a legfontosabb, kudarc kudarcot követ; költészetét, amelyet eddigi versei alapján joggal tarthatott nagyra, senki sem méltányolja, senki sem veszi észre, senki sem vallja magáénak. S mivel költő volt, ez érintette őt a legmélyebben.[12] „Költészetének nem volt akusztikája" mondja Bori Imre, és hozzáteszi: „először az ember tragédiája zajlott le, aztán a költőé", ezt látszik mindenkinél jobban meg-

[10] TAMÁS Aladár: Az aggodalom jegyében. Bp. 1967.
[11] BORI Imre: A „semmi ágán". Híd 1962/12. sz.
[12] Ezt elemzi nagyon mélyen és értőn IMRE Katalin: A Szép Szó és József Attila c. tanulmányában ItK 1962.

érteni a költő Juhász Ferenc is *József Attila sírja* c. remekében. A legmegrázóbb, hogy erre ekkor József Attila is kezd rádöbbenni: „A múltkor nem lévén egyébb dolgom ... azt gondoltam, hogyha már nem sikerült verseimmel olyan jelentékeny elismerésre szert tennem, amilyent tárgyilagos nézetem szerint megérdemelnék ... *(A múltkor nem lévén ... Töredék);* „Mert a mű nem annyira a művész, mint azok által él, akik szeretik művészetét, s azért szeretik, mert keresik az emberségét." *(A mai költő feladata* 1937.)

„Fáj a szívem, a szó kihül.
Dehát, kinek is szóllanék?" *(Reménytelenül* 1933.)

„Hová forduljon az ember, ha nem tartozik a harcosok közé,
nem dob be ablakot, nem tép fel uccaköveket?"
(Hová forduljon ... 1933.)

Olyan szorongatóan egyedül lesz, mint még soha. „De kár, hogy édesanyám beteg volt / Talán most vagyok olyan elhagyatott, mint akkor ... / Borzasztó, hogy az ember egyedül van / borzasztó, hogy van tudata, / csak azért van egyedül, / vagy csak azt hiszi, hogy egyedül van." *(Szabad ötletek jegyzéke* 1936.)

„Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én
— az sincsen. Utolsó morzsáit rágom
míg elkészül ez a költemény." (*Ki-be ugrál* 1936.)

Pedig József Attila és költészete közösségi életre született, számára a magára maradottság jelentette a legnagyobb csapást. „Én nem azért jöttem, hogy bőgjek ... hanem, hogy tegyek" írja még a *Nem én kiáltok* kötet 1929-es előszavában. Igazi tenni vágyó költő volt, élete végén újból és újból felhangzik a kiáltás: „én dolgozni akarok", „Totyogjon, aki buksi medve/láncon —nekem ezt nem szabad ! / Költő vagyok, ... ", „Hadd írjak szépet, jót nekem / add meg boldogabb énekem !" De ez nem adatott meg:

„Le vagyok győzve (győzelem, ha van)
...
Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról.
...
Szurkálnak, óvnak tudós orvosok,
írnak is nékem, hát olvasok.
S »dolgozom«, imhol e papírhalom-
a működésben van a nyugalom." *(Le vagyok győzve* 1937.)

„Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész,
vagyok mint a hideg, világos és nehéz." *(Nincs közöm senkihez* 1936.)

„Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen útja, és nem indulhat,
olyan vagyok, s ha bátrabb volnék
értelmetlen szavakat szólnék." *(Mint a motor* 1937.)

Ilyen körülmények után fogadható el és látható be Bori Imre megállapításának igazsága, hogy ekkor találja magát a „semmi ágán", szembenéz a világgal, és önmaga lényegét kezdi feltárni verseiben. Ekkor kezdődik meg az úgynevezett „befeléfordulás". Egyedül maradva, elszakítva az emberektől kezdi írni nagy verseit az emberiségről, a szebb, szelídebb jövőről. Németh G. Béla az önmegszólító verstípussal foglalkozó tanulmányában nyomon követhető, hogy miként fog jelenteni József Attila kései verseiben az egyes szám második személy egyre inkább első személyt *(Légy fegyelmezett, Tudod, hogy nincs bocsánat, Karóval jöttél)* és egyben mindenkihez szólást („Szállj költemény, szólj költemény / mindenkihez külön-külön."). Egymás mellett születnek a nagy humanista—szocialista versek és az önnönmaga lelki sérüléseivel foglalkozó költemények. Egyre jobban elvakarja sebeit („Magadat mindig kitakartad, sebedet mindig elvakartad"), a pszichoanalitikai, majd később az ideggyógyászati kezelés kigyomlál belőle minden illúziót. Rádöbben betegsége lényegére, és annak okaira. Egyre kétségbeesettebben próbál valamilyen fogódzót találni, mely még talán az élethez kötheti:

„Jaj, szeressetek szilajon
hessentsétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom,
mert semmit sem hiszek s nagyon
félek a büntetéstől." *(Kiáltozás)*

Ezen a ponton a költészet már nem jelenthet enyhülést. „Nem hiszek abban az emberben, aki a költészetért feláldozza az életét" nyilatkozta a *Brassói lapok*nak. Ezen a ponton egyet kell értenünk Vass Péterrel: „Ha meggondoljuk, hogy a lét . . . egy kívül-belül való kötődést jelent . . . amely célt ad az életnek és egésszé integrálja, akkor érthetjük meg érzelmi töltését, indulati erejét József Attila próbálkozásainak barátokkal, nőkkel, irodalmi csoportokkal, a párttal, s végül és mindig élete legközvetlenebb lényével, a mamával." 1935 felé annyira egyedül van, hogy már csak az emlékek maradnak menedékül, az önmaga teremtette álomvilág. Versek sorában teremti újjá gyermekkorát, eleveníti fel régi emlékeit (1933.: *Egy kisgyermek sír*, 1934.: *Iszonyat, Mama;* 1935.: *Gyermekké tettél, Öngyilkosság;* 1936.: *Az a szép régi asszony, Szabad ötletek jegyzéke, Ha a hold süt, Kései sirató, Zöld napsütés hintált)* és gyermek-önmagát:

„Atyát hívtál elesten
embert, ha nincs isten,
S romlott kölökre leltél
pszichoanalízisben." *(Tudod, hogy nincs bocsánat)*

„A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet a bánat fojtogatja,
de nem könnyezik, egy dalt zöngicsél." *(Kirakják a fát)*

Egyre fokozódó önmarcangoló szenvedésében pedig végül megidézi azt az alakot is, kinek szeretetére a legjobban vágyott, a mamát:

„Engedjétek — ez nem öröm
hogy tanunak hívjam anyámat" *(Jelenet egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* 1936.)

A legtöbb tanulmányban azt a megfogalmazást találhatjuk, hogy József Attila felidézi anyja alakját. Így azonban a megállapítás nem helyes. Nem egyszerűen felidézi, hanem újraéli gyer-

mekkorát, szinte teljes valójában látja ismét anyját. Nem véletlen, hogy épp az 1934-es *Iszonyat* c. versben bukkan fel először költészetében a „mama" szó:

„A kislány hét éves. Kiszökne,
s itt benn ugrálni sem lehet,
A mama lelkére kötötte
ezt a dögöt, a gyereket."

Igaz, már 1931-ben az *Anyám* c. költeményben is édesanyjának állított emléket, de az még nem a személyes emlék érvényével hatott. Az 1934-es Mama alakja jóval élőbb. Itt már klasszikus letisztultsággal, mély művészi tudatossággal és emberséggel teremti elénk édesanyját, kinek alakja minden lépcsőfokkal foszlóbb és mitikusabb lesz. A költő — legalábbis önmaga számára — legyőzve a halált, visszahozta az életbe a Mamát, hogy ő pótolja számára mindazt, ami immár végérvényesen elveszett. Az elmaradt anyai gyöngédség hiányára való rádöbbenés ezt követően a beteg költőben kényszerképzetté válik. Az egész világ elvesztése, értelmetlenné válása sűrűsödik össze egyetlen személy elvesztésében. Hisz a költő már póbálkozott mindenütt és mindenkivel. Rögeszméjévé válik a szeretve-levés, életszükségletévé válik, hogy szeressék. Először Edittel próbálkozik, orvosával. Ugyanakkor ettől kezdve jónéhány verse mutatja, hogy vissza-visszatér korai vallásos verseinek istenkeresése. Istent is azért keresi, mert „Az a szerencsétlen, / aki ezeket írta mérhetetlenül áhitozik / szeretetre, / hogy a szeretet visszatartsa őt olyan / dolgok elkövetésétől, melyeket / fél megtenni." *(Szabad ötletek jegyzéke)*. Ugyanilyen okból lesz számára annyira fontos a Flóra-szerelem is, a megváltó kedves reménye, kiben kézzelfoghatóan leegyszerűsödne az élete értelme. Kései istenkereső versei, a Mama-versek és a Flóra-szerelem tehát azonos érzésből születtek. Szüksége lett volna valamelyikükre, hogy meg tudjon kapaszkodni az életben. Nem feltevés ez. Ha nem is kívánunk élni a statisztikai mutatók manapság annyira kedvelt módszerével, egész pontosan belátható a fentebb állított folyamat: 1923 és 33 között összesen hét versében *(Ad Sidera; József Attila, hidd el; Anyám meghalt; Anyám a mosásban; Nemzett József Áron; Gyereksírás; Anyám)* van megemlítve az anya alakja (ezek közül is csak három jelent meg életében). 1933-ban jelennek meg az első gyermekkorversek és ezeket követően az *Anya* és a *Mama* címűek, melyekkel kapcsolatban joggal jegyezhette meg József Attila szlovák fordítója, „mikor a költő írta őket, nem akart művésznek feltűnni . . . mindössze ember akart lenni." 1935-ben írja első édesanyja halálával foglalkozó versét *(Ajtót nyitok)*. 1936-ban születik a négy rokon vers: *Temetés után; Az a szép régi asszony; Jelenet egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* és a *Kései sirató*,[13] és ugyanakkor a töredékek sora szólítja meg a Mamát (Édesanyám egyetlen drága; Irgalom édesanyám), nem is szólva a sajnos kellően meg nem ismerhető, de töredékeiben is döbbenetes erejű szabadvers-analitikus füzetéről *(Szabad ötletek jegyzéke két ülésben)*, melynek szinte minden sora a mamához sír. De van más árulkodó nyom is. Míg 1923 és 33 közötti ön-

[13] Ellentétben a kritikai kiadás jegyzetével valljuk, hogy a Kései sirató nem 1935, hanem 1936-ban keletkezett. A kritikai kiadás (J. A. Összes művei. Bp. 1952. szerk. WALDAPFEL József—SZABOLCSI Miklós) szerint ezt a verset a költő 1935 „legvégén" vagy 1936 elején írta volna. De 1936 decemberében jelent meg rokonverseivel együtt a Szép Szóban! Miért épp 1936 elején írná a költő, hogy „lágy őszi tájból próbállak összeállítani téged"? Az 1936 ősze szinte bizonyos. Hisz Az a szép régi asszony lágy őszi tája is hasonló fogantatású, és a vers 1936 októberében, két hónappal a Kései sirató előtt jelent meg a Szép Szóban és ezzel kapcsolatban Szabolcsi nem is vitatja az 1936-os keletkezést. — Igaz a Kései sirató egyik kéziratában ott egy zavaró sor „tizenhat éve már". De erre több magyarázat is lehetséges, többek közt a jambikus sor kényszere. Különben is a Jelenet. Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás emlékirataiból c. versben is ott szerepel „Anyád meghalt tizenhat éve", mégis a kritikai kiadás szerkesztői 1936-os versnek fogadják el. A lényeg biztos. A Kései sirató végső változata, a vers 1936 végén keletkezett. Ezt elsősorban a rokonversek összehasonlító stíluselemzésével lehet belátni.

magáról szóló versei még véletlenül sem említik meg édesanyját, vagy annak elvesztését, az árvaságot *(Önarckép, József Attila; Végül; Lidi nénémnek öccse itt; Nemzett József Áron)*, addig az *Eszmélettől* kezdve szinte minden versében elejtett, öntudatlan elszólások tanúskodnak, hogy a költő lelkében és képzeletében egyre élőbb lesz a mama.

Néhány példa *A Dunánál* és a *Levegőt* közismertebb versszakain túl:

„Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek" *(Elégia* 1933.)

„Mint fösvény eltűnt aranyát,
e bűnt keresem én;
elhagytam érte egy anyát,
bár szívem nem kemény." *(A bűn* 1935.)

„Ó emberiség, kit törött anyán
szaporított és nem értett!" *(Emberiség* 1935.)

„koporsóban ringattatom magam
anyámmal, aki lágy tekintettel vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a Gyermek
jól tudva már, hogy minden odavan." *(Ó boldog az* 1935.)

„Hol csavarogsz te vásott?
Aggódva vár reád
megvetvén elmúlásod,
csendes édesanyád." *(Biztató* 1936.)

„De mélyben, egyben él, aki szeret," *(Elmaradt ölelés miatt* 1936.)

„Anyám kivert, — a küszöbön feküdtem" *(Gyermekké tettél* 1936.)

„Kit jámbor, anyám vastag
bottal vert meg" *(Boldog hazug* 1936.)

A Mama tehát mindig az eszébe jut, ő az, akire hivatkozik, akitől még segítséget vár, és aki segíthetne neki — ha a Mama való lenne. Ám a Mamát ő teremtette saját magának, mert kellett neki az a lény, melyből szeretet és segítség árad felé. Nem véletlen az istenkeresés ekkori megerősödése sem:

„Most sajnálom (de ezt is lenyelem),
hogy nincs isten, ki gondoljon kínomra
és azok szemét ujjával kinyomja,
kik elnézik, hogy nincsen kenyerem." *(Modern szonett* 1935.)

„Boldog hazug, kinek van istene,
ki rettenetes, de maga a jóság" *(Boldog hazug* 1936.)

„Ijessz meg engem, istenem
szükségem van a haragodra.

Bukj föl az árból hirtelen
ne rántson el a semmi sodra.
...
Meghalni lélekzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal,
és úgy nézek farkasszemet,
emberarcú, a hiányoddal!" (*Bukj föl az árból* 1937.)

„Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba,
Fogadj fiadnak, istenem
hogy ne legyek kegyetlen árva." (*Nem emel föl* 1937.)

„Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem." (*Négykézláb másztam* 1937.)

De mivel József Attilának még az istenhit sem adatott meg, az elmaradt anyai ölelést, gyöngédséget tekinti élete döntő hiányának, elrontójának. Egészen addig, míg új öncsalást nem talál ki magának: a szerelmet, Flórát. Nem véletlen, hogy 1937-ben anya, vagy mama-verseket nem lehet találni, és az édesanyját említő sorok száma is érezhetően csökken (inkább csak a szerelemkudarcra való újabb rádöbbenéskor kezdenek ismét megjelenni). Azaz mindez azt bizonyítja, hogy ekkor a Mama funkcióját átveszi Flóra, a megváltó, az élő szeretet, az elérhetőnek látszó lehetősége a gyógyulásnak, az életbe visszatérés útja, a rettenettől megszabadító, az emberek közé visszavezető.

„a nők között Flórára leltem.
Ő a mezőn a harmatosság,
kétes létben bizonyosság,
lábai kigyóim tapossák,
gondjaim mosolyai mossák. (*Flóra* 5. *Megméressél*)

Ismét nem feltételezéssel, vagy szép ötlettel van dolgunk, József Attila maga is tisztában volt, hogy miért is van szüksége Flórára, miért kellene neki annyira ez a szerelem:

‚Az én szívem sokat csatangolt
de most már okul és tanul.
Aki halandó, csak halandót
szerethet halhatatlanul." (*Az én szívem*)

„Megalkotom szerelmemet . . . " (*Könnyű fehér ruhában*)

„Úgy vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bízna benned." (*Tudod, hogy nincs bocsánat*)

„Mindenségünket tartani a fénybe
mint orvos, ha néz üvegedénybe
már nem tudom, megadom magam kényre,
ha nem segítesz szerelem." (*Flóra* 3. *Majd két milliárd*)

„Ha nem szorítasz úgy kebeledre,
mint egyetlen tulajdonod,
engem, míg álmodol nevetve,
szétkapkodnak a tolvajok." *(Ha nem szorítsz)*

És végül:

„S ha nem szeretsz úgy mint tenmagadat
én meg fogom ölni magamat." *(Ha nem szeretsz úgy)*

Ezzel bizonyítási eljárásom végére értem. Mindezzel csak azt szerettem volna világosabbá tenni, hogy a *Kései sirató* 1936-os Mama-élménye nem oly egyszerű, mint azt az eddigi elemzések tanulsága mutatja, hanem mélyebben benne gyökerezik a költő élettragédiájának kifejlésében. Ennek tudomásulvétele nélkül a vers igazi szépségei nem tárulhatnak fel maradéktalanul az olvasó előtt.

II.

A *Kései sirató* megértésének első lépése tehát annak tudomásulvétele, hogy 1933-tól kezdve József Attilában egyre erősebbek lesznek a szorongások, a gyermekkor emlékképei, melyek oly eleveneknek tűnnek számára, hogy már-már a jelen erejével szerepelnek életében. A gyermekkori emlékek számbavételével kezdi foglalkoztatni édesanyja, édesanyja elvesztése, halála. Az *Ajtót nyitok* c. versében (1935. február) a régi, elfelejtett csillagokhoz írt vers kívánsága „s tudjon zokogni anyja temetésén" fojtogatja a kínzó, önmarcangoló bűntudat gyötrelmével a költőt:

„. . . . A szoba
üres, senki. Tizenhat éve
ennek, mit sosem feledek.
Viaszkos vásznú konyhaszékre
ültem, nyafognék, nem lehet.

Értem, hogy anyám eltemették,
de nincs és nyugtalan vagyok,
ezt nem értem. Felnőtt lehetnék.
(A mosogatótál ragyog).

Nem fáj, de meg sem érinthettem
nem láttam holtában anyám,
nem is sírtam. És érthetetlen,
hogy mindig így lesz ezután."

1936-ban arra kezd emlékezni, hogy milyen is volt édesanyja: „/Csak most emlékszem rá, milyen volt!/" *(Temetés után* 1936. október). A *Szabad ötletek jegyzékében* pedig már „megszólal a halott anya". A költőben egyre erősebb a viszontlátás kívánsága. Erről az év októberében közölt *Az a szép régi asszony*ban vissza-visszatérő motívumok tanúskodnak: „szeretném látni ismét", „csak látni szeretném őt", „csak úgy szeretném látni őt / mint holt anyját a gyermek", „Csak látni szeretném őt, mintegy hogy megbocsássa / mert szemem behunytam, hogy őt élve ne lássam" (kéziratváltozat). Ilyen előzmények után születik meg az édesanya elvesztése miatti kínzó egyedüllétére rádöbbenő nagy verse, a *Kései sirató*.

A vers az epikus szerkesztés és a legmegrázóbb lírai hőfok jegyében fogant. Tárgyias indítású. A második versszakban letisztult egyszerűséggel rögzíti a döbbenetet, szinte újraélve a vonattetőn-utazást, a soha viszont nem látó viszontlátást. Az epikus hét sor után a „s te már seholsem voltál." lemondó szomorúságú megállapítása a kiáltás erejével ragadja az olvasót és a költőt a további három versszak már-már őrületbe csapó fájdalmába. Ezt a „seholsem" szó bűvöletével képes elérni (önkénytelenül is a híres Poe vers „newermore"-ja babitsi fordítására kell gondolnunk, amit minden bizonnyal József Attila is olvasott). Írhatott volna akár „te már messze voltál"-t, vagy „te már halott voltál"-t is (kéziratváltozatok),[14] ám a teljes vers ismeretében belátható, hogy csak ez a „seholsem" képes kifejezni a nincsen rettenetét. Ezért is nagy vers a *Kései sirató*, hisz egyetlen szóban, egyetlen sorban tömöríti azt a hiábavaló Mama-keresést, amely az *Ajtót nyitok*ban az egész verset vette még igénybe. A Mama tehát nincs. Elveszett mindörökre. Az érthetetlen eltűnést nem bírja elviselni a költő „a gyereknek kél káromkodni kedve". Vádakkal halmozza el édesanyját, hogy úgy tett vele mint az *Iszonyat* hét éves kislánya a csecsemővel, akkor tűnik el, amikor fia már-már nyúlt volna érte („A gyermek irtózattól nyirkos- / ha adja, miért veszi el?").

„Ettelek volna meg! . . . " Mit is jelent valójában ez a három szavas felkiáltás? Az egyik kéziratban még az *Anyám* c. vers kezdőmotívumát használja fel: „Miért hoztad haza vacsorádat? / Ki mondta? Kértem én?", ám a két kérdés helyett megállapítást találunk a kész versben, míg a „Ki mondta?" helyébe az „Ettelek volna meg! . . . " megfoghatatlan káromlása lépett. Nem véletlenül. Hisz az anyatest megevésének képe megjelenik, más 1936-os költeményekben is, főleg az evés és a halál egymás mellé kerülésén keresztül:

„mint én a mamával,
amikor a klinikán fe-
küdt csontig lesoványodva,
nem ettem meg az ételt, ami
ott volt kihülve az
éjjeliszekrényen
. . .
talán ettem belőle mégis és
azért köpködök" *(Szabad ötletek jegyzéke* 1936. május)

„Vádló:
Ím anyját falta fel magzatja
mohón s vonítva e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szaggatja.
. . .
Bíró:
Anyád meghalt tizenhat éve
— ezt meg kell állapítani —
le vannak rágva csontjai
és szülőhúsa meg van éve." *(Jelenet egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* 1936.)

Az „Ettelek volna meg! . . . . " felkiáltás, amely tehát nem előzmény nélküli, valóban démoni. De hasonló erejű meghökkentő képekkel találkozunk az ez időben írt többi nagy versében is

[14] Ezzel kapcsolatos VÁGÓ Márta visszaemlékezése: József Attila Emlékkönyv, szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1957.

(Nagyon fáj; Aki szeretni gyáva vagy; Gyermekké tettél; Ki-be ugrál; Kiáltozás). Szerelmét így káromolja:

„Bogár lépjen nyitott szemedre. Zöldes
bársony-penész pihézze melledet,
nézz a magányba, melybe engem küldesz.
Fogadd morzsold szét; fald föl nyelvedet." *(Magány* 1936. október)

Ezek a képek és kiáltozások, ezek az indulatok már-már alig belátható emberi szenvedés mélységeiből törnek föl elemi erővel, és mindent magukhoz idomítanak, így lesz ez az „Ettelek volna meg! . . . " esetében is, amely teljesen átformálta a versszakot, melyet a töredékvázlatok alapján a következőképpen lehetne rekonstruálni:

„Miért hoztad haza vacsorádat?
Ki mondta? Kértem én?
Miért görbítetted mosásnak a hátad?
Hogy egyengesd egy láda fenekén?
Be örülnék, ha megvernél *mégegyszer!*
Boldoggá tenne most, — de visszavágnék,
haszontalan vagy, s mindent elrontsz te
S mindent elrontasz, te árnyék!"

„Fönn maradtál, lefektettél, mint rosszat,
pedig szerettem volna veled lenni!
Ki földbe bujsz és nem-lenni igyekszel
Kinél valóbb az árnyék.

Egyéb töredéksorok:

„Megütnélek te . . . "

„Megütnélek te árnyék"

„haszontalan vagy"

„Ha feltámadnál, magad is szepegve
belátnád, mily sületlen tréfa volt, ez"
. . .
„Miért nem felelsz? Szólj, miért haragszol?"
. . .
„ölbe kapnálak,
úgy vinnélek innen,
hol mindig dolgoztál, e rongy világból"
. . .
„(s én hogy)
s most éljek én, megint és álmodozzak,
mikor te nem vagy semmi."
. . .
„én nem emlékszem
és nem felejtek."

E töredékeket is felhasználva bárhogy is állítanánk össze a versszakokat, az mindenképpen egy két „miért?"-tel nyomatékosított négy kérdéssel vezetné be az édesanya-visszavágyás képét:

„Be örülnék, ha megvernél *mégegyszer!*", „Ölbe kapnálak, úgy vinnélek innen / hol mindig dolgoztál, e rongy világból;" míg a visszavágás teljesen konkrét, ütés értelemben vehető, hisz nem még egyszer-t hanem „mégegyszert" találunk a kéziratokon, és ott a töredékek „Megütnélek, te . . . ", „Megütnélek te árnyék" árulkodó elszólása. Az „Ettelek volna meg! . . ." kezdéssel a strófa elkeseredett, anyját életbe káromló ereje megsokszorozódik, ugyanakkor a központozás megváltozásával az egész versszak jelentése is más lesz, a „visszavágnék" után kettőspontot tesz, így a visszavágás elvontabb, összetettebb lesz: „. . . mert visszavágnék: / Haszontalan vagy, nem lenni igyekszel / s mindent elrontasz, te árnyék!". Ezzel a versszak dinamikája a vád-kiáltás sorozata révén fortisszimóra fokozódik, ez lesz az oka, hogy a költő veszni hagyja a remeknél-remekebb töredéksorokat, melyek epikusabb hangvételükkel lassítanák az érzelemkiáradás lendületét:

„A homokot, sarat számba rágva
enni tanítasz? Földet falni szoktatsz?
Kinek kedvéért ne piszkítsak az ágyba,
ha már szemmel sem szoptatsz?"

„Fönn maradtál, lefektettél, mint rosszat
pedig szerettem volna veled lenni!
S most éljek én, megint álmodozzak,
mikor te nem vagy semmi."

„Színes forgókat csináltam, eladtam
kerestem, volt eszem:
mindig dacoltam, mindig szót fogadtam
de soha többé már ezt nem teszem."

Nem használja fel a Curriculum vitae-s sorokat, hanem folytatja a visszavágás „Ettelek volna meg! . . . " szitkát:

„Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő,
ki csal és hiteget!
Suttyomban elhagytad szerelmeidből
jajongva szült, eleven hitedet.
Cigány vagy! mit adtál hizelegve,
mind visszaloptad az utolsó órán!"

amíg el nem ér a lélegzet és az önpusztító szenvedély végére: Itt már csak egy következhet; a rettenet kiáltása:

„A gyereknek kél káromkodni kedve, —
nem hallod, mama? Szólj rám!"

S mintha saját rettenet kiáltása nem engedné a költőt a tudatot elnyeléssel fenyegető őrületszakadékba zuhanni, az utolsó versszak a hiábavalóságra-rádöbbenés keserű csendjével, az örök szenvedés lemondásának klasszikus higgadtságával zárja le kiáltásívű remekét:

„Világosodik lassacskán elmém
a legenda oda.
A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.

Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni."

Mi az utolsó négy sor titka? Olyan mint A hetedik hét tornyának hét rejtélye. A költő rádöbben az igazságra. Hogy sem változtatni, sem harcolni a sors ellen képtelen. Ugyanaz fogalmazódik itt meg, mint a *Két hexameter*-ben (1936. december), akár küzd a valóság szörnyűsége ellen, akár elismeri saját álomképeinek hazugságát — ebbe bele kell halnia „Kiterítenek úgyis . . . Kiterítenek úgyis . . . "

III.

A *Kései siratá* a magyar költészet egyik legfélelmetesebb szépségű remeke. Ugyanakkor József Attila költészetében nemcsak egy a nagy versek közül, hanem fordulópont, összegzés, leszámolás. Egy újabb korszak kezdete. Összegzi az *Iszonyat* c. verstől egyre sűrűbben jelentkező gyermekkor és Mama emlékképeket. Mintha csak teljes valójában beszélne a Mamával, de ugyanitt található meg a végleges rádöbbenés a Mama elvesztésének tényére: „a legenda oda." Ez egyben annak kimondása is, hogy az őt dédelgető, becéző, etető Mama nem létezett soha, és nem is létezhet már többé. Nem lehet véletlen a „Próbállak *összeállítani* téged" sor rokonsága az ez időben írt versekkel:

„Istent *alkotok* (szívem szenved)"
„s még *remélj* hű szerelmet"
„*Megalkotom* szerelmemet"

De ami a többi versben csak jelzés, hogy önmaga is tudja támaszt kereső kísérleteinek egyoldalúságát és reménytelenségét, az a *Kései siratá* esetében teljesen kibontottan és világosan fogalmazódik meg.

Hasonlóan érdekes az is, hogy milyen elemekből „Próbálja összeállítani" a Mama alakját. Hisz a „lágy őszi táj", „a sok kedves nő", és a „lenge könnyű lány" ugyanazzal a hangulattal lépnek a versbe, mint *Az a szép régi asszony* egy hónappal korábban megidézett „tünde lágy kedvessége", „susogó lugasa". Jogos tehát Szabolcsi megállapítása, hogy „ . . . anyját lágy őszi tájjá és kedves nővé . . . álmodja, varázsolja, stilizálja át." Azaz, szinte érthetetlen lesz a *Kései siratá*, ha nem együtt vesszük az 1936 végén írt versekkel. Mert a vers emelkedő indulati görbéjét és őszinte fájdalmát is csak akkor tudjuk kellőképpen átérezni, ha felidézzük a *Szép szó*-ban vele egyszerre megjelentetett rokonverseket (*Aki szeretni gyáva vagy; Nagyon fáj* 1936. november; *Kiáltozás; Ki-be ugrál; Boldog hazug* 1936. december), nem is szólva az utolsó négy sor és a *Két hexameter* azonosságáról. A *Kései siratá* tehát összegzi a gyermekkor és Mama-emlékképeket, a „lágy őszi táj" *Az a szép régi asszonyos* hangulatát, az Edit-versek átkait, és a *Két hexameter* keserű mondanivalóját.

Ebben a versben önmaga vállalkozik a leszámolásra a gyülekező halottakkal, melyektől a szabadulást korábban még a szerelemtől várta „Gyülekező halottaim intsd szét", (*Aki szeretni gyáva vagy*); bár abban is igazat kell adni Szabolcsinak, hogy már *Az a szép régi asszony*ban is ott rejlik a megszabadulás és elbúcsúzás motívuma:

„Csak látni szeretném őt, mintegy hogy megbocsássa
mert szemem behunytam, hogy őt élve már ne lássam." (kéziratváltozat)
. . .

„azt a szép régi asszonyt szeretném nem szeretni."
...
„két oldalán a búcsút integető fákkal;"

Mely megállapítás annál is inkább helytálló, mert egy töredék tanúskodik, hogy ez idő tájt a költő rádöbben, hogy:

„Aki halandó, csak halandót
szerethet halhatatlanul." *(Az én szívem . . .)*

Az olvasó már a *Kései sirató* elején érzi, hogy a költő hasztalan próbálja „összeállítani" édesanyja alakját; — „a tömény tűz eléget". Hiába kísérli meg a lehető legtárgyilagosabban — akárcsak hajdan az *Anyám* c. versben — rekonstruálni édesanyja halálát, a „seholsem voltál" kiragadja a tárgyilagosságból. Innen a kéréseken és a szidalmakon keresztül visz a szenvedés addig a mélységig, mely végérvényesen rádöbbenti a valóságra, hogy a legendát ő teremtette önnönmagának. Itt ér véget költészetében a mese: „A gyermek, aki csügg anyja szerelmén / észreveszi, hogy milyen ostoba." Ez távolról sem jelenti a vers szelíd lezárását, mint Balogh állítja elemzésében. Ellenkezőleg. Ez a semmire való végleges rádöbbenés. Igaz, hangja nyugodt, csendes, letisztult, — de ezen a ponton már csak ez a hang lehetséges, belátja és általános érvénnyel mondja ki a rettenetet, akárcsak az örök erkölcsi tartás hexaméteres „kiterítenek úgyis"-ában. Ezzel a Mama mítosza befejeztetett. Új alak lép helyébe, Flóra. Majd, mikor itt sem sikerül az életbe fogódzás akkor újból keresné a Mamát, de immár hiába, hisz eltűnt örökre, épp a *Kései siratóban*.

„Könnyű emlékek, hová tüntetek?
Nehéz a szívem, majdnem zokogok.
Már nem lehetek meg nélkületek,
már nem fog kézen, amit megfogok.
...
Nehéz a szívem ! Védjetek meg engem !" *(Könnyű emlékek* 1937. nyara)

Bárhogy is közelítsünk tehát a vershez, mindenképpen szembetűnő a *Kései sirató* szintézis szerepe. A legerősebb talán a stilisztikai szintetizálás. Szabolcsi már *Az a szép régi asszony* kapcsán klasszicizálódásról, letisztulásról beszél, nos ilyen szempontból a *Kései sirató* jelenti igazán a fordulópontot. Ez talán az utolsó igazi „kiáltozó" verse József Attilának, de egyben olyan kiáltozó vers, melyben már ott van a kiáltozással, káromlással való felhagyás is. Itt jelentkezik először teljes valóságában a 37-es versek letisztultsága, az *Íme hát megleltem hazámat* halálkereső nyugalma és búcsúja.

A *Kései sirató* szenvedélyei és képei a tudat legmélyének tüzét izzítják az élet, a vers valóságába; ugyanakkor elmondhatni, hogy a vers klasszikus formájú, szinte berzsenyis egységben marad. Mintha a betegség és a szenvedés csak arra szolgálna, hogy művészi eszközzé váljon. Akárcsak a *Nagyon fáj* esetében, itt is a művészet bizonyul erősebbnek a betegségnél. Meglepően egészséges öntudattal válogat a legmeghökkentőbb képek és gondolatfűzések közül, mindig a legmegfelelőbbet, az egyetlen lehetségest választva. Így tisztul le az első változatok „Mint utolsó ringyó . . . ", „Mint kitaszított lány, ha odaintik" változata az álom puhaságú „Mint lenge könnyű lány, ha odaintik / kinyújtóztál a halál oldalán" képévé. Hasonlóképp lesz a „háborúból" „hadak vége", a „Vonattetőn feküdtemből" „hasaltam keresztben", a „hús-vér hitedből" „eleven hited" és a „tizenhat éve már"-ból „a legenda oda".

A *Kései sirató* szinte tárháza a korábbi versekben már próbálgatott soroknak, képeknek (ez egyébként általánosan jellemző sajátossága lesz József Attila kései költészetének). A „Miért

görbítetted mosásnak a hátad, / Hogy egyengesd egy láda fenekén?" és a „kukacoknak adtad édes emlőd" gondolatok előzményeként kell értelmeznünk a Kosztolányi-búcsúztató „Mint gondolatjel, vízszintes a tested / Téged már csak a féreg fal, szeret . . . " két sorát (1936. november). A „haszontalan vagy nem lenni igyekszel"-t pedig az *Emberiség* c. vers 1936. október 6-án a Népszavában megjelent változatának egy képzettársítása intonálja: „boldogtalan, ki úgy élsz, mintha volnál, / megérdemled, hogy társad a halál", nem is szólva az „Egyél, nekem nősz nagyra szentem!" mamát megszólító sora az 1936-ban született *Biztató* c. vers „Hol csavarogsz te vásott / Aggódva vár reád / megvetvén elmúlásod / csendes édesanyád" versszakával való érezhető rokonságáról.

A *Kései sirató* és *Az a szép régi asszony* versek hasonlóságáról már szóltunk, de versünk kezdésének „lágy őszi táj"-a más korábbi versben is megjelenik. Így az 1935-ben írt *Ősz* c. vers egyik változatában a következő található: „Az ellágyuló őszi talajon / Végighever az elhervadt levegő."

A legmeghökkentőbb azonban, hogy a tudatosság és az ösztönösség milyen egységben marad a versben. A *Kései sirató* első felében a változatok közül való válogatás legelmélyültebb példáit kísérhettük nyomon, ugyanakkor a vers második részének legmagasabb hőfokú kiáltozásaikor szinte nem találunk variánsokat a kéziratokon, az „Ettelek volna meg! . . ." káromlástól kezdve elhagyja a korábbi változatok remekmívű sorait, és egy egységes ívben vezeti versét a kifejlet felé; az utolsó két versszak — mondhatni — első megfogalmazásban kerül a költeménybe — híven a József Attila-i elvhez: „a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többit — vagyis a mű világának minden pontja archimedesi pont."[15] A *Kései sirató* igazi titka talán épp ebben rejlik. Őrületig fokozódó indulatokból a legcsendesebb hangzásokig mindent egy versben kapunk, és a vers egysége egy pillanatra sem borul fel. Hogy József Attila versei élete utolsó esztendejében, az őrület szélén (vagy magában az őrületben?) is engedelmesen keze között maradnak, azaz, hogy formájuk nem követi a tudat bomlási folyamatát, nagy része van az ekkorra már klasszikusra fejlesztett jambikus ritmusnak. A *Kései siratóban* a nyolc soros keresztrímes zárt strófák szilárd talajt, fogódzót biztosítanak a látomásképeket teremtő fantázia és az indulatkitörések számára („Még jó, hogy vannak jambusok, és van mibe / belefogódznom . . . " *Szürkület* 1937.). Itt már valóban a lélekből születik a forma. Még véletlenül sem lehet eltéveszteni. Nevezhetjük ezt klasszikus letisztultságnak, csodának akár, — egy biztos: remekmű született.

Péter Sárközy

LA COMPLAINTE TARDIVE
(L'analyse du poeme)

La *Complainte tardive* est l'un des poèmes les plus connus d'Attila József, pourtant ceux qui se sont occupés de ce poème, ont abouti à des résultats assez différents. Pour point de départ, l'auteur de cette étude affirme que les soi-disants blessures et conflits d'Attila József ne peuvent pas être déduits de son âge d'enfant, mais (comme les poèmes int. *Magány* [La Solitude] et *Reménytelenül* [Sans espoir] le prouvent aussi) ils proviennent du commencement des années 30. C'est alors que le poète fuit devant la solitude de plus en plus croissante, derrière les remparts des souvenirs de son enfance, et quand il ne trouve plus de points de repère concrets, il se crée la figure de Maman. C'est en 1934 que le most »Maman« apparaît pour la première fois dans sa poésie int. *Iszonyat* (Horreur). (Dans le poème int. *Maman*, c'est déjà la perte, l'absurdité du monde entier qui se condense dans le tragique de la perte d'une seule personne.) Depuis ce temps, il s'occupe, dans plusieurs de ses poèmes, de la perte de sa mère et de l'idée de la mort, et il apostrophe sa mère dans une série de ses fragments.

[15] József Attila: Irodalom és szocializmus (Összes Művei III. köt.)

Au cours de l'analyse du poème, l'auteur cherche à nous faire voir commant la forme définitive et parfaite naîtra à travers les variantes précédentes. Il souligne le rôle de synthèse de la *Complainte tardive*. La *Complainte tardive* résume dans un seul poème les souvenirs d'enfance et ceux de maman, les imprécations des poèmes d'Edith, l'athmosphère du doux paysage d'automne exprimée dans *Az a szép régi asszony* (Cette belle femme de jadis) et le contenu amerèment sobre de *Két hexameter* (Deux hexamètres), poème écrit silmultanément avec la Complainte. L'auteur de l'analyse démontre comment il renouvelle les motifs employés dans les poèmes apparentés; la *Complainte tardive* devient ainsi le trésor des vers et des images qu'il a déjà essayés dans les poèmes précédents. C'est la *Complainte tardive* qui donne la clôture définitive et dans laquelle il aboutit à apercevoir le néant. Après cela, une figure nouvelle occupera la place de Maman, c'est Flóra. D'après l'auteur le thème de Maman, la recherche de Dieu et l'amour pour Flóra dérivent de la même racine.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Anonymus és az Excidium Troiae

Anonymus a 47—50. fejezetben Pannonia meghódítását beszéli el. Árpád *Ecilburgu*-bó indul el, s az első nap Százhalomnál tábort ver. Itt a seregét három részre osztja. Az első a Duna mentén Dél felé indul. A másodikat *Vsubu* és *Eusee* vezeti, s Pákozdon keresztül Veszprém alá vonulnak. Csatában megverik a rómaiakat, elfoglalják a várat, s a rómaiakat *ad confinium Theotonicorum* üldözik. Innen visszafordulnak, a Balaton mellett Tihanyig vonulnak, s leigázván a lakosságot visszatérnek Veszprémbe. Onnan jelentést küldenek Árpádnak. A követek Árpádot *in silua Turobag* találják. Árpád a jelentéstől a szokottnál vidámabb lesz, visszatér Ecilburgu-ba, nagy lakomát csap, megajándékozza a követeket. S csupán ezután kerül sor arra, hogy Árpád és nemesei a sereg harmadik részével elinduljanak Ecilburguból. Pannonia északi részét hódoltatják. Innen visszatérnek a Duna mellé, az erdő felé (uersus siluam), hogy vadászszanak (causa uenationis); elbocsájtván a hadsereget, 10 napig maradnak az erdőben, azután visszatérnek Árpád és nemesei Attila városába s a Csepel-szigetre.

Ebben a részben, pontosabban a 49. fejezetben, ahol Árpádot a második seregrész követei a torbágyi erdőben találják, ezt a mondatot olvassuk: *Missi vero eorum ducem Arpad in silua Turobag arpalice ambulantem inuenerunt . . .*

A rejtélyes *arpalice* szó megfejtése sok gondot okozott a kutatóknak és Anonymus fordítóinak. Szabó Károly *(Béla király nevetlen jegyzőjének könyve a Magyarok tetteiről*, 1860.) a helyhez fűzött megjegyzésében szövegromlást tételez fel: „. . . kétségtelennek látszik, hogy Arpalice csak az értetlen másoló tévedéséből áll a helyes Arpadice (árpádosan) helyett. Azért is ezen egy betű megváltoztatásával ezen eddig értelmetlennek tartott és senki által meg nem fejtett hely eredeti értelmét, úgy hiszem, szerencsésen visszaállítottam." Fordításban így adja vissza: árpádosan sétálgatva.

Szabó István az előbbi megoldáshoz fűzött rövid reflexiójában *(Anonymus Arpalice-je*, Századok, 1890. 367—368. 11.) kétségbe vonja a konjektúra szükségességét. A vitatott szót a mitológiai Harpalyce királylány nevével hozza kapcsolatba. Hogy ebben az esetben hogyan kell értelmezni a szöveghelyet, arra nem tér ki. Javaslatát nem is vették figyelembe: Szabó Károly fordításának második, Fejérpataky László által javított kiadása (Budapest, 1892.) ezen a helyen az első kiadás szövegét hozza. Pais Dezső első fordításában *(Magyar Anonymus*, Budapest, 1926. 86. l.) megfejthetetlennek minősíti szavunkat. 1937-ben azonban, Anonymus új szövegkiadásához fűzött jegyzetében (E. Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum*, I., Budapest, 1937. 99. l.) elfogadja a latin íróknál szereplő Harpalycus, Harpalyce nevekkel való összefüggést, továbbá rámutat e nevek kapcsolatára a görög *ἁρπάζω*: *ἁρπαλίζω* igével, melynek jelentése 'crebriter arripit, eripit'. Ennek megfelelően az anonymusi szókapcsolat jelentése szerinte 'venans, venando loca peragrans'. Legutóbbi fordítása *(A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Sajtó alá rendezte Györffy György, Budapest, 1958. 131.) már eszerint értelmezi a szöveget: vadak után járva-kelve. Közben azonban még egy fordítás készült, Erdélyi Lászlóé *(Krónikáink magyarul*, Szeged, 1943.) Nála (indoklás nélkül) ezt a fordítást találjuk: szórakozásból sétálva. Legutóbb ifj. Horváth János foglalkozott a szóval *(P. mester és műve*, ItK, 1966. 4—5.) Tanulmányának ebben a részében P. mester görög nyelvi ismereteit bizonyítja. A bizonyítékok között sorolja fel az *arpalice* szót is. A latin íróknál és mitográfusoknál szereplő Harpalycus-Harpalyce nevekhez való kapcsolást nem említi, hanem két görög szóhoz kapcsolja: a Paistól is megemlített *ἁρπάζω*: *ἁρπαλίζω* igéhez vagy a *ἁρπαλέος* melléknévhez. A Pais-féle megoldás nehézsége, hogy a görög ige jelentése 'megfog, megragad', s nem 'vadászik'. Ezt a nehézséget csak azzal a hipotézissel lehet megoldani, hogy a magyarban ugyanazon igének volt 'megfog' és 'vadászik' jelentése is. Valószínűbbnek tartja a melléknévből való kiindulást, melynek jelentése 'reizend, lieblich, angenehm'. Ezt a szót látta el P. mester latinos adverbium-végződéssel. Hasonló értelmezéshez jutunk, ha a *ἁρπάζω* igének kikövetkeztethető passzív jelentését véve alapul 'elragadtat' szóval fordítjuk az arpalice-t. Hor-

váth János tehát jelentéstani okokból elveti, vagy legalábbis kevésbé valószínűnek tartja Pais 'vadak után járva-kelve' fordítását, pedig a szövegösszefüggés alapján ez az értelmezés látszik a legvalószínűbbnek. A 47—50. fejezet kerek, lezárt elbeszélés: *Ecilburguból* indulnak el a 47. fejezet elején, s ide, *in ciuitatem Atthile regis* térnek vissza az 50. fejezetben. Mind az induláskor, mind a visszatéréskor egy retardáló mozzanat jön közbe: táborverés *iuxta Danubium uersus centum montes*, ahonnan csak két seregrész indul el, Árpád a harmadikkal ott marad egészen a második seregrész követeinek megérkeztéig; a követek itt találják őt *in silva Turobag arpalice ambulantem;* s a hadjárat befejeztekor sem egyenesen *in civitatem Atthile regis* térnek vissza, hanem előbb *iuxta Danubium versus siluam*. Ez az erdő topográfiailag nem lehet más, mint a *silua Turobag*. Ideérkezésük célja a *uenatio*, ez tíz napig tart, s csak ezután *uenerunt in ciuitatem Atthile regis*. A kerek, szimmetrikusan felépített elbeszélés feljogosít annak a feltételezésére, hogy mind a két alkalommal vadásztak az erdőben; P. mester ezt az első alkalommal az *arpalice ambulantem* fordulattal fejezte ki, a második alkalommal viszont a *causa uenationis* kifejezéssel. (Ugyanígy más-más fordulattal adja meg a vállalkozás azonos kiindulóés végpontját: első alkalommal *Ecilburgu*, a második alkalommal *in ciuitatem Atthile regis.)*

Bármilyen jelentésre következtetünk is azonban a szövegösszefüggés alapján, a szó rejtélyéhez ezzel aligha jutunk közelebb. Az eddigi kísérletek fő nehézsége abban rejlik, hogy távoli — latin mitológiai vagy görög nyelvi — kapcsolatokat tételeztek fel. A Harpalycus-Harpalyce névvel való magyarázat nem hozott közelebb a szó értelmezéséhez, s valamilyen indokolást kellett volna arra találni, hogy miért s hogyan lett a személynévből adverbium; még nehezebb a görög vonatkozás elfogadása: ha Anonymus idegen szót használ, azt értelmezi latinul is. Ez esetben ilyen értelmezést nem találunk; s az már önmagában is igen furcsa és egyedülálló merészség lenne, hogy egy egyáltalán nem kézenfekvő vagy ismert görög szót latin képzővel lát el.

Véleményem szerint a rejtély kulcsát a korabeli latin irodalomban kell keresni és lehet megtalálni. A kutatás eddig nem vette figyelembe, hogy a furcsa szó előfordul, méghozzá kétszer is, középkori latin szövegben, mégpedig olyan műben, amely több szállal is kapcsolódik a Névtelen alkotásaihoz.

A Prológusban szerzőnk elmondja, hogy hajdan ő is készített egy „*hystoria Troiana*"-t, mégpedig *ex libris Darethis Frigii ceterorumque auctorum, sicut a magistris meis audiueram*. Nos, az *arpalice* szó előfordul két alkalommal egy középkori Trója-történetben, illetve egy ahhoz csatlakozó, de azzal egy művet alkotó Aeneis-kivonatban *(Excidium Troiae*, edited by E. B. Atwood and V. K. Whitaker. Cambridge Massachusetts 1944. — The Mediaeval Academy of America. Publication N° 44.) A ránk maradt munka keletkezési idejét a kiadók a korai középkorra teszik, s valószínűsíteni tudják, hogy francia területen készült. Bizonyosra veszik azonban, hogy a középkori szerző nem maga kompilálta művét, hanem korábbi, IV—VI. századi késő antik latin kézikönyv alapján dolgozott, amelyben, éppúgy mint a ránk maradt középkori átdolgozásban, egységes munkába volt összefoglalva a trójai háború története Peleus és Thetis házasságától Achilleus haláláig, majd Trója eleste és Aeneas vándorlása (e kettő Vergilius nyomán) s végül röviden még Róma alapítása és korai története.

A két előfordulás:

27.12 Ecce Venus mater eius in Arpalice [hoc est venatrice] ei apparuit in tali cultu venatricis — id est alte cincta <c>alcas in pedibus et armi iuclo arcum portans et in comam capiti vittam habens.

34.25 Dido ad Enean mandavit ut utrique ad venationem exirent, et utrique ad venationem exierunt. In tali cultu Dido exivit: in Arpalice vestita [veste virili], calcas in pedibus, ciclade induta, fibulam habens, alte cincta, atque vittam ex auro et gemmis super comam capitis sui constrinxit. Similiter et Eneas zaban indutus, galea cristata, in Martem una cum Ascanio filio suo et cum Didone exierunt.

A közölt két szövegrész ebben a formában már magán viseli a szövegkiadó értelmező munkájának eredményeit (nagy kezdőbetűk, interpunkció, szövegrészek kirekesztése ill. kiegészítése). A szöveg egyébként jól értelmezhető, s megtaláljuk benne a hiányzó láncszemet az anonymusi szó magyarázatához.

Kétségtelen, hogy az ET két idézett helyén a mitológiai Harpalycére céloz a szerző. Az *in Arpalice* kifejezés azt jelenti, hogy Venus ill. Dido Harpalyceként, Harpalyce formájában, Harpalycének öltözve jelent meg. Az *in* praepositiónak ezt a sajátos használatát látjuk a második idézett szöveg vége felé *Eneas*-szal kapcsolatban: *in Martem*. Feltűnő, hogy az Arpalice szót nem teszi accusativusba, egy további párhuzamos hely azonban arra utal, hogy az idegen (nem latin) szavaknál az *in* után ebben az értelemben alanyesetet használ: fama hoc habuit, quia in domo Licomedis regis in parthenos inter filias regis, id est Didamiam vel alias, secretim habebatur (sc. Achilles). (Az *in*-nek ez a használata gallicizmus: vö. s' habiller en homme — 'férfinak öltözik'.)

A szöveg kiadói a *hoc est venatrice* ill. a *veste virili* szavakat kirekesztették a szövegből, mint később belekerült glosszákat. Furcsa, hogy a két helyen kétféle értelmezést találunk. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a kiadott szöveg archetipusának létrejöttekor (mert mind a három alapul szolgáló kézirat tartalmazza a glosszákat) már nem értették az *in Arpalice* kifejezést, a mitológiai vonatkozás már elhomályosult, s a szónak köznévi értelmet tulajdonítottak.

Érdemes még megfigyelni, hogy mind a két idézett helyen a szövegkörnyezet vadászattal függ össze.

Anonymusnál a szó már mint adverbium szerepel. Egyébként már az ET-ben is módhatározó volt az *in Arpalice* kifejezés, s tekintettel arra, hogy az *-e* végződés jellegzetes latin adverbiumképző, s annak tudatában, hogy a szó kapcsolata a mitológiai személynévvel már nem volt világos, teljesen logikus fejleményt kell látnunk abban, hogy az *in* prepositio elmaradt, s szavunkból „szabályos" határozószó lett. Hogy ez az utolsó lépés P. mester érdeme-e, vagy pedig már ebben a formában találkozott a szóval, az nem dönthető el. Annyi azonban bizonyos, hogy nem ő alkotta, hanem középkori latin szövegben — a Trója-történet egy variánsában — találkozott vele. Bizonyára megragadta figyelmét az ismeretlen szó, annál is inkább, mert Árpád nevére emlékeztette. S be is illesztette gestájába, Árpád neve mellett szójátékként és alliterációként, minden bizonnyal a vadászat gondolatkörével összefüggésben, alighanem 'vadászként, vadászosan' értelemben.

De térjünk vissza az *Excidium Troiae*hoz, melyről az imént azt állítottuk, hogy több szállal is kapcsolódik P. mesterhez. Az *arpalice* szóra már rámutattunk. Utaltunk arra is, hogy P. mester a Prologus tanúsága szerint maga is írt egy „hystoria Troiana"-t. Ezen túl azonban van még egy szál: az ET egyik kézirata. Az ET szövegét a kiadók három kézirat alapján adták ki. Ezek közül a firenzei Bibliotheca Laurenziana LXVI 40 jelű kódexe a következő műveket tartalmazza:

Exordia Scythica
Dares Phrygius, De exitu Troianorum
Excidium Troiae és közbeékelve egy kommentár az Aeneis II. könyvéhez
Tituli et versus Cellani abbatis
Historia Apollonii regis Tyri

Az első három munka közvetlen kapcsolatban áll P. mester életművével: Daresra ő maga hivatkozik a Prologusban; az ET-val föntebb foglalkoztunk, s végül az első, az *Exordia Scythica* már régóta mint Anonymus egyik forrása ismeretes. Mint Győrffy György részletesen bizonyította (Krónikáink és a magyar őstörténet Budapest, 1948.), Anonymus az első fejezetben hosszú részeket írt ki belőle; Anonymus valamennyi feltételezett forrása közül ezzel mutatható ki a legtöbb pontos szövegszerű egyezés, úgyhogy itt közvetett átvételről semmi esetre sem lehet szó.

Az ET kiadói előtt — úgy látszik — nem volt ismert, hogy még egy kéziratban előfordul ez a munka, vagy ennek egy egészen közeli variánsa (vö. G. Waitz, *Ueber eine Bamberger Handschrift des Jordanis, Paulus u. s. w.*, Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, herausgegeben von G. H. Pertz, IX., 1847, 673—703.). Ebben a kódexben, mely a Bamberg. E. III. 14. jelzetet viseli, az Aeneis-kivonattal megtoldott Trója-történeten kívül — más munkák mellett — ugyancsak találkozunk az *Exordia Scythica* c. művel. A kódexben a két mű közvetlenül egymás után következik, mégpedig előbb a szkítákról szóló mű, azután a Trója-történet. Úgy tűnik tehát, hogy a kézirati hagyományozásban a két mű egymás mellé került, s P. mesternek *in scolari studio* ilyen kézirat kerülhetett a kezébe. (A két kódex lehetséges vonatkozásaira Anonymushoz röviden utalt Eckhardt Sándor is: *A pannóniai hun történet keletkezése*, Századok, 1927—28. 606.)

Hadrovics László délszláv Trója-regények vizsgálata során rekonstruált egy XIII. századi magyar nyelvű Trója-regényt (*Az ó-magyar Trója regény nyomai a délszláv irodalomban*, Az MTA Nyelv- és irodalomtudományi Osztályának Közleményei, Budapest, 1954. 79—175.). Munkájának végén azt bizonyítja, hogy a magyar nyelvű változat latin eredetije az a Trója-regény volt, melyet Anonymus írt. Ha már most találtunk egy olyan Trója-történetet, amelyről igen valószínű, hogy valamelyik változatát ismerte Anonymus, akkor nem haszontalan összehasonlítanunk annak szövegét a rekonstruált Trója-regénnyel.

A rekonstruált regény és az ET között jelentős különbség, hogy az előbbi csakugyan a Trója-történetre korlátozódik, az utóbbi viszont egészen Róma korai történetéig folytatja az elbeszélést. Az ET rövidebbre fogja az elbeszélést, számos epizód hiányzik belőle, s szerkezete sem mindig azonos a rekonstruált regényével. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az ET csupán egyik forrása lehet az anonymusi *hystoria Troiana*-nak; továbbá, hogy a rekonstrukció

késői, többszörös átdolgozáson átesett délszláv változatok alapján történt, s a magyar Trója-regényre vonatkozik, amely az anonymusi műhöz képest bizonyára szintén átdolgozás, s nem egyszerű fordítás volt. Annál érdekesebb, hogy több motívum azonossága kimutatható: A trójai háború előzményei között mind a két mű foglalkozik Paris születésével és ifjúságával. Feltűnő egyezés Hecuba álma, amelyet még Paris megszületése előtt lát: azt álmodja, hogy fáklyát szül, amely felgyújtja Tróját, s a város leég. Az álmot a „mesterek" ill. az ET-ban a „templom" megfejti, s a megfejtés is azonos: ha a királyi párnak fia születik, Trója elpusztul.

Mind a két változatban kiteszik az újszülöttet, s azt pásztor találja meg. Leírják a fiú növekedését a pásztorok között. Érdekes egyezés, hogy mind a két változat arról is beszámol, hogy a fiatal pásztorfiú bikaviadalokat rendez, s a győztes állatot megkoszorúzza. Hasonlít egymáshoz Paris felismerésének a motívuma is: mind a két változatban Priamus udvarában, lovagi tornán kerül rá sor.

Ugyancsak sok hasonló vonás van az előzmények másik fonalának előadásánál: Peleus és Thetis lakodalmára nem hívják meg Discordiát, s az aranyalmát dob a násznép közé, melyen felirat van: a legszebb asszonynak kell adni. Mind a két változatban először Jupiter elé járulnak, de az elutasítja a döntést. Az ET-ban minden indokolás nélkül annyit mond csupán, hogy nem teheti (non possum), a délszláv változatban az indokolást is megtaláljuk: „Én nem ítélek köztetek, mert Juno a feleségem, Pallas a menyem, Venus pedig a hugom" (Hadrovics i.m. 86.). Jupiter Parishoz küldi a három istennőt. A délszláv változatban Parisnak nincs kedvére az ítélet, az ET-ban is „comperendinavit" a döntést.

A továbbiakban már kevesebb egyezést találunk, megemlítendő azonban, hogy mind a két változat Hector és Achilles párbaját, mint a lovagi torna egy formáját beszéli el, továbbá hogy Achillest Paris egy templomban (az ET-ban Apollo templomában) sebesíti meg halálosan.

A délszláv Trója-regény irodalmi mintáit kutatva Hadrovics László rámutat a regény sajátos, primitív—dramatikus jelenetezésére. Ennek során példaképp idéz a szerb változatból egy részletet, melyen megfigyelhető ez a jelenetezési mód. Hadrovics párhuzamosan helyenként Leo archipresbiter Nagy Sándor regényét idézi, amelyben „szinte tipikus az ilyen párbeszédes jelenetezés". Nos, közelebbi párhuzamot találunk az ET-ban, s történetesen éppen a Hadrovics-tanulmányban példának idézett résznek szinte pontos megfelelését is megtaláljuk itt (azzal az eltéréssel, hogy a párbeszéd egyik szereplője nem Menelaos, hanem Helena).

I uprašavь ga i reč(e) mu Menelauš c(a)rь: „Kto ti si i ot kud(u) grěd(ě)šь i kamo idešь?" I Parižь Al(e)ks(a)ndrь mu reče: „O c(a)ru Menelaušu, azь jesmь Pariž Al(e)ks(a)nd(r)ь, s(i)nь Prějamuša kralja." I reče mu Menelauš c(a)rь: „I što si prišьlь do nas?" (Hadrovics i.m.101.)	Cui illa respondit: „Quisnam es tu?" Ille dixit: „Filius Priami regis Troianorum." Regina dixit: „Et que te ratio fecit ad nostram provinciam venire?" (8, 13)

Összefoglalva: az *arpalice* szó magyarázatát keresve eljutottunk egy középkori Trója-regényhez, az *Excidium Troiae*-hoz. Nyomós okaink vannak annak feltételezésére, hogy ez a mű egyik forrása volt az anonymusi *hystoria Troiana*-nak. Továbbá megállapítottuk, hogy a P. mester forrásaiként számontartott művek kézirati hagyományozása összekapcsolódik; különösen figyelemre méltó ebből a szempontból a firenzei és a bambergi kódex. Anonymus közvetlenül egyiket sem használhatta, mert az *Exordia Scythica* idézetei egy másik kódex, a vatikán-urbinói kézirat variánsaihoz állnak közelebb. Szinte biztosra vehetjük azonban, hogy hasonló gyűjteményes kézirat volt a kezében vagy talán a birtokában.

Kapitánffy István

Kassai adalékok Batsányi üldöztetéséhez

Közismert a Batsányi-irodalomból, hogy a költő meghurcoltatása akkor kezdődött el, amikor — 1792. december elsején, Eperjesen — Péchy József Sáros megyei nemes, főszolgabíró feljelentette a *Magyar Museum* II. kötetének 1-ső negyedét (1789.); azt a kötetet, amelyben a *Serkentő válasz*, legfőképpen *A franciaországi változásokra*, valamint a *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömünnepére* című Batsányi-költemények találhatók. A francia forradalomtól megfélemlett nemesi szemlélet és érdek, érthetően elsősorban *A franciaországi változásokra* írt versét támadta és kifogásolta a legélesebben (II. köt. 1-ső negyed 56. lapján), mint olyan verset, amely érzelemkeltő hatásával „a békét és a köznyugalmat veszélyezteti." (Mindennek alapos törté-

neti áttekintését l. BJÖM I. 302—315., továbbá 355—375., valamint BJÖM II. 283—296., illetve 541—551.; vö. ehhez még BJÖM I. 293—300. — Ezek az iratok az Országos Levéltár adatait dolgozzák, a helytartótanácsi iratokat; a kassai kéziratok, emezekkel összhangban abaúji- és kassai érdekűen világítják meg Batsányi üldöztetésének történetét. Tehát a dokumentumok találkozásáról van szó.)

A kassai Állami Levéltárban (Štátny archív Košice) is megtalálhatók az említett feljelentésnek és ennek alapján folytatott vizsgálatnak a nyomai, kéziratos anyagai (Index Actorum Politico: 723 2—77 (M 793/550), továbbá 1293 2—77 (M 793/550) az 1793-as évből.) A Helytartótanács 1793. április 17-iki leirata alapján (tehát azután hogy Batsányi megírta Mentőírását a nádorhoz, április 15-én) Abaúj vármegye foglalkozott az üggyel, hivatalból.

A megyei jegyzőkönyvben, 723. szám alatt a következő szöveg olvasható: „1793dik Esztendőben Szent Iván havának 10dik s több következő napjain Szabad Királyi Kassa Városában Tettes Nemzetes és Vitézlő Fáj Fáj Ágoston Úrnak, eő Felsége Tanátsossának és ezen Nemes Abauj-Vármegye Első V. Ispánnyának elől-ülése alatt tartatott a meg írt Nemes Megyének Közönséges Gyülekezete . . . . ", amely — tizenkettedik napirendi pontként — a következő végzést hozta Batsányit, illetve a Museum szóban forgó kötetét illetően: „Felolvastatott ugyan a Felsőges M. H. H. Tanáccsának Áprilisnak 17dikén 9486ik szám alatt kötő rendelése: Melly által Ns Saaros Vármegyétül elvádoltatott Könyv e következendő homlok írással: *Magyar Museum II. kötet Iső Negyed* ennek Irójától Batsányi János Úrtúl bé szedetni, és az alatt méglen iránta eő Felségének bővebb Rendelése érkezik Köz-Gondviselés alatt tartatni, azonban a Könyvnek Rendbe szedője kihallgattatni parancsoltatik.

Tellyessítéssére ezen Felsőbb Rendelésnek Fő Szolg. Biró Kornis István Úr maga Eskütségével ki küldettetik, azon Rendelésnek párját Batsányi János Úrral közölvén, s hólnapi Ülésben e dologban Környülálló Tudossítást tévén."

A másnapi jegyzőkönyv (723. számú iratában) így rögzítette Kornis István tevékenységét: „Kassai Járás Főszolga Bírája Kornis István Úr a tegnapi Ülésnek Végezésséhez képest Batsányi János Úrnak felelettyét béadta, jelentvén egyszersmind, hogy a Magyar Museumnak 74 darabjait (a BJÖM I. 304. oldalán, források alapján 75 példányról olvashatunk) a kiadó önkint általadta, és ezek a felsőbb Helyeknek bővebb rendeléséig a Ns Vgye Levéltárjában tétettettek.

Ezen Tudóssitásnak felküldése amellett a Felséges Helytartó Tanácsnak jelentés képpen feliratni Rendeltetett. Hogy amivel a fent nevezett Szolga Birónak hiteles tudósitássábul kitetszik, hogy ezen munka valamint egyébb Részeibe, úgy ennek azon szakasza is, amelly Ns Saaros Vármegye által feladatott még 1790ik Esztendőkben néhai Novák István Kassai Professzor és akkori Könyvek vizsgállója által helyben hagyattatott, ezen munka a jó szívet bíró olvasókat közönséges botránkozásra annyival inkább nem gerjesztheti, hogy az ebben foglalt és az 56ik Levél oldalon feltalálható Verseknel érzelme is, oly közönséges, hogy ezzel a mi Kegyes Fejedelmeinkre senki bün nélkül nem terjesztheti, és hogy ezen feltételnek gyanúságától a Vers Irót több más okok felett, előttünk ismeretes jó erkölcse önkint mente tészi."

Igaz, Abaúj vármegye — menteni igyekezett a költőt, de a zaklatásokat nem tudta megakadályozni. Batsányi meghurcoltatása itt és ekkor kezdődött el, s nem csupán a Martinovics-perben. Gondolatait, tevékenységét először a megyei nemesi érdekek korlátozták, béklyózták meg. Különben nem kellett volna írnia a nádornak a Mentőírást; különben nem kellett volna írnia Erdélybe, Arankának (1793. május 6.iki levelében), hogy „a Museum alunni fog amig az ügyemnek vége nem lesz. Talán nem is fogom többé folytathatni . . . " (BVál. 1956. 293.) — Batsányi rezignált érzéseinek, sajnos, igazuk lett. A tevékeny, a minden ízében az aktualitásra figyelő költőt szellemileg, gondolati tevékenységében a megyei nemesi törekvések roppantották meg — évekkel a Martinovics-per előtt!

Kovács Győző

Berzseny Dániel iskoláztatásához

Hetyéssy István feltevése szerint Berzsenyi Dániel még Hegyes Kis Somlyó előtt kezdett iskolába járni (ItK 1969. 604—605.) és feltevését egyfelől egy sor olyan önmagában helytálló ténnyel kívánja alátámasztani, amelyek egyike sem mond ugyan ellent feltevésének, de még kevésbé kényszerít elfogadására, másfelől azonban Berzsenyi Sopront megelőző iskolába járásának egyetlen dokumentumát, a Hegyes Kis Somlyón 1788. október 13-án Polgár István által kiállított (aláírt és lepecsételt) bizonyítványt (l. Németh Sámuel: *Új adat Berzsenyi Dániel iskoláztatásáról*. Protestáns Tanügyi Szemle 1936. 137—139.; másolatát Soproni Szemle 1961. 293.) meg akarja fosztani hitelességétől. Erre vonatkozó érvelése, sajnos, tényekbe ütközik:

Polgár István a kissomlyói „Evang. ekklézsiák protokolluma" szerint 1784 márciusa és 1790. január 18. között megszakítás nélkül ott és nem Bükön tanítóskodott. Ugyanő az „anni cursum ... impleret" szavakkal pontosan megadja, hogy Berzsenyi 1787 október és 1788 október közt volt tanítványa. Hetyéssynek ebben igaza van: a bizonyítvány csak látszólag mond ellene a répcemelléki ifjúkori iskoláztatásnak, mindössze 1787 elé kell datálni. Más kérdés, szükséges-e Berzsenyi iskolába járásának kezdetét alig bizonyítható feltevések árán minél fiatalabb korra leszorítani.

Prőhle Jenő

Arany János „Vörös Rébék"-je és nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága

Aki ismeri Arany János költészetét, feltétlenül igazat ad Solymosi Sándor[1] és Sebestyén Gyula véleményének,[2] melyben kézzelfoghatóan bizonyítják a nagy költő szoros kapcsolatát a néphagyománnyal. Ha tehát mélyebben akarjuk elemezni e költészet gyökereit, az irodalmi vizsgálat mellett a néprajzi tanulmányok eredményeit is figyelembe kell venni. Különösen érdekesek és figyelemreméltók a babonák. Szendrei Zsigmond elemző tanulmánya hosszú példasorral igazolja a babonás elemek Arany költészetében való tudatos megjelenítését.[3]

Ez alkalommal a *Vörös Rébék* c. ballada népi gyökereit próbálom meg irodalmi, néprajzi és levéltári források alapján történeti néprajzi elemzés alá venni. Köztudott, hogy Arany János költészete — s így idősebb korában írt balladái, a *Tengerihántás*, *Vörös Rébék* — a gyermek, vagy fiatal korban szerzett, emlékké mélyült népi élményekből táplálkozott.[4]

A kritikai kiadás[5] megjegyzése szerint „E ballada magva népi mondatöredék, a költő egészíti ki valószerű történettel." Itt csupán a történet valószerűségére találunk adatot. A Kapcsos Könyvben Arany a boszorkány varjúvá válásának motívumára utal.[6] „A népmonda csak ennyit tartott fenn a tisztes boszorkányról. A többit én toldottam hozzá". Megjegyzése bizonyság amellett, hogy a balladai boszorkány létezéséről szóló történetek ismerősek voltak a költő előtt, s az a nagyszalontai nép körében közszájon forgott. Barta János tanulmánykötete a ballada témáját csak mint babonát említi.[7] Főként formai szempontból foglalkozik vele. A figyelembe vett irodalom abban megegyezik Riedl Frigyes megállapításával,[8] hogy: „A ballada alapja az a népbabona, hogy a boszorka varjúvá változik, de ha meglövik, ismét asszony lesz belőlle."

Lényegében ennyi, amit megtudhatunk a *Vörös Rébék* történetének magváról az eddigi irodalomban, hiszen a szerző műveinek első teljes kiadásában is[9] csupán arra utal, hogy először a *Vasárnapi Újság*ban jelenik meg 1878-ban. Másodszor az 1898-as kiadásban lát napvilágot. Ennyit közöl a rendelkezésre álló irodalom, s még annyit, hogy az 1817-ben született költő[10] e balladát 1877-ben, tehát 60 éves korában írta.[11]

Kutatásaim eredményének tükrében Arany János *Vörös Rébék* c. balladájának valódi alapja nem csupán a népi képzelet szülte s a hagyományban szájról szájra öröklődő babonás boszorkánytörténet, hanem valóban élő személy, akinek boszorkányos híre és cselekedeteiről szőtt mendemondák a XIX. század elején valósággal felkavarták Nagyszalonta lakosságának gondolatvilágát. Tetteinek emléke Arany János gyermekkorában még mindennapi, vagy legalábbis gyakori esti beszédtéma volt, s az embereket félemlítette, de a hatóságokat is hosszú időn át foglalkoztatta. A családi körben így juthatott a történet már a gyermek Arany tudomására.

A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban végzett kutatásaim során a szerencsés véletlen hozott össze a balladai Vörös Rébékkel, a boszorkány hírében álló szalontai lakos Székely János feleségével, „az 52 esztendős gyenge complexiójú *Veres Rebeká*val, aki reformata vallású és

[1] SOLYMOSSY Sándor: Arany János népiessége. Ethn XXVIII. 1917. új folyam XIII. 20.
[2] SEBESTYÉN Gyula: Arany János és a néphagyomány. Eth. XXVIII. 1917. 1—21, 184—196.
[3] SZENDREI Zsigmond: Szalontai babonák Arany műveiben. Ethn. XXVIII. 1917. 138—139.
[4] SOLYMOSSY Sándor: i.m. 20.
[5] ARANY János: Összes művei. Bp. 1951. 548. Kritikai kiadás.
[6] ARANY János: Kapcsos könyv. Bp. 1962. 32. Fakszimile kiadás.
[7] BARTA János: Arany János. Bp. 1953. 176.
[8] RIEDL Frigyes: Arany János. Bp. 1957. 230.
[9] ARANY János: Összes munkái. Bp. 1898. V. köt. XVI. 1. Jegyzetek az első kötethez.
[10] PINTÉR Jenő: A magyar irodalom története. Bp. 1942. II. köt. 283. — SZERB Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1947. 363. — FÉJA Géza: A felvilágosodástól a sötétedésig. Bp. 1943. 196. — VAJTHÓ László: Halhatatlan magyar irodalom. Bp. é. n. 125.
[11] ARANY János: Összes munkái I. köt. Bp. 1898.

két gyermeke vagyon".[12] Miskolczi Mihály nagyszalontai főszolgabíró 1808. szeptember 15-én a következő jelentést küldte Bihar Vármegye első alispánjához:[13] „Nagy Szalontai Veres Rébékát Székely János feleségét tsak ugyan N. Szalontai Lakosok úgy mint Nemes Gali István, és Contribuens Füsüs Nagy János, kikbül még a' babonaság ki nem irtódott, véllt boszorkányságáért megkinozván, Füsüs Nagy Jánost, Ns Gali István eránt további Rendeléstől várván az ide alázatosan rekesztett Történet leirással, — Maga önként tett vallásával, — Magistratuális Inquisitioval és Visu-repertumokkal bé küldöm". Csatolva hozzá sorban:[14] „A történet leirása N. Szalontai Lakos Veres Rebeka dolgában.

N. Szalontai Lakos Veres Rebekát, Székely János Feleségét tsak ugyan N. Szalontai Lakos, Nemes Gali István, szép szin alatt magához tsalván midőn hozzá ment, ekképpen szóllott néki: No mitsoda disznó teremtette boszorkánya, kurvája, meg rontottad a' feleségemet, ki tekerted a' nyakát, gyógyitsd meg mert ha nem gyógyitod meg-öllek, itt eszi meg a' kutya a' véredet, — ezután N. Gali István maga lévén a' szobába, lántzot tett a' Veres Rébék derekára, s lakatot vetvén reá, ki vitte a' Siket kamarába, s' ott fel-huzta a' lántznál fogva a' gerendába, de az Istenre kérvén N. Gali Istvánt Veress Rébék, le botsátotta a' gerendából annyira, hogy ülhetett. Az után meg-fogadta N. Gali István Füsüs Nagy Jánost, hogy Veress Rébéket kötözze meg, — meg is kötözte F. Nagy János kötéllel a' nyakát, a' két karját, keze fejét, és a' két lábát, 's öszve kötvén gombolyagba fel huzta a' gerendába, mellyet N. Gali István kivülről a' kults jukán nézett. — Füsüs N. János pedig puszta kézzel meg pofozván Veress Rébéket, ki ment a' kamarából N. Gali Istvánhoz, 's vele borozván, a' borozás közbe bé bé szaladt a' kamrába, 's egy kötéllel jól meg, meg verte, 's vallatta mondván: Péntek van, valyál mitsoda disznóteremtette kurvája, boszorkánya, meg mondtam, hogy a' kezembe akadsz — meg-gyógyittasd Galinét mert külömben itt eszi meg a' kutya a' véredet — ekkor Veres Rébék mondta F. Nagy Jánosnak, hogy mivel semmi gonoszságot nem tud, Galinét meg nem gyógyithatja, 's a' Lelke esméretibe ne is turkálódjon, — melyre ismét igy szóllott F. Nagy János: Megöllek, nem nyugszom mig ki nem végezlek az éjjel a világból, 's a' Veress Rébék jobb füléből egy késsel ki-vett a' Veress Rébék kinzása alatt, a' Leánya Ersók Vasvári Jánosné, Szerentsére Gyarakról Szalontára bé ment, 's meg értvén Édes Anyjának kinoztatását, a' Város Birájához Ns Bajó Mihályhoz ment, a' ki is Négy Város Ármássait ugymint Janó Jánost, Szüts Mihályt, Köteles Istvánt és Méhész Istvánt, a' Veress Rébék Szabaditására mindjárt el-küldötte, de N. Gali István a' Kamara ajtót lakatra vetvén azokat Veres Rébékhez semmi képpen bé nem eresztette, Az Ármások közzül ezen az okon kettő vissza ment a' Biróhoz 's a' dolog miben létét tudtára adván, parantsolta, hogy az ajtót törjék bé, melly Parantsolatot meg értvén N. Gali István, az Ármásokat bé botsátotta a' Kamarába, 's azok ugy szabaditották el Veress Rébéket. Történt ez a dolog e folyó Esztendőben Julius 8-dik Napján. Költ Szalontán. September 10 kén 1808-ban. Fő szólga Biró Miskolczi Mihály mk."

A viszonylag részletes történetleírás mégis szükszavúan rögzíti a tényeket, ezért érdemes Füsüs Nagy János vallomásának néhány részletét megismerni.[15]

„Honnan tudod, és mi okon mered állítani hogy Ns Gali Istvánnét Veress Rébék rontotta meg?

Hogy Gali Istvánnét egyenesen Veress Rébék rontotta meg, onnan tudom: mivel a' Gali István cselédjei nékem azt beszélték, hogy *azon héten vasárnap, a' mellyen mi Gali Istvánnal Váradra vásárra vóltunk Gali István az Úttzán menvén, őtet Veress Rébék elő találta utjába, 's meg-ölelte ezt mondván: „No édes Galim" — ezt az ölelést meg-látván az öreg Kozmáné, a' mint hallottam hogy hivják, — el ment Gali Istvánékhoz az alatt mig mi Váradra vóltunk 's ott azt beszélte, hogy; no meg-lássák kentek, hogy vagy magoknak, vagy cselédjeknek, vagy marhájoknak mostanába bajok lesz mivel Vasárnap Veress Rébék Gali Istvánt meg-ölelte, — a' mint hogy tsak hamar Gali Istvánnénak baja is lett, — de a' melly baját, minthogy szoritottuk Veres Rébéket Gali Istvánnal, akkor estvére, a' mely nap meg-kötöztük, fogadása szerént meg-gyógyitotta, 's az ólta Gali Istvánnénak semmi baja nintsen.*"

A tanúvallomások megerősítik az esetet,[16] hiszen a jelenlevő négy ármás mondja el tapasztalatait, melyeket Miskolczi Mihály szalontai főszolgabíró a többi jegyzőkönyvbe foglalt tanúság mellé zárva juttatott el a Rabokat ítélő törvényszékhez: „Magistratuális Inquisitio N. Szalontai Ns Gali István és Contr. Füsüs Nagy János által meg kinoztatott Veress Rebeka Dolgában".

Az eseményekkel egy időben megindult a mentési akció. A Bihar vármegye „Árestomjában" raboskodó „Nagy Szalontai Lakos Füsüs Nagy János Eö kegyelmeért" akit 1808. szeptember

[12] Bihar vármegyei Tiszti perek. Nagyszalontai Veres Rébék boszorkánysága. HBML IV. A. 6/f. 11. TP. XXII. 373. G.
[13] HBML i.h. C. Nagy Szalontai Veress Rebeka meg-kínoztatása dólgában véghez vitt Magistratuális Inquisitio.
[14] HBML i.h. D. A történet leírása. N. Szalontai Lakos Veres Rebeka dolgában.
[15] HBML i.h. Ö[illegible]nként való vallása N. Szalontai Füsüs Jánosnak, Veres Rébék megkínoztatása eránt.
[16] HBML IV, A. 6/f 11. TP. XXII. 373. G. Szalonta 1808. júli. 9.

7-én fogságra vetettek, szabadon bocsátásáért Császár Ignácz és Nagy Péter váradi Lakosok az ítélkezésig kezességet vállaltak. „Felesége és gyermekei Sanyarúságban lévén mi alólirttak magunkra vállaljuk hogy a midőn az Tettes Törvényszék fogja kivánni elő állittyuk..."[17] E kérésre az első alispán hozzájárulásával Bige Márton főbíró nevezéttet kezességre szabadon bocsátotta. 1808. november 29-én Veres Rébék megkínzásában vétkes Ns. Gali Istvánt a fiskálisi rendelkezés szerint elő nem állíthatták a törvényszéken, mert még az ősszel makkra ment sertéseivel, Füsüs Nagy István pedig Világosra ment vásárra.[18] Így a Rabokat Itélő Törvényszék Váradolasziban 1809. jan. 11-én tartotta első tárgyalását, ahol korábbi vallomását ismét raboskodó F. Nagy János megerősítette. „Confrontáltatván pedig Veres Rébékkel a' szemébe mondotta, hogy ő vágta el a' fülét késsel és a' lábát is meg akarta hasogatni, de nem engedte, melyre Rab mindeneket el tagadott. Azt mondja továbbá Veres Rébék, a' gerendába fel kötötte, s' ugy kinozta az összve fonott kantár szárral. Végtére azt is panaszolta Veres Rébék, hogy a' Rab őtet az Szalonthai Ármás hallotára mint ezt az Ármás mondta azzal fenyegette, hogy meg öli, a' melyet a' Rab tagadott."[19]

Ns. Gali Istvánt „azon okon, mint ha az (ti. Veres Rébék) Gali Istvánnét boszorkánysága által meg rontotta volna, kegyetlenül megkinozni, 's a' jobb füléből is egy darabot le vágni nem irtóztak" mint nemes embert aki ezen dolgát rövid úton megítéltetni nem akarta, „mint ilyen babonaságból származott kegyetlenkedőt 's vérengzőt és a' magistratus Jussaiba való Törvénytelen bé avatkozót... 1809 esztendőben Februárius Havának 4 Napján tartandó Törvény Székre 's több következendő Napokra itt V. Olasziban leendő Személyes meg jelenésre meghivni 's törvénybe idézni ne terheltessenek. Tudtára adván hogy akár jelenik meg a' kiszabott Napon és modon akár nem, a' tévő lészen a dologban, a' mit a Törvény és az Igazság hozandanak magokkal".[20] Ns. Gali István ügyében már 1809. december 9-én tartott Törvény Széken meghozták a szigorú ítéletet, melyből kitetszik a hivatalos állásfoglalás: „Itéltetett. Minthogy az Actioban ki tett képtelen kegyetlenség a Documentumokból leg inkább pedig a D. alatt lévő Füsüs Nagy János ellen hozatott Sententiából nyilván ki jön, mely oly dühös, séggel következett el, hogy abból hanemha a' Szalontai Biró ki nem szabaditotta volna az Asszonyt, könnyen halál történhetett volna." „Nagy Szalontai lakosok Nemes Gali István, és adófizető Füsüs Nagy János, akikből még a' babonaság ki nem irtódott, bévádoltatván azért: hogy ők ugyan tsak N. Szalontára való Veres Rébéket Székely Jánosnét, mintha Ns Gali Istvánnét boszorkánysága által meg rontotta volna meg kinozták, és a' jobb füléből is F. Nagy János egy darabot le vágott melyre való nézve. F. Nagy János meg nyomoritott Veres Rébéknek szenvedéséért 40 Rf. a' meggyógyitásra tett költségeket is meg fizetvén 3. hónapig tartó árestomra és 100. páltzák elszenvedésére itéltetett oly móddal: hogy most itten 50. páltzát kapván, vissza kisértettvén pedig ujra in facie loci Fő Szolgabiró Miskolczi Mihály ur jelenlétében 50 páltzákkal megbüntettessék."[21]

Tekintettel arra, hogy Ns. Gali István nem nyugodott meg az ítéletben, azt megfellebbezte s igy újabb tanúkihallgatások követték, melyek az ügy részleteire vonatkozóan nyújtanak felvilágositást.[22]

„Első tanu Szalontai Lakos Veress János 52. esztendős, le tett hite után vallya az 1-sőre Én jelen épen nem vóltam, ha nem meg hozták hozzám hirül, hogy a' hugomat Veres Rébéket Gali István magához hivatta, s' ott tartóztattya a' véget hogy a' feleségét a' mint mondották, meg rontotta, 's gyógyitaná meg, mely hirre én oda menvén Gali Istvánhoz kérdeztem tőle, hogy hol van az a' rosz Asszony az én hugom hadd verjem meg, mert már fejünket vette, rosz maga viseletével, ugy hogy a' városon is szégyenlünk miatta járni, melyre Gali István azt mondotta, nem bántya biz azt kend pajtás uram ott van a' Kamrába, nints kendnek ő vele semmi baja. *Ő bizon tsak olyan életü asszon, hogy az urától külön lakik s' többnyire kóldulással él és közönségesen boszorkányos Asszonnak tartatik a' Városba.*

Második Tanu Szalontai Lakos Nagy István 26 eszt le tett hite után vallya: *Közönséges hir a' városba hogy ő boszorkányos asszon, és félnek tőlle, sokat is rontott már meg a' városba a' mint mondják és olyankor mikor elő kapták jól elverték és azután semmi baja nem lett a' meg rontott személynek.*

Harmadik Tanu Fási Ilona 18 eszt. le tett hite után vallya az 1-sőre Igen jelen vóltam, *azt mondották hogy Ns. Gali István feleségét Veres Rébék rontotta meg, ő meg is tudja gyógyitani. Gali István osztán magához hivatta Veres Rébéket, a' ki is azt mondotta, hogy ő meg gyógyittya, sak szedjenek néki olyan füvet a milyet ő mond.* Gali István pedig be zárta a' Kamrába, hogy

[17] HBML i.h.
[18] HBML i.h.
[19] HBML i.h.
[20] HBML i.h.
[21] HBML i.h. 1809. dec. 9. 1810. január 9.
[22] HBML i.h. 1810. márty. 5.

addig el nem megy onnan mig meg nem gyógyul a felesége, *éngem osztán mintlhogy ott szoktam dólgozni, s' akkor is éppen nálla vóltam, ki küldött a' Leányával a' mezőre hogy füvet szedjünk, szedtünk is... Ő tsak olyan kóborló, 's közönséges hir a' Városba hogy ő boszorkányos asszon volna.*"[23]

Végül 1812. január 29-én Varad Olasziban tartott Perekben Ítélő Törvény Széken meghozták a záró ítéletet:[24] „Noha az Alperes a maga mentségére és könnyebségére való nézve azt adná elő hogy ő a meg kinoztatott *Veres Rébéket* a Felesége betegsége miatt gyógyitása végett hivta légyen magához, ottan ugy is hirében, nevében *az egész Városban mint boszorkánynak* tartatott, tudta és akaratja ellen F. Nagy János által megverettetett Asszonynak oltalmára lenni állittya magát, és hogy az asszony is önként való vallásánál fogva őtet nem terhelné, még is mind a Felperes Mgtus Fiscus által elő adott irásoknál fogva *világosságra jött volna az, hogy ő az Asszonyt minek utánna magához hivatta vólna, Felesége gyógyitása miatt, le tartóztatván a büdös Kamarába bé zárta ottan derekánál fogva le lántzolta,* alkalmatosságot szolgáltatott a verekedésre; terheltetésére szolgál továbbá az is, hogy a tizedesek kérésére is az asszonyt, noha már akkor az Asszonynak megkinoztatása tudtával légyen is, el nem eresztetett azt mondván hogy majd maga megy el a Biróhoz, ennél fogva a kegyetlenségnek és megverettetésnek méltán inditó okául tartathattik, azért *Ns. Gali István ezen kegyetlenségéért a meg kinoztatott asszony részére 40 ft homagiumba, az Executiora téendő Költségekben e mellett pedig 1/2 esztendei rabságra, közönséges dologra* és az ideig az itten Raboskodó és reája Költendő Cassa Költségek megtérítésére is Itéltetik."

A széles körű vizsgálat, önként vallások, tanúvallomások és a meghozott ítélet kétségtelenné teszik, hogy Veres Rébék boszorkányos hírű szalontai asszony 1808-ban történt megkínzása után négy évig húzódó per nagy visszhangot keltett Szalontán és környékén, s végül is javára kedvezően ért véget. Bizonyára ez az eset is segített abban, hogy a személye körül font babonás történetek a boszorkányság híre még inkább terjedjenek.

Arany János 1817-ben született Nagyszalontán. Tehát amikor az emlékezetes esemény történt, vagyis Ns. Gali István feleségének megrontása esett, a költő még nem élt. De a tíz évvel később még élő boszorkányhistória bizonyára elevenen hatott a nyiladozó értelmű gyerekre, s a nagy port kavart per a gyermek Arany születése előtt néhány évvel zárult, s beszélgetéseken gyakori téma volt. Feltételezhető, hogy az akkor és később hallott mesék, történetek között Vörös Rébék alakja is felmerült, akiről a már ismertetett eset után hivatalos feljegyzések jelenlegi ismeretünk szerint tovább nem tanúskodnak.

Ha a ballada első és utolsó versszakának záró sorait, melyben találkozunk a varjú alakjában jelentkező Vörös Rébékkel,[25] összevetjük Füsüs Nagy István önkénti vallásának egy részletével, meglepő hasonlatosságot fedezünk fel: „Gali István cselédjei nékem azt beszélték, hogy azon a héten vasárnap, a mellyen Gali Istvánnal Váradra vásárra vóltunk, Gali István az Uttzán menvén, őtet Veres Rébék elő találta utjába, 's *meg ölelte ezt mondván: „No édes Galim"* — ezt az ölelést meg látván az öreg Kozmáné, a' mint hallottam hogy hivják — el ment Gali Istvánékhoz 's ott azt beszélte; hogy *no meglássák kentek, hogy vagy magoknak, vagy cseléd-jeknek vagy marhájoknak mostanába bajok lesz, mivel Vasárnap Veress Rébék Gali Istvánt meg-ölelte.* — a' mint hogy tsak hamar Gali Istvánnénak baja is lett..." ami a költő megfogalmazásában így hangzik:

„A kinek azt mondja: kár!
Nagy baj éri és nagy kár:
Hess madár!"

Vörös Rébék, az eddig megfoghatatlan személy nem a képzelet szüleménye, nem mesebeli boszorkány, nem csupán babonás elem, hanem *élő személy*. Rébék, ribike jelzővel ma nem csupán a vörös hajú, de gondozatlan, ápolatlan, erkölcsileg kifogásolható életű nőket értik, melyben talán az Arany János-i megfogalmazás hatását is érezhetjük. Élő személyt aligha sejtettek eddig mögötte, de a feltárt adatok is bizonyítják, hogy jelen esetben a Rébék, a Rebeka ijesztő hangzású népi változata.

A kapcafőzés balladában jelentkező motívuma különben igen elterjedt babonás jelenség, a szerelmi rontás egyik lényeges velejárója.[26] Az olyan emberre, akinek „mehetnékje van"

[23] HBML i.h.
[24] HBML i.h. 1812. jan. 29.
[25] ARANY János: Összes munkái I. köt. Kisebb költeményei. Bp. 1898. 425—428. (E két sor népmondai töredék. Arany J. megj.) — SZENDREY Zsigmond: Szalontai babonák Arany műveiben. Ethn. XXVIII. 1917. 139.
[26] LUBY Margit: Bábalelte babona. Bp. é. n.

ma is gyakran mondják, hogy főzik a kapcáját, azaz nem maradhat egy helyben. A ballada harmadik versszakában:

„S ha ott kapja, kibuktatja
Orrával a küszöbön."

tömör megfogalmazásban szintén fedi a tanúvallomásokban gyakran szereplő megkínoztatást, melyhez hasonlókkal a peres eljárásokban, de a Bihar vármegyei Tiszti Perek XVIII—XIX. századi irataiban is gyakran találkozunk.[27] Az adatok tehát itt is tökéletesen egybevágóak.

Nem tűztem feladatul ez alkalommal, hogy a ballada minden, a hiedelemvilággal való kapcsolatát megvizsgáljam, csupán az volt a cél, hogy rámutassak az irodalmi értékek történeti néprajzi forrásokban fellelhető gyökereire, s a rövid utalásokat, melyek a ballada néphagyomány volta mellett tanúskodnak, a rendelkezésre álló nagyszalontai eredetű, s eddig épségben megőrzött forrásanyaggal, annak szinte teljes terjedelemben való közlésével megerősítsem.

Igazat kell adnunk Szendrei Zsigmondnak,[28] aki Arany János munkáinak lényegét vizsgálva több irányban utalásokat tesz a néphagyományból merített forrásanyag felhasználására. „Még terjedelmesebb az az anyag, melyet szintén tréfás, korfestő vagy más népies czéllal olvasztott műveibe a szalontai nép természetfeletti hitéből, a túlvilági s emberfeletti lények világából", melyre a peres eljárásból merített dokumentumsorozat hivatalosan is igazolja a balladai történet valódi magját, s azt a jelenséget is nyomon követhetjük, hogyan szűrte át művészi énjén a költő az adatokkal igazolt néphagyományt.

Béres András

„Egy a tömegből"

(Emlékezés Garai Jánosra)

„Egy a tömegből: ennyi a nevem.
Nincsen munkám és nincsen kenyerem."
(Sarlós magvető)

„...mi költők, az élet jajduló, hörgő
és ujjongó részei a háborgó földgolyón."
(Költők)

„Garai János 18 éves költő itt állok ezzel a felkiáltással: élni akarok!

Élni akarok, mint költő, nem elsodródni az élet viharában, hanem dolgozni, nem elégni a világnézet tüzében, hanem szítani táplálni a tüzet és nem elposványosodni a falum dögletető, konzervatív levegőjében."

Ezzel a kiáltással indult irodalmi útjára egy tragikus kor tragikus sorsú költője. A kor: fehér-Magyarország tündöklése, a költő: kommunista és tragédiája belefért ebbe a nyitány-kiáltásba: kitört a faluja dögletető, konzervatív levegőjéből, dolgozott, szította és táplálta a világnézetek tüzét — és elégett benne, elsodródott az élet viharában...

Tizennyolc éves költő. Mikor ezek a szavak — első nyomtatott betűi — megjelentek, még nem volt sem költő, sem 18 éves. Költő csak egy évvel később kezdett lenni, amikor a kommunista párt irányt adott az elvont forradalmiságnak, amely első verseit nemzette. Tizennyolc éves pedig csak nyolc hónappal az első versfüzetének megjelenése után lett.

Apám, Garai János, 1913. május 29-én született Gyöngyösön.

Családja patriarchális nagycsalád, szigorú tradíciókkal és a kispolgári erkölcs minden kettősségével. Apja gazdag ügyvéd volt, szabadelvű és lojális; a világháborúban bakának vonult be, lemondva kijáró tiszti rangjáról, amit megszerzett a szolgálati lépcsőn; a Népszavát járatta és a tőzsdén játszott; Horthy mérsékelt tisztelője volt és néha mérsékelten bírálta a kormányt, tetszett neki, hogy gyakran összetévesztik Gömbös Gyulával, akire feltűnően hasonlított, de nem tetszett Gömbös politikájának egy-két erőszakos vonása.

A kommün elől Pestre menekült a család, majd Budakalászon telepedtek le. Tíz évvel később a Budakalász elől menekült a kommünhöz Garai János.

Budakalász a „dögletető konzervatív levegőjű falu". A helybeli kispolgárság nem a Ferenc József-i kor békés családias kispolgársága többé, amely még komolyan vette a saját konven-

[27] Pl. HBML IV. A. 6/f. 11. TP. XXII. 371. Volaszi. 1806. spt. 4.
[28] SZENDREY Zsigmond: i.m. 139.

cióit. A húszas évek budakalászi kispolgára a társaságnak, a pletyka- és bridzspartiknak, a régi látszatok minden hit nélküli tartásának — a válságnak és bomlásnak a kispolgára volt.

A bomlás, a kor terméke behatolt a Garai családba is.

A tizennégy éves Garai János még tepertőt és kenyeret vásárolt a zsebpénzéből egy koldusnak (nem a pénzt adta oda, mert azt elisszák). De ahogy egyre gyakrabban elbeszélgetett a falubeli parasztokkal, lassan rájött, hogy az összes koldusnak nem vehet tepertőt . . .

„Már túljutottam mindenen.
Csokor virággal és szép szavakkal indultam el magános utakon erdők mellett,
ezüst források mellett
s ideértem késsel a szívemben és súlyos kövekkel vállamon"

— írja életének erről a szakaszáról ifjúkori versében ifjúkori túlzással.

Még nem jutott túl mindenen.

Bekerült a diákság forradalmi mozgalmába. Összejövetelekre járt, ahol múlt, jelen és jövő összes problémáját megvitatták. A polgári világot csavarjaira szedték ezeken a vitákon — csak még nem tudták hogyan összerakni. Megismerkedett Kassák Lajos verseivel és Kassákot azonnal mesterévé fogadta.

Garai János első költeményei családi és iskolai gúnydalok voltak, amelyekkel szűkebb körökben serdülőkori babérokat aratott. A komoly verseit senkinek nem mutatta meg, de mikor barátai unszolására az egyiket mégis beadta az iskolai önképzőkörnek, akkor elnyerte vele az 1927—28. évi aranyérmet. Amikor Kassák költeményeivel megismerkedett, akkor ezt az egész — mint mondta — szentimentális nyavalygást a tűzbe vágta és elkezdett futurista verseket írni. Tizenöt éves volt.

Egy év múlva beküldte öt versét a Forráshoz Gereblyés Lászlónak egy levél kíséretében, amelyet így írt alá: „Forradalmi üdvözlettel Garai János VIII. oszt. tan." Gereblyés László a következő számban közölni akarta az osztálytársainál egy évvel fiatalabb forradalmi költő egyik futurista versét, amikor a lapot betiltották.

Így versei először 1930 októberében jelentek meg nyomtatásban, amikor „Perspektíva" címen saját megtakarított pénzén kiadott egy versfüzetet.

Eközben Garai János elvont diákforradalmisága a Magyarországra is rátörő világgazdasági válság hatására kezdett határozott irányúvá érni; ez az irány a szocializmus felé vezetett és 1931 tavaszán eljuttatta őt a Szociáldemokrata Párthoz. 1931. május 1-én a Népszavában megjelent a még mindig nem 18 éves költő első szocialista verse: „Vörös zsoltárok május elsején".

„Május elsején az apák friss fehér kenyeret szelnek tiszta abrosz fölött
s régi harcokról, szent küzdelmekről mesélnek a gyermekeknek . . .
az apák harcáról, amelyek elmúltak, s az unokák csatáiról, amelyek
bilincsek között, napok méhében, börtönök fenekén alszanak.
. . .
Ezen a reggelen kelet felé fordulsz s könnyű szívvel, kitárt karral
énekeled a napnak a május vörös zsoltárait."

Ennek az útnak az elvont forradalmiságtól a szocialista forradalmisághoz, költői tükröződése az a tizenhét vers, amelyet *A vas meleg* c. füzetben adott ki 1931. június 28-án. Ez a füzet megszerezte Garai János részére a *hivatalos elismerést.*

Ez az *elismerés* a magyar királyi igazságügyminisztertől indult ki, aki 1931 novemberének elején átiratot küldött a képviselőház elnökéhez, amelyben felhatalmazást kért arra, hogy „Garai János szerzői megjelenéssel kiadott »A vas meleg« c. verses füzetben a »Játék« felírású vers tartalma miatt a bűnvádi eljárás folyamatbavételét elrendelhesse", mert a vers tartalma „a képviselőház sérelmére elkövetett becsületsértés vétségének az ismérveit látszik feltüntetni."

A képviselőház sérelmére elkövetett becsületsértés vétségének a vers tartalma által feltüntetett ismérvei a következőképpen hangzottak:

„Kisfiúcskák játszadoznak
országhatárokkal.
Ide tolják, oda tolják
s tejfölös a szájuk.

Parlamentben kisfiúcskák
totyognak, motyognak,
egyik csendőr, másik rendőr,
harmadik királyka.

Kis taknyosok diplomaták,
hol a tekintélyke?
Miniszterek, tábornokok,
zsebkendő kell nékik.

‚Ha ezen a vonalon túl
beteszed a lábad,
agyonlőlek! Ez a hazám!'
Így csiripelőznek.

Na de most már elég is lesz
bújjatok az ágyba,
mert különben ráverek a
szebbik feletekre!"

A parlament igazságügyi bizottsága november 16-án összeült, elolvasta a verset és megállapította, hogy „a bűnvádi eljárás tárgyává tenni szándékolt vers és annak egyes kitételei általános vonatkozásuknál, homályos tartalmuknál fogva nem alkalmasak a magyar országgyűlés sérelmére elkövetett becsületsértés vétségének megállapítására".

Az ügy előadója, Kelemen Kornél ennek ellenére csak az első szakaszt merte felolvasni a t. Háznak az ügy tárgyalásakor; a második, a parlamenti totyogás-motyogásról szóló szakasz előtt kijelentette: „Nem akarom tovább olvasni, elég ebből ennyi. Az igazságügyi bizottság megállapította, hogy egész értelmetlen dologról van szó. Nem is kifejezetten a magyar parlamentre vonatkozik, hanem általában a parlamentekkel viccelődik itt értelmetlen formában, olyan futurista stílusban."

A képviselőház 1932. február 12-i ülésén megtagadta az igazságügyminiszternek a kért felhatalmazás megadását Garai János ellen.

És kilenc nappal a parlament elutasító határozata *előtt* a bíróság Töreky-tanácsa megtartotta főtárgyalását *A vas meleg* c. versfüzet egészével kapcsolatban emelt vád felett. A vád: kétrendbeli tőkésosztály ellen elkövetett izgatás, 1—1 rendbeli csendőrség-elleni, valamint az állam- és társadalmi rend erőszakos felforgatására, „különösen a munkásosztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való létesítésére" irányuló izgatás bűntette, valamint feltételesen a képviselőház sérelmére elkövetett becsületsértés, amelyet a parlamenti határozat után levettek a listáról. Az állam elleni izgatást a vád szerint a *Vörös zsoltárok*-kal követte el, az osztály elleni izgatást az *Útmutató* c. verssel:

„. . ma
plébánosok, rabbik, katonák és jólszájfolt gyárigazgatók kemény
korbácsaikkal kegyetlenül kergetnek minket a vörös zászló alá."

Ezeken kívül kiemel a vádirat még két verset, de tulajdonképpen, mint később az ítélet indoklása mondja, „a királyi ügyészség a versfüzetet egységes egésznek tekintette. Egységes az elgondolása, a mentalitása és az iránya. A verseknek, különösen a vád tárgyává tett költeményeknek a vezérlő gondolata és érzelme legjobban az »Útmutató« c. vers utolsó passzusából tűnik ki, amely a »Vörös zászló« alá kergeti az embereket, valamint a »Vörös zsoltárok május elsején« c. versből, amely — mint a címe és két utolsó sora mutatja — szintén napkelet (Oroszország) felé fordulva zengi a május vörös zsoltárait. Magyarországon ahol a versek íródtak, mindenki tudja, mit jelent a vörös zászló, a vörös zsoltár, a napkelet felé fordulás, stb. Jelenti a létező és törvényes állami és társadalmi rend fölforgatását és megsemmisítését."

A m. kir. törvényszék jobb műítésznek bizonyult, mint a képviselőház igazságügyi bizottsága; formai kérdéseket nem érintett ugyan (mint amaz a futurizmus értelmetlenségét), csak tartalmi oldaláról közeledett a versekhez: nem szólt az *Útmutató* kiemelt sorának kemény „k"-hangú alliterációjáról, de hogy mit akart vele kifejezni a költő, azt helyesen ítélte meg. Az ítélete: 6 hónap fogház, 3 évi hivatalvesztés és politikai jogoktól való megfosztás. Az ítélőtábla az ítéletet 3 hónapra enyhítette, tekintettel a vádlott fiatal korára (a versek megírása idején még kiskorú volt, így csak azok terjesztéséért tartozott felelősséggel), és 3 évi próbaidőre felfüggesztette arra való tekintettel, mivel „vádlott középosztályhoz tartozó olyan polgári családnak a tagja, amelynek érdekei ellentétesek azzal az áramlattal, amelynek szolgálatába verseit állította és így alaposan feltehető, hogy a megkezdett úton továbbhaladni nem fog."

Ebben tévedett az ítélő-tábla: *vádlott* egy évvel a fellebbviteli tárgyalás ítélete előtt továbbhaladt a megkezdett úton.

1931 őszén a KIMSZ beküldött néhány kommunista diákot a diákok Andrássy úti helyiségébe azzal a feladattal, hogy tájékozódjanak a forradalmi diákság hangulatát illetően: mennyiben számíthat rá a párt, egészére és egyes tagjaira.

Garai János megismerkedett ezekkel az ifjú kommunistákkal, beszélgetett velük. Ezek a beszélgetések nem viták voltak; a fiatal forradalmárok mindenben egyetértettek: a szocializmus mint cél kérdésében is, a forradalom mint a célhoz vivő egyetlen út kérdésében is. „Föltárult előttünk az óriási orosz alkotómunka — emlékszik vissza Garai János erre az időre egy későbbi írásában — szocializmust akartunk minden áron és *minél hamarabb*."

1931 őszére Garai János megtette az utat az elvont diák-forradalmiságtól a szocialista forradalmiságig: bekapcsolódott a KIMSZ és a KMP munkájába.

Hogy tagja lett-e ebben az időben a pártnak, azt nehéz biztosan kideríteni most, negyedszázad távolából. Sándor Pál, aki közelebbről ismerte őt ezekben az években, nagyon valószínűnek tartja ezt abból kiindulva, hogy Garainak öt éven keresztül megvoltak az illegális pártkapcsolatai. Ha ehhez hozzávesszük az ebből és a későbbi korokból származó írásaiban (elsősorban az *Így élnek az urak* c. kisregényének befejező dialógusában) található utalásokat, ezeknek az írásoknak a hangját, azt a tényt, hogy családi és baráti körben ettől kezdve mindig kommunistának vallotta magát, hogy a garanyi internálótáborban (erre még visszatérek) tagja lett a kommunista kollektívának — akkor párttagsága teljesen bizonyosnak tűnik.

Mi volt a pártmunkája?

A legális és fél-legális szervezetekben képviselte a pártot. Résztvett a MIMOSZ (Munkás Írók és Művészek Országos Szövetsége), a Turista Egyesület, az Alkolholellenes Egyesület munkájában, dolgozott a KIMSZ irányítása alatt működő Háziújság-központban; lejárt a cukrászokhoz, a bőrösök Dob utcai helyiségébe, ahol a Szabadság-szavalókórus munkájában vett részt: kórusokat írt és tanított be; szavalókórust vezetett a Szociáldemokrata Párt lágymányosi helyiségében is. Más pártszervezeteknél és szakszervezeteknél előadásokat tartott. Részt vett az Ó utcában működő nyelviskolának álcázott szeminárium munkájában is, továbbá a Vörös Segéllyel is tevékeny kapcsolata volt. 1933. február 16-án a Barta Miklós-társaság irodalmi szakosztályában tartóztatták le.

Vasárnaponként kijárt Gödre, élte az ifjú kommunisták életét. A serdülő évek jószívűségéből itt kollektivitás lett: a hazulról hozott jobb falatokat a sajnálkozás árnyéka nélkül tette be a kolkajába a karéj zsíroskenyerek mellé. A diákévek gúnydalainak szereplői is megváltoztak: akkor tanárairól, osztálytársai és rokonai egyik-másikáról — most Horthyról, Gömbösről és a szocdem vezérekről rögtönzött ismert dallamokra gúnyverseket, amelyeknek irodalmi értéke enyhénszólva kicsi volt ugyan, de sikere annál nagyobb: egyesek szinte népdallá változtak a harmincas évek során.

A 18 éves futurista költőből egy vonás megmaradt a kommunista Garai Jánosban: a túlforradalmiság. Az ifi-társaság egyik lánytagjának egyszer kifejtette, hogy nem közéjük, hanem a burzsujok közé való: a lánynak lakkozva volt a körme . . .

Ez a túlforradalmiság akkor nagyon jól megfelelt a párt részéről bizonyos kérdésekben tanúsított szektás állásfoglalásnak. Így József Attila megítélésének kérdésében is.

Garai János 1933-ban verset írt József Attilához, akihez addig sokat vitatkozó, de jó viszony fűzte. A versben éles hangon és igazságtalanul elmarasztalja a költőt a *Külvárosi éj*-ben megjelent költeményei miatt:

„Ha vers — így szól — hát hadd legyen szép
s ne forrongásra izgató"

— írja.

A vers része annak a kampánynak, melyet József Attila ellen cikkei, versei és polgári körökkel tartott kapcsolatai miatt a párt egyes szektás körei folytattak.

Lukács Imre elmondta, hogy a Társadalmi Szemle szerkesztősége először őt, majd Garai Jánost kérte annak a cikknek a megírására, amelyet később Pákozdy vállalt. Hogy elvállalta-e Garai vagy nem, hogy miért nem jelent meg akkor József Attiláról cikke, — ezt nem sikerült kideríteni. Azt azonban Sándor Pál nagyon valószínűnek tartja, hogy ezután megbízták ennek a versnek a megírásával abból a célból, hogy a kommunista és a szimpatizáns tömegek előtt diszkreditálja József Attilát, aki 1933 májusában ez egységfront kérdésében került szembe a pártállásponttal. Hogy éppen Garait bízták meg a vers megírásával, annak egyik oka az lehetett, hogy ismerték gúnydalait, amelyek népszerűek lettek a tömegek között, másik oka pedig említett túlforradalmisága, amelynek következtében osztotta az akkori pártvezetés szektás értékelését József Attilára vonatkozólag.

Hogyan alakult Garai János költészete ezekben az években?

1932 decemberében jelent meg harmadik versfüzete: a *Sarlós magvető*. Ez a versfüzet tükrözi költővé válásának harmadik szakaszát.

A vas meleg utolsó versei szocialista versek voltak már. De velük még egy polgár fordult a szocializmus, a kor megváltó eszméje felé, amely a versekben elvont miszticizált ideálként jelent meg.

A *Sarlós magvető* ott indult, ahol *A vas meleg* befejeződött. De ezután az indulás után a szocializmus fokról fokra, versről versre egyre jobban földközelbe került.

A *Vörös zsoltárok*ban május elseje még valami békés, szent, húsvéti hangulatú ünnep. Az egy évvel későbbi *A májust ne adjátok!* c. versben megőrződik az ünnepi hangulat:

„Ezer és ezer csontos robotos szikár alakjától fekete az utca,
akik felhúzták ünneplő ruhájukat és megmosták arcukat
az ég hullajtott harmatjában, mely mezők virágától volt már illatos."

De az ünnepi hangulat mégsem a békés ünnep hangulata már:

„És mégis!
Drága vércseppek szitáló essője és gyilkos szerszámok őserdeje von
sűrű fekete fátylat az élet forrásából buzogó gyöngyöző világosság elé
és tépett tollú viharmadarakkal küldjük a sötétségen át szavainkat felétek:
a májust ne adjátok
Heréltszívű bábok aranyat csörgetnek káprázó szemetek előtt:
ti nem látjátok!
Porból fabrikált istenek kórusa zengi a csalfa szirének elveszejtő
énekét:
ne halljátok!
Csak álljatok ezer és ezer társatokkal a kihűlt kohók, szunnyadó
traktorok és összetört boroskancsók előtt,
hogy lássák a latrok az erőt, a tömör masszává kovácsolt, páncélba
öltözött alkotók tömegét;
amely egyetlen súlyos tenyerével óvja a világ valamennyi dolgozójának
legzengőbb ünnepét,
a májusi feltámadást!"

A vas meleg szocializmusa még a szegények és elnyomottak differenciálatlan tömegének szocializmusa.

„Egy a sorsunk valamennyiünknek, közös gyökérrel láncol a földhöz az élet"

— idáig, ennek felismeréséig jut — juthat — el a polgárság disszidense: a tulsó partról, ahonnan Garai János indult, csak a közöset lehet látni — a különbségeket még nem. De ennek a kívülről-jövésnek nagy előnye, hogy amint közeledett csónakja az innenső parthoz, amint egyre kivehetőbbekké váltak az osztály-körvonalak — egyenlő mértékben lett közelivé, egyaránt költészetének tárgya maradt a munkás és a paraszt és sorsuk közössége. Ez az egyik-osztályhoz-semkötöttség tehát egy népfront-költészet lehetőségét hordozta magában, amely az osztálykülönbségek tudatosulása mértékében realizálódott . . . Az imént idézett *A májust ne adjátok* c. versben, amelyet 1932-ben írt, még differenciálatlan az egység:

„Lássák a latrok az erőt, a tömör masszává kovácsolt, páncélba öltözött
alkotók tömegét . . . "

De nem sokkal későbbi versében, a *Gunyhó*-ban már megjelennek az osztályok: egy este összetalálkozott egy kis gunyhóban a munkás, a paraszt, a diák és a katona, beszéltek egymásnak sorsukról, és itt már a különböző osztály-sorsok közösségét mutatja be a költő:

„A bölcsőben nékünk más anyatej jutott
s a négy út alattunk mégis összefutott.
Mik vagyunk mi így? négy eltaposott virág . . .
Ha egy úton járunk, felépül a világ,
jóllakott emberek szabadabb világa . . . "

Itt még a diák az, akivel kimondatja Garai ezt a gondolatot. Egy másik versében azonban — az *Öreg magyarok imája*-ban — már a proletár-hegemónia eszméje tükröződik. Ezért a versért, amely — mint a róla készült vádirat állította — „alkalmas osztálygyűlölet felkeltésére"; a költő újabb három hónap fogházat kapott.

A *Sarlós magvető*-ben jelent meg első két verse a mozgalomról: *Az elesettekhez* és a *Röpcédula*.

Garai János negyedik versfüzete: az 1934-ben megjelent *Nyárutó* a *Sarlós magvető*-ben tükröződő fejlődés betetőzését jelenti; tizennégy versét már kommunista költő írta.

A versek zöme szavalókórusok számára íródott. Tematikájuk ezért igen változatos, felölel mindent, ami ebben az időben a munkásságot — pontosabban: a szervezett munkásság öntudatosabb rétegét — foglalkoztatta, aktuális eseményektől (mint az 1933 július—augusztusi építősztrájk vagy a bécsi vérengzés 1934 februárjában) általános problémákig (mint pl. a proletariátus és a szépség problémája). A problémák felvetése és megoldása már véglegesen nem elvontan-emberi, hanem konkrétan-proletár. A régebbi problémákat is újra felveti és átértékelve megoldja. A szépség pl. az első korszak verseinek ilyen vagy olyan formában állandóan visszatérő problémája, amelynek akkori megoldása: a szépség egyetemes tagadása.

„Most csattog a csata. Gyilkol az élet,
Ember, Gondolat, Érzés mind halomra hull,
csak a költő áll még. Valamire vár
dobogó szívvel, mozdulatlanul.

Lába alatt undok, gennyes váladék
zugó sistergéssel rohan a part alatt,
szépség, gyönyör e rothadó világban,
amiről beszéljen — semmi sem maradt . . . "

Két és fél évvel később, a kommunista Garai Jánosnál egészen más megoldást kap ugyanez a probléma: van szépség, csak nem a nélkülöző osztályok számára.

„Tudjátok, urak, olyanok is vannak, akik az ólomfelhők alatt, ilyenkor
szeptemberben már
nem veszik észre, hogy ezer sárga, rozsdás, lila és más színekkel
tarka a határ
hogy a pöttön avaron a rezgő, zuhanó őszi levelekben most tart ítéletet
a csend. S alkonyatkor sem hallgatják kopaszodó fák között a muzsikáló szelet.
. . .
Szép ez. Tudjátok, urak, olyanok is vannak, akiket a szépség sem érdekel.
. . .
Éjszakánként, nyár utóján, ilyenkor szeptemberben (tudjátok, urak?) arany
festéke lehull a díszes keretnek:
amikor ők, az örömtelenek, rongyvackaikon véres gondolatokkal borzonganak,
vacognak, dideregnek.
Valahol kinn, a sötét Angyalföldön, vagy penészes csikágói tömeglakáson
petróleumlámpa füstje a kapadohányfüst között, foszló, egérrágta zsákon alszik
három asszony s a padlón, a korhadt deszkán hortyog tizenhárom ember —
és lassan peregnek nappalok, éjszakák, október, november
és karót hegyesít és bunkókat farag a sikoltó december"

— írja *Szeptember* c. kórusában. És ugyanez a gondolat visszatér egy másik versében a paraszttal kapcsolatban:

„Szép az ősz, ugy-e? De köszön-e a télnek
kongó kamrájából a koplaló paraszt?"

Az ősz, mint az éhség és nyomor szimbóluma Garai János egész költészetén végighúzódik. A *Szeptember*-ben és az idézett másik versben hatásosan ütközteti össze az általa használt szimbolikával az ősz hagyományos-költői szimbolikáját: a nyomorral a haoldokló természet hattyúdalának szépségét.

Formai szempontból Garai költői fejlődésének ez a szakasza, amelyet a *Sarlós magvető* és a *Nyárutó* képvisel, szakítást jelent a szabadverssel és rátérést a rímes-ritmusos verselésre. A szavaló-kórusok igénye ugyanakkor kialakította a szabad és kötött vers ötvözetét: a hosszú, hömpölygő, váltakozó ritmusú, de rímelő sorokból álló kórusokat.

Ezek a kórusok nagymértékben dramatizáltak; az ábrázolt emberek és helyzetek tipikusak, sőt kiélezetten karakteresek. Ma, amikor a versekben tükrözött jelenségek és törvényszerűségek már közismertek, egyes költemények sablonosan hathatnak; de abban a korban amikor íródtak, csak a jelenségek ilyen evidenciája tette érthetővé a mögöttük rejlő igen bonyolult törvényszerűségeket.

A kor minden proletárja állt pl. azelőtt a válaszút előtt, mint a *Tarka kórus* szólója:

„Szóló: Jöttem átokmarta gyárból,
munkásrabok otthonából.
Munkátalan merre tartsak,
ahol ma még dolgot adnak?
Új életet hol reméljek?

Fekete kórus: Halljad, ember! Tiszta lélek
üdvözít csak s ne keressed
a gyönyört, hol múló tested
örömére szolgál minden —
itt csak egy segíthet: Isten!
Ő rendelte, ő alkotott
szegény embert és gazdagot,
ne lázongj, ha sújt a járom:
boldog léssz a túlvilágon!

Szóló: S addig megdögöljek éhen?

Zöld kórus: Ne higgy nekik, drága vérem!
Légy a harcunk bátor társa:
nyilaskereszt katonája!
Felosztjuk a földet, gyárat,
bevesszük a tőkevárat
s meglásd minden proli így él,
Mint vezérünk: Pálffy Fidél!

Szóló: Szép szavakból egyre futja:
kutyahájból koszorúra
Grófok negyvenezer holdját
oltalmazni odatolják
az együgyű munkásnépet!

Kétszínű (balra vörös, jobbra fehér) kórus: Boldog az lesz, ki belépett
demokratikus pártunkba
s előfizet pártlapunkra.
Óvatosan, lassan járva
új nap kél a proletárra.
Nem várjuk a tőke végét,
nyesegetjük kinövését;
tőkés, munkás benn a gyárban
férjenek meg „barátság"-ban!

Szóló: Ilyen csodát még ki hallott,
közös farkas—bárány aklot?
Tőkés, munkás: egy az érdek,
hirdetik a pártvezérek.
Hát nincs, aki válaszúton
proletárnak kezetnyújtson?
Merre fordíthatja arcát?
Hol vijja meg életharcát?

Rongyos kórus: Itt a helyed! Ne állj tétlen!
Osztályoddal kéz a kézben
törj előre s omlik a gát,
mert a proletár csak maga
szabadíthatja fel magát!"

helyzet és szereplői tipikusak voltak. De csak a karaktervonások ilyen karikaturisztikus összesűrítése az egyes kórusokban, csak a helyzetnek a magától értetődésig való ilyen leegyszerűsítése tette lehetővé, hogy a szóló egy-egy frappáns mondattal szétzúzza a tarka kórusokat

és azzal a szavaló-kórust hallgatókat eljuttassa a helyes, de abban az időben még távolról sem tipikus választáshoz.

1936 novemberében jelent meg Garai János utolsó versfüzete: a *Sikátorok szele*.

A *Sikátorok szele* — leltár. Válogatás ez az eddig megjelent versekből. A mérleg: 58 régi verséből újrakiadásra méltónak tizenkilencet ítélt. A tizenkilenc versből egy sem képviseli a futurista korszakát és egyetlen egy a szocialistává érés periódusát. A *Sarlós magvető*-ből és a *Nyárutó*-ból 9—9 került be a gyűjteménybe. A válogatás egyes versekkel szemben túl szigorú, de általában művészi igényű és igazságos, az átdolgozások is (egy versét kivéve) formai csiszolások.

A leggondosabb csiszolásokat a *Körúti montázs, téli est* c. versen végezte Garai. Ez a vers a *Nyárutó*-ban jelent meg először, a többitől egészen elütő formában: impresszionista formai kísérletként.

„A köd, mint nyirkos omladékköpeny, lehull.
Testek helyett csak elmosódott árnyak
az emberek. Ott rohannak, itt villamosra várnak.
Ívlámpa villan, hálója kigyull —

Fénylik az aszfalt s a szürke villamossinek.
Hízott plakátoszlop. Sovány rikkancs
létrája mellett kárálva kuporog.
...
S körül világos, kongó boltok.
Kávéházak ablakain át
füstben terül el tucatnyi boldog —
kinn csengők, szirénák, uccahangszerek,
főtt hústól párás a kirakatüveg,
az üzletben ásít a segéd
— nem vonz a sonka, ha lapos az erszény —
a kasszában töprengő asszony.
Előtte, a pulton,
bélyegző, blokkok, keresztrejtvény.
...
A körút: nagyvárosi prizma.
Megtört sugárban szóródik a nép,
nyeli száz ásító kaputorok:
katona, koldus, gépiróleány,
munkás, detektívek
és keményfejű agitátorok.
Moziplakát is hív: jertek, emberek!
itt butuljatok; itt feledjetek!

...Hét óra már. A boltok zárnak,
nyolc lesz belőle, azután kilenc,
a lárma lassan tompul, elfakul,

az este fordul, éjszakába hull...

Egy utcalány
élő szemekkel élet után járkál

s amott egy másik
fehér bundában kotlik a volánnál.

A vers voltaképpen pszeudo-impresszionista: a látszólag véletlenül felvillantott képekből egységes összkép bontakozik ki, ugyanannak a kornak a képe, mint a többi verséből. A vers jelentősége az, hogy ebben keres Garai János először új formát a pártos tartalom számára.

A *Sikátorok szelé*-ben megjelent új versei mind a formai diapazon kiszélesítésére való törekvések: egy portré, egy Heine-fordítás, egy ballada és egy jassz-nyelven írott vers — a *Vagány-ballada*, — amelyet annakidején a Szalmás-kórus adott elő. A *Sikátorok szele* nyitánya lehetett volna az ifjúkori fejlődés után Garai János érett költészetének. Ehelyett csak az útkereséssel való számvetés lett.

És finálé. Ez volt az utolsó versfüzete. Megjelenésekor Garai János 23 éves volt.

1933-ban megjelent Garai vidám regénye: az *Így élnek az urak*.

A *regény* regénynek csak annyiban nevezhető, hogy hosszabb prózai mű. Egyébként egységes története tulajdonképpen nincs. Mindössze annyi történik benne, hogy a szerző, akinek éppen felmondtak a könyv elején, álláshoz jut és két hétig dolgozik egy textilgyárban raktárnokként, majd, amikor innen is elbocsátják, hazamegy pestkörnyéki falujába és végighallgatja egy falusi becsületbeli ügy részleteit, amelyekkel pletyka formájában naponta traktálják. Az egész tulajdonképpen ürügy, amelynek kapcsán bemutathatja az író, amit a címben ígér: így élnek az urak; kulcsregény ez, amelyben leszámol régi környezetével.

1935-ben megírta második regényét, amely sohasem jelent meg. A regény — *Kaszálnak a Nagykőruton* — a munkásmozgalomról szólt és megjelenése biztos egy-két évi fogházat jelentett volna az írójának; ezért családja és barátai lebeszélték a megjelentetéséről.

Egyik versfüzetében *Aratók* címen novellás kötetet hirdetett, amely szintén nem jelent meg és amelynek sorsáról semmi mást nem sikerült kideríteni.

Garai János publicisztikáját egy riportkönyv és néhány Népszava-cikk alkotja.

Legjelentősebbek *falukutató* írásai, ezek közül is elsősorban az a négy, amely *Vergődő magyar vidékek* címen 1936 tavaszán riportkönyvben megjelent.

Garai 1935-ben a Tolnai Világlapja ügynökeként járt négy magyar porfészekben: Mezőkövesden, Jászárokszálláson, Egerben és Soroksáron. Ennek az útnak a tapasztalatait dolgozta fel négy riportjában.

Az összkép: kizsákmányolás, nyomor, sötétség. Helyi sajátosságokkal. Mezőkövesden a matyó kézimunkát hímező asszonyok kizsákmányolása: hatpengős blúzért negyvenöt fillér munkabér; Jászárokszálláson a földművesek *önkéntes* földrabszolgasága. Egerben a kereszt, Soroksáron a horogkereszt árnyéka borítja sötétbe az agyvelőket.

Proletarizálódás és profit — a négy riport: négy változat egy témára. „Elsősorban azokhoz szólnak, akikről szólnak" — írta róluk a Népszava kritikája 1936. május 31-én.

Versfüzetei, regénye és riportkönyve 5—500 példányban jelentek meg és fogytak el. A nyomdaköltségeket kölcsönből fedezte vagy a nyomdatulajdonos hitelezte addig, amíg meg nem térült a könyvek értékesítése révén. A könyvek terjesztése a legális vagy fél-legális szervezetekben, gödi kirándulásokon történt, progresszív áron, vagyis állásban levő értelmiségiek pl. többet fizettek, munka nélküli prolik kevesebbet. Néhányan elő is fizettek egy-egy nyomtatásban levő füzetre. A megjelent példányok mindig elfogytak, így a nyomdaköltség kiegyenlítésére tellett a befolyt összegből. Megélhetésre nem.

Amikor elvégezte Garai János a kereskedelmi akadémiát, a gazdasági válság mélypontján álláshoz jutni nem lehetett; az utána következő depresszió sem biztosított jobb lehetőségeket. Állandó alkalmazást sohasem kapott. Rövid ideig gyakornokoskodott sógora gyárában, majd mikor beköszöntött a holtszezon, elbocsátották. Ettől kezdve pár hetes alkalmi munkák váltották egymást a munkanélküliség hónapjaival. Ügynökölt újsággal és olajjal, fogkrémmel és szájvízzel, könyvvel és cukorkával; volt taxi-gépíró és kifutó, télen havat lapátolt, nyáron ínségkonyhára járt ebédelni, végzett szellemi szükségmunkát és kijárt magának egyszeri segélyt az IGÉ-től. Helyzetének romlásában 1934-ben kötött házassága után következett be az első ugrás, amikor elköltözött családjától. 1935-ben, a *Szegény magyarok imájá*-ért kapott börtön után rendőri felügyelet alá került — ez volt a második ugrás. Ekkor már két embert kellett volna magán kívül eltartania, mert közben apa lett. De igazán katasztrofális 1936-ban lett a helyzete, amikor apja tönkrement és meghalt, és ezzel nemcsak az az anyagi támogatás szűnt meg, amellyel apja néha enyhített a helyzetén, hanem az eltartandók száma is nőtt: anyjával, aki ittmaradt vagyon és jövedelem nélkül.

A világforradalom, amely a harmincas évek elején a küszöbön látszott állani, ekkorra mélyen a horizont alá süllyedt. A középrétegek egyes képviselői, akiket a válság idején a közeli világforradalom és az utána gyorsan megvalósuló szocializmus perspektívája vonzott a Kommunista Párthoz aktív harcosként, vagy passzív szimpatizáns gyanánt, kisebb-nagyobb mértékben csalódást éreztek, amit a szocdemek igyekeztek — és nem sikertelenül — megnyergelni.

Garai János 1935-ben, a párt munkásegység-kezdeményezései során visszalépett a Szociáldemokrata Pártba. A Népszava kezdte közölni a cikkeit; bejárt a szerkesztőségbe. Megismerkedett Mónus Illéssel.

Mónus aztán nem olyannak mutatkozott, amilyennek a kommunisták festették a szocdem vezéreket! Szemináriumain, amelyeket a szerkesztőségbe lejáró fiataloknak tartott, kiállt a fasizmus ellen, a forradalom és a szocializmus mellett, sőt lelkes szavakkal ismertette a Szovjetunió újabb gazdasági eredményeit. Csak azt próbálta megértetni ifjú hallgatóival, hogy Magyarországon nem célravezetőek azok a módszerek, amelyekkel Oroszországban a forradalmat megvívták és a kolosszális eredményeket elérték, hogy Magyarországon a bolsevisták ezekkel a módszerekkel épp ellenkező eredményt érnek el: gyengítik a munkásmozgalmat és a nyilasok karjaiba kergetik a munkásságot.

Mónus Garai Jánost is megnyerte, hiszen egy kevés reménnyel kecsegtető periódusban lelkesítő perspektívát adott. És nemcsak a társadalmi, hanem egyéni problémáit is figyelemmel kísérte és megoldást ígért rájuk Garainak: az apja halála után előálló kétségbeejtő anyagi helyzetben megígérte, hogy elhelyezi.

Mindezek után pedig 1936 végén Mónus Illés rávette Garai Jánost (hasonlóan ahhoz, ahogy két évvel azelőtt József Attilát), hogy írjon egy cikket a magyarországi kommunista mozgalom módszereivel kapcsolatos fenntartásairól.

Garai megírta a cikket. Tartalma a mónusi szemináriumok imént ismertetett tartalmával volt azonos. Mikor átvette a cikket, Mónus megjegyezte, hogy esetleg kisebb formai korrekciókat fog végrehajtani rajta. A *kisebb formai* korrekciók (egy-egy mondat vagy szó beszúrása olyan helyen, ahol azok a legjobban, a legkifejezőbben ültek) olyan formát adtak ennek tartalomnak, amely méltán váltott ki felháborodást a kommunista olvasókból. És ez alatt a mónusi tartalmú és mónusi formájú cikk alatt nem a szokásos monogram, nem is sorokalatti névjelzés, hanem közvetlenül a cím alatt két ciceró nagyságú betűk jelölték a szerzőt: Garai János.

A huszonhárom éves *szerző* számára a cikk nemcsak haláláig tartó lelkiismeretfurdalást jelentett, hanem hátralevő életének teljes, mindenoldalú tönkretételét is.

Elvtársai és barátai kiközösítették. A szocdemek nem fogadták be, mivel tisztában voltak vele, hogy megingása nem lesz tartós. Mint ahogy rögtön a cikk megjelenése után, a Mónus által eszközölt korrekciók olvasása közben kezdett oszlani a varázslat. Nem maradt számára más, mint a partizánharc, hol többé-kevésbé meddő viták, hol gyerekes diákcsínyek formájában.

Költészetének pályáját akkor szelte ketté ezzel a cikkel, amikor az kezdett meredekebben emelkedni: a *Nyárutó* és a *Sikátorok szele* után. Verseinek forrásától és óceánjától, eredetétől és céljától: a kommunista mozgalomtól szakadt el. Új ihletőt találni nem tudott, új olvasót nem is akart. Jellemző, hogy mikor öt és fél év múlva folytatni kezdte volna a versírást, nem ott folytatta, ahol a *Sikátorok szelé*-vel abbahagyta, hanem ott, ahol 1933-ban tartott: a szellemes és könnyen népszerűvé váló, de irodalmilag értéktelen gúnyversnél. Két divatos sláger dallamára írt Hitler-ellenes gúnyverset 1941 végén, amiért 1942 áprilisában Garanyba internálták.

„Adjon hálát az Istennek — mondta Garai Jánosnénak ebből az alkalomból Millok Sándor —, hogy nem adtuk ki a németeknek! A maga férje kommunista volt, kommunista agitációjával állandóan bomlasztotta a pártot."

Garai Jánost ez az internálás adta vissza önmagának, emberi és irodalmi vonatkozásban egyaránt.

A táborban egy nagy létszámú kommunista kollektíva működött. Vezetője abban az időszakban Bárd András volt. Hosszas beszélgetések után, amelyeknek során tisztázódtak a cikk megírásának főbb körülményei és az azóta eltelt évek tapasztalatainak hatása a szerzőre, a kollektíva feltételesen befogadta soraiba Garai Jánost. Feltételesen — tehát próbaképpen, azzal, hogy majd egyszer — szabadulásuk után — végleg tisztázzák a dolgokat.

Vadász Ferenc — jelenleg a Népszabadság rovatvezetője, egyike azoknak, akik kezdeményezték és szorgalmazták akkor a tábor kommunista kollektívájába való felvételét (ami egyértelmű volt a pártba való felvétellel) — elmondta, hogy Garai János kiállta a próbát: az internálás nyolc hónapja alatt végig kommunista módon viselkedett, alávetette magát a kommunista közösség fegyelmének, elkövetett politikai hibáit belátta és azok jóvátételére törekedett. Ezt megerősítette Bárd András is, aki sok éven át a párt Központi Ellenőrző Bizottságának titkára volt.

Itt a garanyi internálótáborban írta Garai János azt a versét, amely a felszabadulás után széles körben elterjedt, anélkül, hogy a nevét ismertté tette volna. Erdélyi foglyok énekeltek egy dalt, románul, amely nagyon tetszett a magyaroknak is. A kollektíva megkérte Garait, hogy írjon hozzá magyar szöveget. Garai János megírta a szöveget, a többiek megtanulták és — ugyancsak Vadász Ferenc közlése szerint — 1942. november 6-án a garanyi internálótábor egyik barakkjában a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 25. évfordulója tiszteletére titokban nagy leleményességgel megszervezett ünnepségen negyventagú kórus énekelte a *Vörös tangó*-t:

„Mulatóba járnak gazdag népek,
csillog arany, gyémánt és ezüst.
Pezsgő mellett oly könnyű az élet,
mint a cigarettafüst.
Én ezalatt kinn az uccán járok,
hallgatom a vidám zeneszót,
körülállnak éhes proletárok
s éneklik az új tangót.

Vörös sugár
mutatja most az utat nékünk.
Kelet felől
vörösen pirkad reménységünk.
Hajnal-sugár
felszárít minden hulló könnyet.
Új életünk
hozzák nekünk,
akik keletről jönnek."

Garanyi foglyok hozták haza a felszabadulás után a dalt és a szövegét, 1947-től elterjedt az ifjúság között. Mint ismeretlen zeneszerző zenéje és ismeretlen költő verse.

Akkor már két éve volt, hogy az ismeretlen költő ismeretlen helyen, ismeretlen módon eltűnt.

Garanyból 1942 végén büntető munkaszázaddal először Sárospatakra, majd Ukrajnába vitték. Verseit, amelyeket az internáló táborban írt, az egyik barakk padlásán elrejtette.

A versek elvesztek. Szerzőjük is.

Felszabadulás előtt néhány nappal még látták. Talán át akart szökni a Vörös Hadsereghez — két éve tervezte. És menekülés közben meghalt egy nyilas golyótól.

Egy a tömegből.

Garai László

* A tanulmány megírásához adatok közlésével segítséget nyújtottak: Bárd András, Fehér László, Gereblyés László, Hollós-Korvin Lajos, Horváth Zoltánné, Kubits Imre, László Gyula, Lukács Imre, Pánczél József, Pákozdi Ferenc, Percel Károlyné, Sándor Pál, Sollner József, Szántó Judit, Tiszai Andor, Vadász Ferenc, Vince Józsefné.

Garai János megjelent munkái: Perspektíva. Bp. 1930. — A vas meleg. Bp. 1931. Spartacus könyvtár. — Sarlós magvető. Bp. 1933. Ék-könyvtár. — Így élnek az urak. Bp. 1933. — Nyárutó. Bp. 1934. Az író kiadásai. — Vergődő magyar vidékek. Tata-Tóváros, 1936. Szentes Testvérek könyvkiadó vállalata. — Sikátorok szele. Bp. 1937. Dr. Antos és Társa.

Garai Jánosról: Kritika: Népszava. 1936. május 31.; — Parlamenti tárgyalás: Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. 93. sz. — Az 1931. évi július 18-ára összehívott országgyűlés képviselőházának naplója. 16., 22., és 48. ülés. — Ugyanerről lásd még a Pesti Hírlap 1932. február 14-i számának vezércikkét. — Bírósági tárgyalásairól szóló anyagot l. a Párttörténeti archívumban.

SZEMLE

SZAUDER JÓZSEF: AZ ESTVE ÉS AZ ÁLOM

(Felvilágosodás és klasszicizmus) Bp. 1970. Szépirodalmi K. 557 l.

Minden kis nép irodalmának legsúlyosabb betegsége az idő- és térbeli provincializmus. (A látszólag ellenkező véglet, a kozmopolitizmus valójában nem egyéb, mint a provincializmus sajátos formája.) A XVIII—XIX. század fordulója azért tartozik a magyar irodalomtörténet legmozgalmasabb fejezetei közé, mert ekkor a provincializmus tudata és következésképp a tőle való megszabadulás szándéka rendkívül erős volt. Szauder József ma ennek a korszaknak egyik legjobb szakértője. Fölöttébb nehéz tehát annak a bírálónak a helyzete, aki a kort hozzá képest csak felületesen ismeri. Különösen akkor, ha Kölcsey szelleméhez híven, a legjobbról a legszigorúbban elvnek próbál eleget tenni.

A bevezető programtanulmány célkitűzése mintaszerű: „feladatunk az, hogy a XVIII. századról való ismereteinket teljessé tegyük, amin nem tárgy, adat, hivatkozás följegyzendő tömegét értem, hanem szellemi életforma teljességének rekonstruálását" (12.). A kötet maradandó értékű hozzájárulást jelent ennek a célnak az eléréséhez, és ezáltal alapvető fontosságú nemzeti önvizsgálatunk szempontjából. Alig akad magyar irodalomtörténeti munka, mely ilyen maradéktalanul eleget tenne a korszerű összehasonlító vizsgálat követelményeinek, s ennyire teljesen feldolgozná a korszakra vonatkozó külföldi szakirodalmat. Mivel a könyvben kifejtett koncepció egészével teljes mértékben egyetértünk, csupán azokat a pontokat érintjük, amelyek vitára ösztönözhetnek.

A szerző itt közreadott anyagának egészét a felvilágosodás kategóriája köré csoportosítja. Találó az a megállapítása, mely szerint a marxizmus „— kivált Lukács állásfoglalása révén — a XIX. századi romantikával szemben mindig is a felvilágosodáshoz és a klasszicizmushoz húzott" (8.). Talán csak az kelt hiányérzetet az olvasóban, hogy nem veti fel a kérdést: vajon összhangban van-e ez az állásfoglalás a marxizmus klasszikusainak gondolkozásmódjával. Vajon az utóbbi években nálunk is föllendült romantikakutatás mozgatója nem az a gondolat-e, hogy a múltban a marxista irodalomtudomány túlzottan elhanyagolta a romantika vizsgálatát?

Alapvetően igaz Szauder megállapítása, mely szerint a felvilágosodás nem egy, hanem több stílushoz kapcsolódik (46.). Magának a stílus kategóriának a használata azonban nem tűnik elég világosnak: „mivel... a stílus derivátum..., belátható, hogy bizonyos fejletlenebb kelet-európai stílusokban nagyobb művek, esztétikailag értékesebb alkotások is születhettek és születtek is" (48.). Amennyiben korstílusokról van szó, úgy hisszük, önmagában egyetlen korstílus sem lehet magasabb vagy alacsonyabb rendű. Ha viszont a szerző az egyedi műalkotás stílusára utal, akkor a mű színvonalának szükségképpen meg kell egyeznie a stílusával.

A kötet olvasásakor önkéntelenül is felmerül a kérdés: vajon nem túlzottan pozitív-e az ítélet, melyet a magyar irodalomtörténészek a felvilágosodásról mint nemzetközi jelenségről formáltak? Vajon miért fordult el a francia materialistáktól — számos nyugati költőtársához hasonlóan — a kivételes ítélőképességű Kölcsey? Alighanem a nyugati analógiák — Blake vagy Shelley példája — vezet a helyes nyomra. A francia felvilágosodásnak volt egy alapvető hiányossága: a régi helyébe nem hozott új etikai rendszert. Ez az oka annak, hogy a látszólag derűlátó Voltaire oly közel jutott a kétségbeeséshez. (Szauder József teljesen tisztán látja Voltaire valódi arcát, mint azt számos megállapítása bizonyítja.) Sade rendkívül rosszul megírt, de eszmetörténetileg fontos műve, a *La philosophie dans le boudoir* tanúsítja, hogy mekkora etikai űr támadt a francia materialisták nyomában. Sade negatív erkölcse logikusan következett La Mettrie és Holbach ismeretelméletéből, s Kölcsey — sőt alighanem már Bessenyei is —, aki nemzete számára adekvát erkölcsi magatartásformát keresett, ezt Sade műveinek ismerete nélkül is szükségképpen megsejthette.

A könyv egyik érdeme, hogy felveti a klasszicizmus és a romantika közötti irányzat, ill. irányzatok történeti elhelyezésének a

kérdését (59.). Szauder — teljes joggal — a mű anorganikus szemléletében látja a klasszicista esztétika lényegét. Két irányzatot különböztet meg a klasszicizmusra következő ellenhatáson belül: szentimentalizmust és neoklasszicizmust. Az első terminus elfogadása ellen azt lehet felhozni, hogy kifejezetten negatív értékítéletet kifejező, nem történeti kategóriaként is használjuk. Ez a második jelentés mellékértelemként jelen van, valahányszor az irodalomtörténész irányzat megjelölésére használja a szót. Szauder is kifejezetten olyan átmenetet ért szentimentalizmuson, mely a szükséges rossz szerepét töltötte be a fejlődésben: *„egy szentimentális írónk sincs 1795 előtt . . ., akinek szentimentalizmusát ne éppen a túlhaladásának igénye jellemezné"* (73.); *„a szentimentalizmus önállósulása már a romantikát váltja ki"* (89.). A neoklasszikus kifejezést sem tudjuk fenntartás nélkül elfogadni, s ennek nem csak a nemzetközi tudományos nyelv az oka. Angolul és franciául ugyanis csak a klasszikus ókorról és XVII—XVIII. századi neoklasszicizmusról lehet beszélni, a klasszicista és neoklasszikus közötti megkülönböztetés nem lehetséges. Fontosabb megjegyezni, hogy nem egészen világos, mit is értsünk neoklasszicizmuson. A szerző háromféle: „iskolás", felvilágosult és neoklasszicizmust különböztet meg (95., 99.). De nyilvánvaló, hogy a francia nagy század vagy az Augustan-kor írói egyikhez sem tartoznak. És vajon van-e értelme egyazon felvilágosult klasszicizmus kategóriába sorolni annyira különböző írókat, mint a klasszicista poétikát lényegileg megtartó Voltaire és az attól lényegesen elrugaszkodó Delille (95.)? Úgy érezzük, a klasszicizmuson belüli hármas felosztás nincs elég részletesen kifejtve, és ezért ebben a formájában nem egészen meggyőző. Egyetlen kifejezés sem alkalmas Richardson, Rousseau, Sterne, Blake, Chénier, Goethe, Schiller, Laclos, Austen viszonylag önálló korszakának a megjelölésére, mely pusztán azt fejezi ki, hogy ez a korszak valami után vagy előtt következik. A szentimentalizmus sajnos a preromantika szinonimájává vált; Szauder maga is idézi Karel Krejčínek ma már teljesen anakronisztikusan ható meghatározását: „a szentimentalizmus a klasszicizmus keretei között kialakult romantikus jelenség" (104.). A magunk részéről Northrop Frye terminusát: „az érzékenység kora" javasolnánk a klasszicizmus és a romantika között uralkodó viszonylag önálló és egységes irányzat megnevezésére, feltéve, hogy az „érzékenység" szóhoz azt az összetett, de egyszersmind nagyon is konkrét egykorú jelentést társítjuk, melynek kifejtése nem lehet feladatunk ebben az ismertetésben, mindössze arra a szoros kapcsolatra utalhatunk, mely a terminust a pszeudolonginoszi eredetű, a műalkotást folyamatként és tevékenységként — azaz nem tárgyként, eredményként — értelmező, az alkotás- és befogadáslélektan szempontjainak kiemelt szerepet juttató esztétikához fűzi. Magának a stílusváltásnak a kezdetét 1750-nél (225.) korábbra tennők — legalábbis ami az angol irodalmat illeti, ahol az új irányzat jóval Macpherson előtt, már Thomson *Tél* (1726) című költeményével kezdetét veszi.

Minden tudományos munka tele van vitatható, sőt cáfolható állításokkal. *Az estve és Az álom* tanulmányaiban jóformán csak meggyőzően bizonyított részletmegállapításokat találhat az olvasó. Csupán néhány merőben vagy lényegében új és egyszersmind rendkívül fontos eredményre utalnánk: annak bebizonyítására, hogy a fiatal Batsányit Bessenyei szövegeinek sajátos átírása indítja el a fejlődés útján, annak hangsúlyozására, hogy Virág költészetének vannak teljesen eredeti jellemzői, arra a következtetésre, mely szerint Berzsenyi és Kölcsey sokkal közelebb állt egymáshoz, mint bármelyikük Kazinczyhoz, vagy arra a vizsgálatra, melynek eredményeképpen az olvasó megérti, hogy Fáy lényegében Kazinczy klasszicista poétikáját vallotta. Talán csak az tűnik túlzásnak, hogy a szerző olyan részelemeket is talál *A Bélteky-ház*-ban, melyek „a fejlődés schilleri, herderi, Jean Paul-i fokára mutatnak" (494.).

Mindössze egyetlen apró, a gondolatmenet lényegét nem érintő részletkérdésben vitáznánk Szauder József állásfoglalásával. Kölcsey ifjúkori feljegyzéseiről szólva párhuzamot von a magyar költő és Shelley fejlődése között. Maga az összevetés nagyon is indokolt, de nem egészen értünk egyet a megállapítás második felével: „1811-ben Shelley lázad fel a *The Necessity of Atheism* című művével a kegyetlen isten s gondviselés ellen, titanizmusa később is félreérthetetlenül d'Holbach-i" (325.). Az angol költő valóban a Kölcseyéhez hasonló ateizmustól indult, de később attól eltávolodott, megítélésünk szerint Kölcseyéhez hasonló okból, de más irányba, a neoplatonikus eszmék felé. *A megszabadított Prometheusz* költője majdnem olyan mereven elutasította a francia felvilágosodás materializmusát, mint közvetlen elődje, Blake.

A könyv gazdag eredményei nyomában számos olyan kérdés vetődik fel, melynek megválaszolása, bővebb kifejtése a további kutatás feladata. Mindegyikük alapvető fontosságú. Azzal, hogy kijelöli ezeket a feladatokat, a könyv ösztönző hatású a XVIII. századi vizsgálatokra. A programtanulmány a korszak egyik legsürgetőbb tisztázatlan problémájára világít rá: „mikorra tehetők a cartesianus racionalizmust és a pietista kegyességet meghaladó felvilágosult

eszméknek első jelentkezése" (29.). Megoldást nyilván csak a felvilágosodás nemzetközi kutatóinak megegyezésével lehet találni.

Fel kell figyelnünk arra, hogy Szauder több részletkérdésben is minél hamarább elvégzendő kutatási feladatot jelöl ki. Bessenyei és Batsányi, illetve Virág és Berzsenyi összevetése a beható stilisztikai összehasonlítás elvégzését sürgeti. „Egy magyar komédiában sem játszanak annyit, mint ebben" — írja a *Tempefőiről* (200.), s ez a jelentéktelen, odavetett megjegyzésnek tűnő állítása arra ösztönöz, hogy végiggondoljuk, vajon nem a játék mélyebb, hagyományosan szimbolikus értelméről van-e szó. A Péczelihatás vizsgálata szükségessé teszi a fordítások egybevetését eredetijükkel. Kállay Ferenc *A pogány magyarok istene* című, a Kisfaludy-Társaságnak már 1848-ban benyújtott művének méltatása arra ösztönöz, hogy legalábbis módosítsuk Ipolyi 1854-ben kiadott *Magyar mitológiá*jának kezdeményező szerepéről általánosan elfogadott véleményt. A Kazinczy és Fáy művészeti tájékozottságára vonatkozó adatok ízlésük korlátaira engednek következtetni: egyikük sem érezte a színvonalbeli különbséget Raffaello és Reni, Michelangelo és Rosa között.

Irodalomtudományunk jelenlegi helyzetében még nem annyira teljesen kialakult, mint inkább fejlődésben levő marxista módszerről beszélhetünk: a kutatók különböző korábbi módszerek élő kölcsönhatásában tesznek lépéseket a marxista módszer megteremtése felé. A tudósok egyéni arcát részben éppen az adja, hogy milyen módszerek hatása érezhető munkásságukon. Ebben az ismertetésben nem kívánunk e módszerek viszonylagos értékelésének rendkívül bonyolult kérdéskörével foglalkozni. Pusztán leíró jelleggel állapítjuk meg, hogy megítélésünk szerint Szauder József irodalomtörténeti munkásságára három korábbi módszer: a pozitivista, a szellemtörténeti és az impresszionista hatott döntően. Közülük az elsőnek köszönhető a példamutató filológiai megbízhatóság, a másodikkal hozható összefüggésbe a szerző sokoldalú kultúrtörténeti tájékozottsága, végül a harmadikra vezethető vissza az a már-már szépírói, esszéisztikus igény, mely a kötet legszigorúbban tudományos tanulmányaiból sem hiányzik. Ezzel a hármas hatással magyarázható, hogy az esztétikai hatás forrásait felderítő, szigorú értelemben vett formai elemzést nem találunk a kötetben; az elemzésnek ez a módja mindhárom módszertől idegen. Szauder nem vonja kétségbe az ilyen elemzés fontosságát, ha ő maga nem is vállalkozik erre a feladatra: „A soron következő nagyobb műelemzéshez akartam adni oly kiindulópontokat, melyek nélkül a Csokonai versszöveg *jelentése* sem tisztázható igazán" (267). Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy nincsenek a formára vonatkozó elemző mozzanatok a tanulmányokban, rendkívül fontos topikai, retorikai vagy műfajtörténeti megjegyzések (*„struktúrákat* kell vizsgálnunk ..., vagyis toposzokat is, archetípusokat is, költészetileg is... döntő szólásokat és szentenciákat..., és természetesen műnemeken belüli fontos műfaji hagyományokat" 54.); de ezek nem valamely egyedi műalkotás egészének struktúrájára vonatkoznak. Szauder elemző módszere lényegében eszmetörténeti; az ilyen típusú elemzésnek — mint a címadó tanulmány bizonyítja — ő az egyik legkiválóbb magyar művelője.

Alig van magyar irodalomtörténész, akinek módszerén nem lehetne érezni az impresszionizmus hatását. Szauder könyvében inkább csak egy Kereszturytól vett idézet az, amit indokolatlannak tartanánk. Teljesen osztjuk Keresztury értékítéletét *A közelítő télről*, de a költeményről adott jellemzését nem tartjuk túlzottan sokatmondónak: „a középen lebeg (az ihlet), a fordulón, ott, ahol a vágy már megcsuklik, az érzés céltalanul visszahull önmagába, s a magatartás, a végig szenvedett érzés eredménye még csak kibontakozóban van" (86.). Maga Szauder soha nem fogalmaz ilyen végletesen, de néhányszor előfordul, hogy meghatározás helyett utal, társításokat és reminiszcenciákat kelt. Íme egy példa: „Virágnál kis metszet az eredmény, vagy inkább rézkarc, hideg tűvel bekarcolt apró jelenet, amilyent Berzsenyi nem tudott és kívánt leírni, és Kölcsey és Vörösmarty sem." (283.) Teljesen egyetértünk a mondat globális jelentésével, de kevésbé vázlatos, egzaktabb definíciót várunk.

Az estve és *Az álom* az utóbbi években megjelent legjobb tanulmánykötetek közé tartozik. Alighanem szükségszerű, hogy az ötvenes évek monografikus jellegű feldolgozásait az ilyen szabadabb felépítésű tanulmánykötetek váltották fel. A magunk részéről úgy hisszük, a fejlődésnek ez az állomása mintegy előkészítheti a magasabb szintű, egy-egy korszak bizonyos jelenségeinek szigorúan szerkesztett, összefogott, rendszerezett értelmezését nyújtó monográfiák írását. Szauder kötetének tanulmányai az alapvetően verstípusokat pontosan leíró, hangsúlyozottan poétikai vizsgálattól (*Sententia és pictura*) a levelezést életre keltő, szépírói igénnyel, novellisztikusan megírt, lélektani és kultúrtörténeti szempontokat egyaránt érvényre juttató életrajzi esszéig (*Veteris vestigia flammae*) igen széles skálát ölelnek fel. Az olvasónak már-már az a benyomása, a kötet túlságosan is gazdag anyagot foglal magában és a nézőpont szinte minden tanulmányban más és más. Egyik-másik tanulmány esetében (például *Ihletek, múzsák Virág és Berzsenyi között*) még arra is gondo-

lunk, hogy a problémakör teljesebb kifejtését is várhatjuk a szerzőtől.

Részletmegoldásokon lehet vitatkozni, ám ezek nem érintik a kötet egészének jelentőségét. Szauder a korábbi túlságosan korai szintézisek tételeit fellazítja, a kérdéseket sokkal differenciáltabban veti fel, a korszakról összetettebb képet ad. A korábbi magyar kutatókkal ellentétben világosan elkülöníti a racionalizmust a felvilágosodástól (36.), s a ráció és a szenzibilitás dichotómiája helyett a kettő összefüggéséről ír (29.), azaz a francia eredetű, racionalista-elméleties és az angol gyökerű, empirista-történeties irányzatot a felvilágosodás két szemléleteként értelmezi. Ez a felfogás minőségileg új a korszak korábbi — felületesen esszéisztikus vagy koncepciótlanul száraz — bemutatásaihoz képest.

Szegedy-Maszák Mihály

JANCSÓ ELEMÉR: A MAGYAR IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Bukarest, 1969. Irodalmi K. 428 l.

Jancsó Elemér szóban forgó könyvében, saját korábbi kutatásait is szervesen beleépítve, továbbalkotja a felvilágosodásról kialakuló modern felfogású képünket. Abban az értelemben is, hogy húsz ívnyi terjedelmű monográfiájában *az egész magyar felvilágosodásról* szóló tanulmánnyal gazdagítja a korszak kutatóinak tájékozódását, kiváltképp pedig újszerű koncepciójával. A Romániában megszületett, s a magyar felvilágosodás problémáit tárgyaló monográfiát méltóképpen állíthatjuk oda, az időközben megszületett ama könyvek mellé, amelyek a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a romániai magyar irodalom legutóbbi ötven esztendejét tárgyalják (Turczel Lajos, Csanda Sándor, Bori Imre, valamint Sőni Pál köteteire gondolunk). Jancsó Elemér a *hagyományokat* tárta fel, s a felvilágosodás korának irodalmát — dokumentatív jelleggel — újszerű koncepció prizmája elé helyezte.

Mi ennek az újszerű koncepciónak a lényege?

Tartalmilag az általános s a felvilágosodásra vonatkozó bevezető után, világosan kivehetően Jancsó Elemér elsősorban az *irodalomszervező* irodalmár *magatartástípusát* tárgyalja, amely módot nyújt neki arra, hogy — rejtett és nyílt célkitűzésének megfelelően — a magyar felvilágosodás határait kitágítsa, kitolja — „felfelé". Vagyis: saját koncepciójának eszmekörén belül maradva — nem a hagyományos portrésorrendet alakítja ki. Ily módon követheti Bessenyei Györgyöt — Kármán József, s ilyképpen kapcsolódhat a magyar jakobinusok mozgalmának történetéhez a Batsányi életmű; másfelől az erdélyi jakobinusok, Barcsay Ábrahám stb. A tartalmi ismertetéshez az is hozzátartozik, hogy jelezzük: Jancsó Elemér e monográfiájában központi fejezetet szentel Csokonainak, másfelől az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság munkájának.

Mindebből az is következik, hogy Jancsó Elemér a magyar felvilágosodás történetét nem zárja le az 1795-ös korszakhatárral, hanem — könyvét *két nagy fejezetre* osztva — a felvilágosodás korát az irodalmi megújulás XIX. század eleji képével is kiegészíti; *szervesebb folytatást* kíván hangsúlyozni, mint tették ezt korábban a korszakkal foglalkozó irodalomtörténeti kötetek, összefoglaló kísérletek. (Csakis a magatartástípusra érvényesíthetően: aligha lehetne tagadni — mutatis mutandis — Révai József *három út* koncepcióját, elkerülve annak egyoldalú beállításait és merevnek tűnő rendszerezését.)

Jancsó törekvése abban helytálló és elfogadható, amennyiben az irodalmi megújulás kiemelkedő, ismert képviselői s Kazinczy a XIX. sz. első másfél évtizedében a polgári igényű irodalmi ízlés kialakításában is sokat merítettek a felvilágosodás gondolat- és eszmerendszeréből, illetve irodalmi törekvéseiből (csupán a Dayka- és a Báróczi-életrajzokra utalunk ehelyütt).

Éppen mert e koncepció világos és méltányos: szóvá kell tennünk, hogy — Jancsó Elemér saját koncepcióját is csorbítva — miért hiányzik az általa felvázolt irodalmi folyamatosság összképéből — Báróczi munkássága, e munkásság jellemzése. Ti. éppen Bessenyei és Kármán irodalmi törekvései, s az azok nyomán felvázolt portréik közül és a Kazinczyé *mellől* hiányzik — ennek elődjeként — Báróczi „irodalmi arcképe". Még ha sikerül is felvezetnie Jancsó Elemérnek a magyar felvilágosodás irodalmának történetét pl. Kazinczy nyelvújítói törekvéseiig — Báróczi munkássága feltűnően hiányzik e történetből.

Jancsó Elemér korábbi műveiben, mint pl. *Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság Iratai*ban, majd *A felvilágosodástól a romantikáig* című kötetében (ez utóbbiban kevéssé érvényesül ez) a dokumentáló jelleg uralkodik, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* című monográfiájában e dokumentatív jelleget kiegészíti a már jelzett magatartás történet következetes felvázolásával. S meg-

állapíthatjuk, hogy e kettőt nagyon szerencsésen ötvözi; kiváltképp pl. Barcsay Ábrahámról vagy Bölöni Farkas Sándorról szóló portréiban, vagy az erdélyi jakobinusok szerepének megítélésében, vagy Döbrentei alakjának és szerepének rajzában. Szerencsésnek mondható a dokumentáló jelleg és a magatartás-történet kapcsolata, illetve e kapcsolat feltárása, folyamattá elevenítése pl. abban: Batsányi közelébb kerül *irodalmilag* Kazinczyhoz, mint sokszor véljük (más szempontból nem erőltetett pl. Bessenyei törekvéseinek közelítése Kármánéhoz).

Tematikailag, az anyag szerves egységéből következően szinte külön fejezetet lehetne szentelni a magyarországi és az erdélyi irodalmi (és politikai) kapcsolatoknak (Batsányi és Aranka, Kazinczy és Erdély kapcsolata, Csokonai és az erdélyi felvilágosodás stb.). S ekkor nemcsak a magyar irodalmon belüli kapcsolatokra gondolunk, hanem — mint ezt Jancsó Elemér számtalanszor hangsúlyozza — a román és a magyar irodalom, felvilágosítói törekvés egymásra hatására, egymás támogatására. A közös hagyományok feltárására irányítja Jancsó Elemér a figyelmet, amely ma elengedhetetlen feladat, s Jancsóé az érdem: mivel a haladó múlt közös hagyományainak feltárásában nagy munkát végzett és nagyszerű példát mutatott.

Persze: a Jancsó által elemezett, megfogalmazott és képviselt koncepciónak vannak olykor vitathatónak tűnő pontjai is, s ha ezeket ezúttal szóvá tesszük, erre nem a minden áron gáncsoskodás indít bennünket. Ama bizonyos magatartás-történet vajon megköveteli-e, hogy pl. Kazinczy útját a jakobinus mozgalomhoz, csak *politikai útként* értelmezzük? Nem található-e abban „irodalmibb" mozzanat is? Problematikusnak érezzük, hogy eszmetörténetileg, sőt magatartás-történetileg az erdélyi jakobinus mozgalom odaállítható-e (annak jellege, hatása stb.) az Aranka-féle Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság törekvései mellé? Még akkor is, ha a tényleges fejlődésben az átvezetésben a XIX. századhoz, afelé inkább ez utóbbi *képviselhette*, mivel az előbbi Erdélyben és Magyarországon elszigetelődött, sőt azt el is fojtották. S hogy e gondolat ismét felmerül, bizonyítja azt a lassan elodázhatatlan feladatot: közös munkával ki kell dolgozni a felvilágosodás történetével foglalkozó kutatóknak az *átmenet* milyenségét és minőségét. Ebben a monográfiában Jancsó Elemér erre nem vállalkozhatott, csupán jelezhette a (vissza)kapcsolódási pontokat, magatartásban, irányzatban, törekvésekben.

Nem mondunk újat, hogy az erdélyi magyar színészet történetének vagy Barcsay, Döbrentei életművének stb. Jancsó Elemérnél manapság aligha akad kitűnőbb ismerője. S a két század közötti átmenetet s az új irodalmi fejlődést, az érlelődést s az ezt jelző Erdélyi Múzeum történetét is eleddig ő dolgozta fel elfogadhatóan, arra törekedve, hogy az irodalmi élet folyamatosságát, az azt érő és érintő impulzusokkal együtt teljesebbé tegye. Néha csak egy-egy — frappánsnak tűnő — mondat utal erre, mint pl. a Kisfaludy Károly-portrét záró: „Kisfaludy Károly munkássága híd volt Kazinczy és Vörösmarty munkássága között" (339. l.). Nem is annyira a Révai József-felvázolta analógiára gondolunk (Batsányi—Kölcsey—Petőfi), hanem inkább arra: Jancsó Elemérnek érdemes lenne a sommás mondatot kifejtenie. Kiváltképp, ha koncepciójának nyomán a monográfia első s terjedelmileg nagyobb részére gondolunk. (Éppígy utalhatunk a Berzsenyi-fejezetre, amelynek ürügyén az *átkötést* és kötődést lehet valóra váltani, ha Jancsó Elemér nyomán Rájnisra és Virág Benedekre hívjuk fel a figyelmet.)

Amikor örömmel vesszük kézbe Jancsó Elemér legújabb könyvét, úgy, s azzal a tudattal tesszük ezt, hogy a tudományos munka, a tudományos kutatás — kollektív alkotás. Ebbe a gondolatkörbe kívántuk beilleszteni rövid ismertetésünket egy gazdag tartalmú és anyagú, *koncepciójában újat nyújtó* kötetről.

Kovács Győző

FENYŐ ISTVÁN: HAZA ÉS TUDOMÁNY

Bp. 1969. Szépirodalmi K. 449 l.

„Feltűnő, hogy a magyar liberalizmusnak alig van objektív, a való tényanyag elemzésén nyugvó irodalma, nincs a fejlődést körültekintően vizsgáló története, még a felhasználható részlettanulmányok is gyérek." — írja könyvének bevezetőjében Fenyő István. Témájának, kutatási szempontjának magyarázataként felvázolja a magyar liberalizmus főbb eszméit, alakulásának fontosabb állomásait. Már e bevezető tanulmányból is világosan kirajzolódik a liberalizmus számos ellentmondása, „parttalan" jellege, a polgári-kapitalizálódó fejlődés érdekében kompromisszumokra utat nyitó kapui, melyek, mint a szerző kimutatja, nemegyszer reakciós, ellenforradalmi ideológiáknak szolgáltattak

Istvánt, aki jellegzetes képviselője a Justus alapot. Hatása, egyes eszméi élnek és hatnak a hazai gondolkodásban mindaddig, amíg a kapitalizálódás oly hosszú és oly problematikus útjait járja a magyar társadalom. Gyakori jelenség a liberalizmus értékelésében, hogy a kései megalkuvások, kiúttalanságok árnyait vetítik vissza az eredetre, az első korszakra, amikor még progresszív társadalmi törekvések eszmei hajtóereje volt. A XX. századból visszanézve is jogos és szükséges e kérdéskör vizsgálata, de jogos és szükséges a reformkor történeti valóságának, eszmerendszerének megismeréséhez is. A hazai liberalizmus megvilágítását Fenyő István három reformkori tudós-politikus pályájának elemzésével világítja meg. Mindhárman — Horváth Mihály, Pulszky Ferenc, Fényes Elek — jelentős személyiségei voltak koruknak, egy-egy tudományág megteremtői, kiváló alkotói. Műveltségük, széles körű olvasottságuk, politikai érzékenységük és társadalmi hivatástudatuk megismerésével egyszersmind az egész korról is plasztikus képet kaphatunk. Mindez a szerzőt nagy munkára kötelezte, s tegyük hozzá mindjárt, becsülettel teljesítette az önmaga és a témája által kiszabott feladatokat.

Könyvének alcíme: „A hazai reformkori liberalizmus történetéhez." A tárgyalt három tudós pályája azonban kevesebbet is, meg többet is ad ennél. Módszertani szempontból kevesebbet: hiszen nemcsak a liberalizmushoz való kapcsolatukat, a liberális eszmék jelentkezését vizsgálja munkásságukban, hanem az adott korszakban teljes pályaképet nyújt: egyéniségüket, társadalmi-földrajzi miliőjüket, műveltségük egészét, ideológiai-politikai és tudományos nézeteik fejlődését is megrajzolja. S ezzel már többet ad, mint amit az alcím ígér. Mit tudunk meg mégis a hazai liberalizmus jellegzetes fejlődéséről? Mindenekelőtt azt, hogy mennyire ellentmondásos áramlat volt idehaza is, a kezdeteknél is; hogy milyen különböző egyéniségek, különböző tudományágak használták fel más-más előjellel egyes eszméit s hogy egy-egy korszakban milyen sok más, különféle irányzattal keverednek: centralista, majd municipalista gondolatokkal, utópisztikus eszmékkel és monarchista tervekkel, reformprogramokkal és a szabadságharc célkitűzéseivel, hogy ideológiai háttere lehetett a romantika és a népiesség irányzatainak. Úgy tetszik, a liberalizmusnak is inkább egyéni változatai vannak, mint egyetemes szabályai, s ha pontosabban akarjuk megismerni, az egyes gondolkodók egyéni útját kell felmérnünk mindenekelőtt — ahogyan erre a szerző is vállalkozott. S noha nagyon körültekintően, nagyon óvatosan mérlegel minden egyes mű vagy politikai irányzat megítélésénél, egy esetben mégis kategorikusabbnak, kevésbé meggyőzőnek tűnik a bevezetőben rögzített álláspontja, mint maga az elemzett tényanyag; s egy-egy helyen szigorúbb a megítélésben, mint a mérlegelésben. — Bíráló észrevételként ezeket a részeket emelném ki.

Az előszóban arról ír Fenyő István, hogy a liberalizmus osztályérdekeiből következett forradalomellenessége, hogy az ellentéteket inkább próbálták megelőzni, kiegyenlíteni, leszerelni, s ezzel függ össze, hogy „ellenzi a szocialista eszméket, a dolgozó-termelő osztályok céljainak megvalósítását, elkülönül a munkásosztály ügyétől". (12) Ami a reformer-jelleget illeti, természetesen nincs mit vitatnunk, hiszen az egész tárgyalt korszak törekvéseinek lényege — ezt rögzíti neve is! — a békés-törvényes lehetőségek megteremtése és kialakítása volt. Ami azonban a szociális eszméket illeti s a „dolgozó-termelő osztályok céljainak" megvalósítását, ott már más oldalról is figyelembe kell vennünk a tényeket. Például gondolnunk kell arra, hogy a korabeli szociális tendenciák, néppártoló programok sem voltak következetes, a mai értelemben osztályharcos eszmék, s így a maguk képlékeny jellegével szintén sok minden más eszmét magukba olvasztottak, vagy sok ponton érintkeztek velük. Ezt különben az elemző Fenyő István ki is mutatja nem egy helyen — épp ezért maga ellenében, saját anyagára hivatkoznék elsősorban.

A polgári rend gazdasági és politikai feltételeinek megteremtéséért vívott harcokban a liberalizmus programjai között is fontos helyet kapott a néppártoló program, főként gazdasági, de jogi, politikai, történelmi és erkölcsi aspektusból is számtalanszor fölmerül a reformküzdelmek során. Igaz, a „nép" ekkor még nagyon is vegyes kategória — a szerző is beszél erről —, eleinte semmiképp nem azonos a kisemmizett jobbággyal, hanem inkább a középbirtokosi-kisnemesi réteget jelentette, néha a polgárságot is. Ám ahogyan a reformmozgalmak előrehaladnak, ahogyan balra tolódnak, ez a népkategória is átalakul lépésről lépésre, s egyre inkább a vagyontalan, nem-nemesi, dolgozó osztályt jelenti. Méghozzá nemzetfenntartó értelemben. Így szól róluk a még ifjú történész: Horváth Mihály, aki a polgárságban és a jobbágynépben látja a nemzetfenntartó erőt, (45) így ír Horváth nagytekintélyű példaképe, Wachsmut professzor több munkájában, (67—70) s a nép politikai szerepének megértéséhez vezeti el mindkettőjüket a kérdés logikus, történelmi távlatokba helyezett végiggondolása. (82) A paraszti élet nyomorúságáról, politikai konzekvenciákra kényszerítő erejéről számol be Fenyő könyve, amikor a statisztikai-gazdasági földrajz forrásairól ír. (343—4, 356) Igaz, mindez még egy lényegében nemesi-reformer program érv-

rendszerének lett része; igaz, volt némi utópia és patriarchális színezet Horváth nép-szemléletében is, de azt már kevésbé könnyen írjuk alá, hogy radikálisabb formái mindenestől kívül esnének a liberalizmus keretein. (91) Kétségtelen, hogy a radikálisabb eszmék később nem a liberalizmus eszmekörében jutnak igazán érvényre, ám itt is felmerültek már, sokkal többször annál, hogy véletlennek tarthassuk. S meggondolandó az is, hogy mindhárom szerző a maga idejében a radikálisabb eszmék harcosa lett, Kossuth és a forradalmi erők táborába érkeztek el. Nem egészen a liberális nemesi eszmék ellenére, hiszen a problémákat látni, felfogni és vizsgálni mégiscsak ezeknek indíttatására kezdték. — Ami pedig a forradalmak, a forradalmi eszmék megítélését illeti, még változatosabb a kép. Wachsmut, majd nyomán Horváth Mihály az 1789-es francia forradalom rehabilitációját írják meg munkáikban, korszakfordulót, a szabadság és egyenlőség eszméinek megvalósulását ünneplik róla írva. (83—89—91) Horváth a hazai történelem forradalmi mozgalmait, Rákóczi szabadságharcát, a Dózsa-felkelést a korban szokatlan történelmi realitással értékeli, nem a tömegek „bűneiről", vérengzéséről, pusztító dühéről ír, hanem az uralkodó osztály, illetve a bécsi kormányzat vétkeiről. (89—91, 108) S még ha igaz is, hogy e nézetek „túlmutatnak" a nemesi liberalizmus gondolatain, mindenesetre igaz, hogy érintkeztek velük, hogy a felkelések történelmi jogosságának felismeréséhez a liberalizmus eszméi is hozzásegítették a realitásokat kereső tudóst. — Érdekes, hogy a nemesi liberalizmust legkövetkezetesebben érvényesítő Pulszkyra egy-egy korszakában más, baloldalibb eszmék is hatottak, ha rövid időre is. Ifjúkorában lelkesen olvassa az utópista szocializmus apostolát, Lamennais-t (163, 289), s „rokonszenvező figyelemmel" kíséri a Junges Deutschland körének kibontakozó munkásságát. (184) Ami összességében azt jelenti — s ezt akartam bizonyítani —, hogy a liberális eszmék egyedi változatában több helyen is észlelhetők a szociális és forradalmi eszmék nyomai, s hogy ez nem mindig a liberális nézetek ellenében, hanem inkább azok mellett, azok következményeként szólaltak meg. S így a liberalizmusnak nemcsak „korlátozott, visszahúzó vonásai hatottak ösztönzően a demokratikusabb eszmerendszerek hazai kialakulására", (432) hanem mintegy előkészítették, fogékonnyá tették azok befogadására a társadalmi haladásért küzdő tudósokat, politikusokat. — Ismételjük, a szerző igen körültekintő a konkrét tények és művek elemzésénél, a kor és az egyéniség adottságaihoz méri ítéleteit, a summázatokban azonban néha túlságosan igényes és mai elveket állít mércéül. Például amikor arról ír, hogy az ifjú Horváth Mihály nem a „hajdani termelés és az egykori osztályviszonyok vizsgálata alapján közeledik tárgyához"; (46) vagy amikor kevésnek tartja, hogy Rousseau értékelésében „perspektívája nem terjed túl a létrehozandó polgári társadalom keretein". (95) Mindez azonban egy-egy mondat csupán, módszere, szemlélete egészében hiteles, történelmi igényű.

Mindenképpen ki kell emelnünk a szerző példás szorgalmát és tárgyszeretetét, amelylyel a források felderítésében és ismertetésében járt el. Mindenképpen, mert munkája a hazai liberalizmus megértését éppúgy megvilágítja, mint az egyes szerzők műveltségét, gondolatvilágát, sőt az egész reformkor eszmei-tudományos szintjét is. Nemcsak filozófiai, történeti, művészettörténeti munkákat, hanem gazdasági, statisztikai, földrajzi műveket kellett végigolvasnia idegen nyelveken, melyek bizony nem túlságosan vonzóak egy irodalomtörténész számára. Kevesen vállalkoznak ilyen hálátlan és nehéz feladatra. Fenyő István könyvének gazdag anyaga épp ezért hasznos kézikönyve lesz a reformkori kutatásoknak. Helyenként talán túlságos alapossággal ismerteti forrásait s azokat a nézeteket is, melyek nem hatottak a magyar szerzőre (pl. Pulszky egyik nagy mentorának, Daniel Böhm-nek vallásossága, s Henszlmann véleménye erről: 150). A bőség helyenként kissé szétszórja a figyelmet, s talán összefogottabb, plasztikusabb lenne tanulmánya, ha a forrásokat nem elemezné külön-külön valamennyit, hanem inkább a tárgyalt magyar művekhez kapcsolná, amelyekre hatásuk volt. Azért is ötlik fel ez, mert könyve néhány helyén (pl. 418) van ilyen jó és meggyőző forrás-összevetés; sőt e közvetlen szembesítéssel új filológiai eredményt is ad (pl. Horváth Mihály két fontos cikkének eredetiségét, illetve mintáit tisztázza) (80). Igaz, ha e módszert követi, sok, általa megismert fontos művet, eszmét nem tudott volna átadni olvasóinak, pedig ezek hozzátartoznak az európai liberalizmus gondolatrendszerének kifejtéséhez, s aligha akad egyhamar olyan kutató, aki e sok, fárasztó könyvet végigolvassa. A mű azonban markánsabb, tömörebb lenne e szorosabbra fogott összehasonlító módszerrel.

Egyébként néha hiányoltuk, hogy a Fenyő István a tudománytörténeti kutatásokban nem hagyta többször szóhoz jutni az irodalomtörténész Fenyő Istvánt. Különösen akkor, amikor a vizsgált anyag hálás matériát nyújtott az irodalom pontosabb megvilágításához. Ilyen például Horváth Mihálynál és német mintáinál a középkor barbárságának, sötétségének elítélése, a munka és szorgalom polgári erényként festett dicsérete (45, 54), melyek sokszorosan visszhangzanak Kölcsey, Vörösmarty, sőt, az egész reform-

kori irodalomban. Valami olyasféle kipillantást (vagy oldalpillantást) várnánk ilyen helyeken, mint aminőt a szerző helyenként maga is tesz, pl. amikor Pulszky és Eötvös egy-egy gondolatát veti egybe. (282—3) Nem ártana jobban kiemelni azt, hogy míg a tudományos törekvések perspektívájában — Fényes Eleknél például — a kapitalizmusnak felhőtlen, idilli képe rajzolódik ki (410), addig az irodalom már messzebbre tekint: Vörösmarty s még inkább Eötvös már jól látja a megvalósítandó rend súlyos problémáit. — Semmiképpen nem lennénk méltányosak, ha csak az irodalomtörténész hiányairól szólnánk, elhallgatva erényeit. Nemcsak azokra a részekre gondolok, melyekben egy-egy szerző vagy mű stílusát ismerteti, s egy-egy tudományos munka irodalmi jellegére, értékeire figyelmeztet (pl. Fényes Elek életképszerű népábrázolásaira) (374—379), hanem az árnyalt és érdekes jellemrajzokra, melyek közül különösen a Pulszkyé igen érdekes. Megvan bennünk a hajlandóság, hogy a reformkort csak patetikus dicsfényben lássuk, római jellemek világának, akik számára a haza üdvén kívül csupán a tudomány és a művészet létezik, és legfeljebb egy, éteri szerelem. Pulszky pályájának, tetteinek, eszméinek ismertetésében végre egy összetett jellem-képet kapunk. Tehetséges és művelt karrierista — mondanánk róla ma, akinek munkássága, különösen, ha épp a legjobb ügyet szolgálta, természetesen előre vitte az általános haladás ügyét (a törvénybizottságokban vállalt feladat, cikkei az Allgemeine Zeitung-ban, forradalmi tevékenysége, különösen Bécsben, külföldi, diplomáciai törekvései a szabadságharc érdekében stb.). Mindez azonban nem menti nagy fordulatait, váratlan, illetve nagyonis kiszámítható megtorpanásait, néha igen károsan ható irodalmi nézeteit (az irányköltészet ellenzését, Petőfi megítélését). Az irodalmár Fenyő érdeme, hogy hitelesen tudja bemutatni az egész pályát, összes vargabetűivel — mellette épp ezért emelkedik ki a másik két tudós elkötelezett szenvedélyessége és feddhetetlen aszkétizmusa. — Közvetlen irodalomtörténeti tanulságokat ad a könyv a reformkori népiesség kevésbé ismert, kevésbé elemzett munkáiról. Itt nem csupán a mesék és mondák gyűjtésének adalékaira kell figyelnünk, hanem a leíró, ábrázolásos, nemegyszer tudományosan, „szociográfiai" módszerrel dokumentált tartalmú népiesség tanulságaira, melyeknek hatását rövidesen észlelhetjük verses epikánkban, regény- és novella-irodalmunkban. (47, 175—6, 220, 283—6, 340, 375, 407—8)

Végezetül két kisebb megjegyzést. Fessler történetírói irányának, hatásának érdemes lenne több figyelmet szentelni. Miszticizmusa, romantikus történetszemlélete is tüzetesebb, pontosabb megvilágításra vár még — voltak ebben is a felvilágosodásból öröklött eszmék, majd hegeliánus gondolatok. Bárcsak akadna a vállalkozó, aki ezt a regénybe illő életpályát és a reformkorhoz oly szorosan hozzátartozó munkásságot kultúránk, irodalomtörténetünk szempontjából végre tudományos igényességgel feldolgozná! (Peter F. Barton 1969-ben megjelent nagyszabású Fessler-monográfiáját Fenyő még nem használhatta.) Annyi bizonyos, hogy a művészihez közelálló, megjelenítő történeti látás, a dramatizáló-jelenetező, regényszerű, lélektani indítékokra is figyelő félig tudományos, félig irodalmi módszer nemcsak a két Kisfaludyt, Vörösmartyt és Jósikát ihlette meg, hanem a tudós Horváth Mihályt is, jobban, mint azt Fenyő megállapítja. Pl. azok a színes, anekdotikus, narratív részek, jelenetek, melyek tankönyvét élénkítik, (103) szintén Fessler hatását (s talán anyagát) viszik tovább. — S ha már oly hangsúlyosan kiemelte Pulszky olaszországi utazását, s azt, hogy nagyobb európai körútra az elsők között vállalkozik, akkor ide kívánkozik a másik reformkori tudós, Toldy Ferenc neve, aki 1829—30-ban utazgat Európában, míg Pulszky először 1833-ban indul Olaszországba (141), s persze hogy idekívánkoznék a legnyugtalanabb utazónak, a legnagyobb liberális reformernek, Széchenyinek neve, aki olaszországi útjával, „anglomániájával" is megelőzte Pulszkyt.

Végezetül és összegezésül elmondható, hogy az elismerő és a bíráló észrevételek egy alapos, sok stúdiumon nyugvó munkáról szóltak, melynek eredményei nagy segítséget adnak az egész reformkor mélyebb megismeréséhez.

Mezei Márta

VARGA JÓZSEF: ADYTÓL MÁIG

Bp. 1970. Szépirodalmi K. 374 l.

Valamennyi érdemes irodalomtörténész, kritikus vagy esszéista kialakítja a maga viszonyítási- és értékrendszerét, még akkor s, ha azt tételszerűen pontokba nem foglalja. Gyakran csupán az utalásokból derül ki, pontosabban ezek számából vagy már-már rögeszmeszerű visszatéréséből, hogy kinek a munkásságát érzi példaadónak, korszerű-

nek, kinél találja meg azt a mértéket, melyhez viszonyíthat, és amely más művészek lényegi megismeréséhez is hozzásegítheti. A mérce Varga József számára Ady, ő értékrendszerének alfája és omegája. Hozzá mér, hozzá viszonyít. Ez nem csupán monográfiájából derül ki és legújabb könyvének két első tanulmányából, hanem az *Adytól máig* című kötet mintegy negyven dolgozatából, esszéjéből, kritikájából egyaránt, amelyek szerkezeti, gondolati és hangulati egységét az Ady-centrikusság biztosítja.

Varga József akkor találta meg mesterét Adyban, amikor a *Halottak élén* költője meglehetősen korszerűtlennek látszott, amikor az irodalomtudományt és a kortársi költők java részét más kezdeményezések, elgondolások, technikai problémák és szintetizálási szándékok izgatták, amikor úgy tetszett, hogy Ady az irodalomtörténet muzeális nagyságai közé került, elvesztve eleven kapcsolatát az élő irodalommal, ill. kritikával.

Az utóbbi 5 évben, az újabb Ady-monográfiák, valamint Nagy László és Juhász Ferenc vallomásai Adyról bebizonyították, hogy Varga szenvedélye és meggyőződése korántsem volt korszerűtlen vagy maradi, nem egy hajdani nagy generáció nagy költőjéhez való könnyen dogmatikussá — és ezért kártékonnyá válható — merev ragaszkodás kifejezése volt, hanem annak a megsejtése, hogy az Ady-pör még egyáltalán nem fejeződött be, hogy költészet és irodalomtudomány — éppen megújulása érdekében — még jócskán meríthet Ady életművéből.

Aragon szerint Baudelaire-ről nem lehet úgy beszélni, hogy ne sértsünk meg akaratlanul másokat. Valószínűleg Adyról sem lehet másként beszélni. Ha Ady a XX. századi magyar kultúrának központi alakja, akkor ennek kettős következménye is lehet. Az egyik — a szerencsétlen, az eléggé nem kárhoztatható —, ha Ady érdekében elsikkad kortársainak és utódainak annyi nagyszerű kezdeményezése Babitstól, Kassáktól, Szabó Lőrinctől, József Attilától Weöres Sándoron, Vas Istvánon, Juhász Ferencen át ma induló költőinkig. A másik következmény, ill. lehetőség az, ha éppen az Ady-életmű — mint valami tükörkép — tanúsítja az elmúlt fél évszázad magyar költészetének lenyűgöző gazdagságát, a kezdeményezések és megvalósítások bámulatra méltó sokaságát. Varga József monográfiában, tanulmányban és recenzióban egyaránt a második következményt, ill. lehetőséget szolgálja.

A vita, amelyet problémájának súlya miatt kézlegyintéssel nem lehetett és nem lehet elintézni, lényegében a korszerűség kérdése körül forog. Konzervatív-e Ady, mindenestül a XIX. századhoz tartozik-e, vagy éppen azok a konzervatívok, akik Ady helyett vagy éppen ellenére másban vagy másokban látják a XX. századi magyar költészet máig ható, ma is kortársként jelenlevő megújítóját, ill. megújítóit.

Nyilvánvaló: Apollinaire és T. S. Eliot és egyáltalán az e századi külföldi és magyar tanúságokat figyelembe kell venni, ha többkevesebb biztonsággal meg akarjuk határozni Ady jelentőségét. Természetesen nem hatásvizsgálatról van szó, mert teljesen egyetértek Vargával; „kevés terméketlenebb kutatást ismerek, mint az Apollinaire-hatások felfedezése és kimutatása Ady költészetében". A kérdés inkább az, hogy az apollinaire-i út érvénytelenítette-e az adyi utat? A kérdés ugyan elméletileg non-sense, hiszen a költészetnek *nincs egyetlen útja vagy lehetősége*, modernség, korszerűség, jelenvalóság, érték nem köthető egyetlen irányzathoz, módszerhez, technikához vagy gyakorlathoz még egy költészeten belül sem, hát még ha olyan eltérő hagyományú, funkciójú és technikájú költészetekről van szó, mint a magyar és a francia. A kérdést mégsem teljesen meddő felvetni, hiszen a magyar költészet csak gazdagodott azáltal, hogy a XX. századi francia (és nem csak francia) kezdeményezések egy részét asszimilálta, és számos költőnket hozzásegítette ily módon ahhoz, hogy az Ady-epigonizmus kísértő veszélyét elkerüljék. De ma, öt évtizeddel Ady halála után, amikor a szolgai utánzás veszélye nem áll fenn, sőt, amikor az Adyhoz való — akár a szó legszűkebb értelmében vett verstechnikai — visszatérés egy másfajta epigonizmus elkerülését biztosíthatja, nem csupán esztétikai, hanem pszichológiai szempontból is helytállóan hangsúlyozza Varga Ady és Apollinaire egyenértékűségét. Valaha, a harmincas évek elején Todor Manojlovics szerb költő, akit aligha lehet elfogultsággal vádolni, már egymás mellett emlegette őket, mint a XX. századi költészet nagy megújítóit.

Sok szó esik Ady „elkésettségéről". Jóllehet teljesen egyetértek Vargával, amikor azt írja, hogy „tájékozódásban az utolsó szavát ismerte a kortárs Európának", mégis az elkésettségről való vitát némileg álproblémának érzem. Egyetértek, és nemcsak Lautréamont miatt, akinek a nevét 1906-ban nagy elismeréssel írta le, és akit, ha nem is volt teljesen ismeretlen hazájában, csupán az I. világháború vége felé fedezték fel az ifjú dadaisták, hanem Baudelaire miatt is. Amikor Ady az *Új versek*ben három Baudelaire-szonettet közölt, még korántsem volt olyan evidens, hogy a *Romlás virágai* költője a modern líra fejedelme. A legjobb francia költők és írók számára ugyan már igen: a francia Akadémia és egyetem, a hivatalos irodalomtudomány számára azonban még nem, elég legyen csak Brunetière, Faguet vagy akár Lanson műveire utalnunk. Faguet

cikke ellen, amely Baudelaire-t másodrendű költőnek minősíti, André Gide és Tóth Árpád egyidőben tiltakozik. Baudelaire 1868-ban halt meg, és kétségtelen tanult tőle — még ha Apollinaire-rel egyidőben az eltávolodást is meghirdette — Ady. Henry Peyre francia irodalomtörténész szerint a franciák számára az I. világháború idején vált nyilvánvalóvá Baudelaire nagysága. Baudelaire-től — természetesen sok mással együtt — tanult Proust és Gide még az I. világháború előtt, tanult Apollinaire és Reverdy, sőt: Aragon és Éluard is. Elkésettek lennének?

De, mint már jeleztem, némiképp álproblémának tartom az Ady vagy akár kortársainak elkésettségéről szóló vitákat. Az „elkésettség" könnyen megfordítható viszonyítás kérdése. Milyen könnyen is bizonyítható lenne, hogy Apollinaire és legtöbb költőtársa elkésett Adyval, de akár Babitscsal szemben is. Egy Párizsban, 1962-ben, a Poètes d'aujourd'hui sorozatban megjelent könyv szerzője, Pierre Guerre a Hypnos feljegyzései jelentőségét a francia irodalomban a Calligramme-mal egybevetve mutatja ki. Apollinaire számára ugyanis az I. világháború csupán verstéma volt, „végsoron tehát örvendetes" dolog, míg René Char, a maquis-parancsnok, megértette, hogy az embert létében és jövőjében fenyegeti.

Elkésettség vagy nem-elkésettség, mindegy: Varga tanulmányai hozzásegítenek ahhoz, hogy Adyt tárgyilagosabban, túlzások nélkül, de kisebbségi érzetek nélkül is értékelhessük.

Ha Ady a mérce: elengedhetetlen, hogy megismerjük kortársait, harcostársait, szövetségeseit. Adyt magát is jobban megismerjük ily módon, mert kiderül, mi volt benne az egyéni és mi a kor vagy nemzedéki, vagy csoport sajátosság. Varga könyvének legfontosabb része a *Visszaperelt nemzedék* című ciklus. Csak elismeréssel lehet szólni arról a bátorságról és szorgalomról, amellyel a Huszadik Század tudósainak nem is az értékeléséért, hanem puszta megismertetéséért harcolt. Egy korszerű Jászi-képre feltétlenül szükségünk van, Jászi miatt, de Ady miatt, sőt az ellene forduló Lukács György miatt is. A szociológiai kutatások, úgy tetszik, az elmúlt évtizedben örvendetesen fellendültek nálunk. Ez még inkább időszerűvé teszi a század eleji magyar szociológiai törekvések feltárását és kritikai értékelését. Olykor pusztán művelődéspolitikai okok miatt is, Durkheim és Fraser könyveit nemrégiben adtuk ki, Jászi és barátai mindkét nagy tudós munkásságát jól ismerték. Máskor irodalomtörténeti és tudománytörténeti szempontok indokolják ezt, hiszen tagadhatatlan, hogy Ady és Jászi kölcsönösen hatottak egymásra, és hogy szoros kapcsolat volt a századeleji művészek és tudósok között. De hogy milyen szoros volt ez a kapcsolat, erre ma még megnyugtatóan nem lehet válaszolni. A válaszadás azonban elkerülhetetlen, Varga József tanulmányainak egyik legfontosabb tanulsága ez. Ady központi helyét ugyanis kevés dolog bizonyítja jobban, mint ennek a tanulmánykötetnek a szerkezete, amely egy költő — még ha egy politizáló költő — jelentőségét azzal húzza alá, hogy a szociológia feltérképezésére szólít fel. Milyen tudásanyagot és milyen problémákat közvetített-szállított a szociológia, a politika, sőt a történettudomány is — ez utóbbiról nem beszél Varga — a költészetnek, Adynak és kortársainak, megfontolandó és elgondolkodtató kérdés. A századforduló időszakának liberális magyar történészei, elsősorban Acsádi, Márki és Marczali, nem egy ízben olyan eredményre jutottak, amely sokáig megismétlés nélkül maradt, és amely ha nem is készítette elő közvetlenül Ady vagy Jászi útját, közönségüket érzékennyé tehette az új problémák befogadására. Sőt: ha a századforduló történészeinek, ill. a századelő szociológusainak könyveit egymás mellett olvassuk, még az elmélyült tudományos vizsgálódás nélkül is kiderül, hogy a köztük levő generációs különbség ellenére is, kölcsönösen hatottak egymásra és együttesen a költészetre. Varga József írásai példaszerűen tudatosítják a megoldandó problémákat, a Jászi, Károlyi, Pogány, Bölöni esszék (a *Visszaperelt nemzedék* című ciklusban), a Hatvany, Schöpflin, Lesznai Anna elemzések (az *Arcok a Nyugat első nemzedékéből* című ciklusban) egyaránt a további — más alkotókra is kiterjedő — kutatások folytatására ösztönöznek.

Ady halála után címet adta könyve harmadik ciklusának Varga. A cím nem csupán kronológiailag igazolt — ettől még önkényes is lehetne; hanem azért, mert az itt tárgyalt írók legtöbbje valamilyen formában kapcsolódik Adyhoz. Fábry pályája, talán néha túlságosan is, Ady jegyében indult, Németh László megfigyelései alapvetőek mind Ady verstanát, mind világirodalmi helyzetét illetően, az ő viszonya Adyhoz, akárcsak Illyésé és Szabó Lőrincé, az egyidejű vállalás és eltávolodás ritka szerencsés példáját adja, amelyet esztétikai és pszichológiai szempontból érdemes lenne egyszer behatóbban megvizsgálni.

Illyés kapcsán némiképp módosítanám Vargát. Azt írja: „a fiatal, pályája elején álló Illyés Gyula is 1936-ban saját művészi crédója és korszerű mondanivalója igazi őseként idézte Petőfit..." A „pályája elején álló" szavakkal nem értek egyet. 1936-ban Illyés korántsem pályakezdő művész. Versben és prózában már egyaránt maradandót alkotott, és ezt pályatársai is tudják róla. Egy szempontból mégis igaza van Vargának, Illyés olyan friss és annyira elfogulatlan,

hogy szinte minden kötete pályakezdő műnek is beillenék.

Ez, az eredményekben gazdag, problémákat tudatosító, a világirodalomra állandóan figyelő könyv (nemcsak Andrić-ról, Krležáról, az egzisztencializmusról vagy Turóczi-Trosler munkásságáról szólva) Varga néhány haragos — tanulmánygyűjteményét indító — sora ellen bizonyít: „Kis kultúrák és még inkább kis intelligenciák szeretik egymás *ellen* művészeiket. A franciáknál fel sem merül, hogy Baudelaire *vagy* Victor Hugo. Mi vagy-vagyokban gondolkodunk. A József Attila-kultusz idejében (azért írunk erről múlt időben, mert sajnos, már ez is a múlté) nem illett szeretni Adyt vagy Petőfit, mert nem eléggé 'modernek'."

Az idézethez két megjegyzésem lenne, az első nem lényegi, csupán a példát illeti. A francia irodalom történetét mi másként látjuk, mint a franciák. Nem pontosabban, nem pontatlanabbul: másként. Ez rögvest kiderül, ha egymás mellé helyezzük a francia költészet magyar nyelvű és francia nyelvű antológiáit vagy áttekintjük a francia irodalmi viták történetét. Ők vagy-vagyokban látják az irodalmukat, mi nem. A francia irodalom történetét a XVI. századtól kezdve a vagy-vagyok alapján is meg lehetne írni: a Ronsard- vagy Malherbe-, a Corneille- vagy Racine- kérdés még ma is kísért. A másik megjegyzésem az lenne, hogy a vagy-vagy önmagában nem kártékony, sőt — időnként — az irodalmi mozgás, fejlődés, megújulás nélkülözhetetlen feltétele. (Vö.: Ady viszonyát Aranyhoz vagy József Attiláét pályája egy szakaszán Babitshoz vagy Kassákhoz.) Nem az a veszedelmes, ha egy-egy író vagy akár irodalmi csoport, iskola gondolkodik vagy-vagyokban, hanem ha az irodalmi és művészi élet egésze, ha a kizárások intézményessé válnak. Igaz, ez utóbbira is volt már példa a XX. századi magyar irodalom történetében, és a tiltakozás ellene jogos és feltétlenül szükséges.

És végül, befejezésként, de nem összegezésként: az *Adytól máig* című tanulmánykötet a XX. századi magyar irodalmat és tudományt szenvedélyesen szerető és okosan féltő, a lényeges és lényegtelen kérdéseket jól elkülönítő tudós munkája.

Ferenczi László

SZILÁGYI PÉTER: JÓZSEF ATTILA IDŐMÉRTÉKES VERSELÉSE

Bp. 1971. Akadémiai K. 317 l.

Költészetünk kiemelkedő nagyságainak verstani monográfiákkal is tartozunk. Gáldi László Szenczi Molnár zsoltárait, Elek István Csokonai versművészetét mutatta be emlékezetes alapossággal, a metrumstatisztikai vizsgálatok nálunk Négyesy óta ismert módszerességével. Néhány jelentős tanulmányban is találkozunk ilyen törekvésekkel, Kiss Ferenc *József Attila ritmikája* c. munkájában, Szilágyi Péternek Tóth Árpádról, Adyról szóló dolgozataiban. Verselméleti monográfiáink természetüknél fogva csak részben vállalhatták e feladatot.

Szilágyi Péter kötete méreténél, teljességénél fogva az előzményekhez képest impozáns mű. Bár József Attila költészetének csupán időmértékes metrumait választja rendszerezése céljául, a hangsúlyos metrumokat is bevonja érdeklődési körébe, ha időmértékes nyomokat érzékel bennük. A költő munkásságának túlnyomó része szerepel tehát Szilágyi könyvében. Nyolc fejezet (A jambikus versek, Az anapesztusok funkciója, A polifonikus versek, A jambikus-trochaikus versek, A trochaikus versek, A klasszikus metrumok, A szonettek, A gagliardák) s egy „Kronologikus összegezés" után 34 lapon táblázatok mutatják be a metrumstatisztikai vizsgálatok eredményeit.

„József Attila jambusaiban 17 691 szóhangsúlyt számoltam meg" — írja a szerző (13), s bizonyára ő számolta meg azt is, hogy „Ady 22 029 verssorából — a *Margita élni akart* leszámítva — az óriási többségükben gagliardikus kilencesek száma 7483" (252). 1922—37 között minden évre statisztikák mutatják, mennyi az arsisos és thesises szótagok száma, százalékos aránya. — Mindez csak jelzése annak a teljességre és pontosságra való törekvésnek, amelynek számtalanszor tanúi lehetünk a kötet olvasása közben, s amely a fáradozás méreteit is sejteni engedi. E tekintetben fenntartás nélküli tisztelet illeti a szerzőt.

Az adatokat nyomozó figyelem többször keresi a metrikai tanulságok funkcionális szerepét — s a kötet ennek révén valóban kettős vonulatú: metrikai monográfia s részben funkcionális verstan. Mindkét irányban s a költői párhuzamokban is (Adyval, Szabó Lőrinccel stb.) sajátos, öntörvényű s nagyigényű verstani szemlélet és módszer mutatkozik. Ennek lényegével azonban folyvást s határozottan ellenkezünk.

Elsősorban azzal, *ahogyan* időmértékes és magyaros metrumok kapcsolódását vizsgálja a szerző. Az alaptétel, hogy költészetünkben hangsúly és időmérték összeforr, régi keletű. József Attila vallomása mögött Ráday s a felvilágosodás, Berzsenyi, Arany, Négyesy, Sík Sándor és mások felismerései állanak, s műköltői gyakorlatunk, szinte a kezdetektől. A verselmélet nagy talánya azonban éppen az, *hogyan* bontakozik ki a kétféle ritmuselv kapcsolata, a bimetrikus és a szimultán verselés. Fogarasi János, Arany János idejében a páros szótagú, többnyire a népköltészetből stilizált nemzeti metrika volt a közismert, a szavakat, ütemeket egész verslábakkal s dipódiákkal társító bimetrizálás, az *ütemkapcsoló* modor az elméleti eszmény. Arany és Erdélyi oly sokszor idézett, híres vitájában (Keveháza, Katalin) éppen az okozza a félreértést, hogy a jambusi ütemkapcsoló bimetrikus sorokat Erdélyi János felező nyolcasoknak veszi, s a *metszetkapcsoló* (pl. 5/3-as) változatokban kárhoztatja a metszetet. Amely pedig helyén volt, mint Arany válaszából is kiderül, csak nem magyaros modorban, hanem a jambus nemzetközi gyakorlatának megfelelően.

Szilágyi Péter azzal, hogy a *gagliardá*ban, Szabolcsi Bence értékes, idézett tanulmánya nyomán, páratlan szótagú, népköltői hagyományú magyaros-hangsúlyos metrumot talál (3/2; 2/3), kitűnő lehetőséget fedez fel arra, hogy továbbra is ütemkapcsoló modorban értelmezze a valójában metszetkapcsoló jambusi szimultán sorokat. Nézetünk szerint erős metrumelméleti tévedés ez, amely a funkcionális értelmezésekben és a metrumtörténeti kérdésekben egyaránt problematikus megállapításokhoz vezet.

A *gagliarda* olyan hangsúlyos, felező tízes, amelynek *mellékmetszetei* markánsak, többnyire 3/2-es (vagy 2/3-as) tagolást teremtők. Szilágyi Péter azonban gagliardának tekint nyolcasokat, kilenceseket (243), tizenegyeseket — lényegében minden olyan jambusi sort, ahol az első (esetleg második) 5 szótagos sorfélt a mellékmetszet tagolja. Mivel e hangsúlyos metszet aránylag mély, nyilván ellenkezik a sekély jambusi (időmértékes) metszettel; a hangsúlyos metrumokat a gagliarda variációira szorító „elmélet" tehát *gagliarda + jambus* bimetrikus ritmusában ellentétes komponensek kapcsolatát látja: „gagliardákkal fékezett jambuslejtés" (44), „jambustalanná önállósuló" gagliarda Adyban (23,259) jelzi e szemlélet lényegét. Gagliarda minden sor, amelyben „a harmadik vagy negyedik szótag főhangsúlyos", sőt: „még ezt is pótolhatná a főmetszet utáni harmadik vagy negyedik szótagra eső főhangsúly" (248). Így aztán nincs akadálya annak, hogy megtudjuk: a gagliarda „tízese szívesen rövidül kilencessé" (228), hogy vannak „kurtított gagliardák" (79,81), „közbeékelt" (104), „sokarcú, átmenetes" (105), sokféle licenciát engedélyező (81) gagliardák. Előfordul, hogy „a jambus átsiklik a főcezurán" (131), de az igazán szabályos gagliarda a jambust és az anapesztust összekapcsoló (131). Tehát a verslábakat szókkal — „ütemekkel" — egyeztető, az *ütemkapcsoló*. Ezt fogalmazza meg egy másik magyarázat is: „A gagliardát a hangsúlyos sorfajoktól „ünnepélyesen ringó hintázása", a jambusoktól pedig kemény metszetei különítik el." (103) Szilágyi szerint „Arany ritmusában az a legfontosabb, hogy az időmérték alkalmazkodik a cezúrához" (68), holott e tétel legfeljebb a bimetrikus choriambusokra igaz, a jambusi bimetrikus metszetek sokszor közösek Arany költészetében is. Kiss József jelentősége többek között, hogy látta: „az időmértéknek kell alkalmazkodnia a hangsúlyhoz" (218).

A gagliarda jelentőségét túlértékelő szemlélet tévedéseiből néhányat ki kell emelnünk.

Elhanyagolja a szerző a jambikus metszetet, bimetrikus sorokban általában a főmetszetet, ennek következtében a mellékmetszetek főszerephez jutnak. Másodrendűvé válik a jambus, ennek egyik közvetlen példája a *Mikor az uccán átment a kedves* kommentárja: „a költő nem a jambikus lejtést tartotta elsődlegesnek. A gagliardák viszont minden szempontból kifogástalanok." (232) Mint számára érdektelen jelenségeken, siklik át a szerző tekintete az ötszótagos (mellékmetszettel nem tagolt) ütemeken (a *Levegőt!* több sora ilyennel indul, vö. 35.), így kezeli a négyszótagú s a véle kombinált sorfeleket is. Ennek, továbbá az ütemkapcsolás egyedüli, ősrégi eszményének köszönhető, hogy bagatellizálja a *choriambus*t (176, 177).

E szemléletből ered néhány metrumtörténeti torzítás is, Kiss József jelentőségének eltúlzása, Vajda János verselésének lebecsülése (218): „Kiss József... fellazította a jambust, nem pedig darabosra tördelte, mint Vajda János." Nézetünk szerint a ritmuselvek összekapcsolásáért folyó, kb. a XVI. században gyökerező alkotói küzdelemnek Vajda János kitűnő, sikeres példája, s éppen jambusaival, melyekről a nemegyszer szigorú Négyesy is elismeréssel szólt.

Hiába idézi Szilágyi Péter annyi megértéssel József Attilának a hangsúly és az időmérték természetes kapcsolatáról szóló nézetét, ha e kapcsolódás *mikéntjére* csak tétova választ tud adni, pl.: „A gagliarda József Attilánál nem önálló, hanem átmenetes funkciójú, joggal várhatunk utána jambust." (126, vö. 220—221 stb.) Ha a gagliardát az időmérték elé helyezi, mint pl. *A város peremén* egyik sorában: „*ki lüktetését hallotta a föld*". „Itt nyilvánvalóan azért hagyta el az „a"-t az „aki"-ből, hogy gagliardára igazítsa

a sort"(98). Szerintünk egyrészt nem volt szükség az „a"-ra, így tömörebb; másrészt a jambusi lüktetés volt az elsőrendű ritmikai cél, nem a gagliarda. A sor metrikai felépítése ezért inkább: j, j, js, ch; 5/5. — Ha nézetének megfelelően nem veszi tudomásul a közös metszetet, s ott is csak hangsúlyos metrikai metszetet lát, ahol jambusi is működik, pl. az *Óda* 3. sorában: *könnyű szellője, mint egy kedves* — Szilágyi szerint: –⏑/–⏑/⏑–/–⏑; (112), szerintünk: s, s, j, js, cs; 5/4-es metszetkapcsoló jambusi szimultán kilences, ahol a közös metszet után a lényeges hasonlatot bevezető kötőszó áll, József Attila költészetében nem egyedüli módon. — Ha abban vállalja Vargyas Lajossal a rokonságot, amiben könnyelműség (az *V. László*ról, 218).

Időnként Szilágyi Pétert is megkísérti a gondolat: nem a jambusi sorok spontán tagolódása magyarázza-e a gagliardikus alakzatokat (220—221, 249, 11), a szemlélet eredendő egysíkúsága azonban makacsul ragaszkodik a gagliarda merész általánosításához. A nyomatékkapcsolás s az ebben rejlő nyomatékfokozás metrumformáló szerepe nem foglalkoztatja. Mint a közömbös ütemek jelentőségét mérlegelő részben a hangsúlyról olvassuk: „Módosító szerepében távolról sem az a legfontosabb, hogy a jambus vagy trocheus hosszú szótagját nyomatékkal látva el erősíti a jambikus vagy trochaikus lejtést" (166—167). Nézetünk szerint e fölfogás magyarázza, hogy a gyakran említett Ady—József Attila párhuzamot nem mélyíti el a szerző. Szilágyi szerint a metrikai rokonság (a gagliarda jegyében) Ady és József Attila között igen szoros, kivéve a lejtést, mert „József Attilánál a hangsúlyrendek nem alkotnak a mértékkel ellentétes lejtésű vonulatokat, mint például Adynál" (7). E különösség magyarázata szerintünk alighanem az, hogy Ady robusztus, elszánt indulatok, végletek között hullámzó költészetében gyakoribbak a metszetkapcsoló, maximális nyomatékot felvillantó, funkcionálisan kiemelő sorok, mint József Attila szenvedéseket leíró, lírába oldó, szelídebb hangulatú költészetében, ahol a nyomatékmegosztó, gyakori ütemkapcsoló sorok között ritkábban bukkannak föl a metszetkapcsolók, a legfontosabb helyeken érvényesítve a dús metrikai fokozást.

Úgy vélem, hogy a jambusi sorok minden hangsúlyos kapcsolatban (bimetrizálás, szimultaneitás) spontánul tagolódnak páratlan szótagú ütemrészekre. Ez egyformán érvényes a sormetszetre és a mellékmetszet(ek)re. A 3/2 tagolás — metrikai evidencia. A 2/3 is az, többnyire anapesztikus indítású nyomatékkapcsoló vagy jambusi nyomatékmegosztó változatokban. Szerintem e mellékmetszetes sorok a jambusi bimetrikus, illetve szimultán soroknak csupán egy részét jelentik — bennük látni a ritmuselvek kapcsolódásának lényegét *alapvető tévedés*. Mindez indokolja, hogy számomra a *gagliarda* terminus technicusa a bimetrikus—szimultán verselésben teljességgel fölösleges.

A hangsúlyos és időmértékes metrumok kapcsolatában jelentkező törvényszerűségek bizonytalan szemlélete magyarázza, hogy Szilágyi Péter József Attila időmértékes metrumairól szóló könyvében éppen a jambusról mond legkevesebbet. Ez a jambustól a gagliardáig ívelő szerkezetből is kitűnik, bizonyítható pedig a tévesen metrizált sorok, versek sokaságával.

A *Szürkület* két sora metrikai talány a könyv szerint (45). Azt hiszem, hogy a *choriambus* valódi jelentőségének beismerése esetén aligha lennének azok: *Ez iderán*t, *az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál* — ch, ch, s, js, ch; 4/4//3/2//3; *mellyel — azt hiszi — némaságot szül vagy tiszta ürt* — s, ch, j, js, js, j; 2/3//4/2//3; A *Megfáradt ember*ről ezt olvassuk: „Mindhárom négysoros, félrímes szakasz jambussal indul (egy ötös, kettő pedig hatodfeles). A további kilenc sor azonban mintha ritmikai feladvány lenne" (55—56). — Szerintünk 3—4 ütemű, metszetkapcsoló-ütemkapcsoló változatokat keverő jambusi bimetrikus vers. Elemzésünk szerint:

j, j, s, j, j;	4/4/2
p, a, js, j	4/2//3
s, s, s, a, j	4/2//3/2
ch, j, a, a	4/4/4
p, js, js, j, js, cs	3/2//4/2
s, s, st, j, cs, j	4/2//3/2
j, jp, j, a, j, cs	3/3/3/3
s, s, s, a, j	4/2//3/2
j, js, js, ch, cs	5/4/2
j, a, js, j, j	6/3/2
j, s, s, a, j, cs	4/2/3/3
t, ch, a, j	4/4/3

A *Tehervonatok tolatnak* 5. és 6. sora: *Oly könnyen száll a hold — mint a fölszabadult.* Az 5.-ről ezt írja a könyv: „A jambus csak két spondeus után csendül fel." (121) Szerintünk a tiszta metrumok irreális eszménye szólal meg itt is, hiszen a két spondeus a hangsúlyok szerepe révén erősen jambizált; a rigorózus mértékelés szerint pedig a névelő közös szótag, a záró jambusban is van parányi spondeusi esély. Azt hisszük, hogy e sor teljesen jambusi lebegésű. Mindhárom arsisa hangsúlyosan is nyomatékolt, éppen ez okozza, hogy a magyaros metrum visszahúzódik, jambusi a vezérritmus (js, js, j; s enyhe: 3/2//1. A 6. sorban Szilágyi szerint két trocheus után következik a jambus. Szerintünk a névelő itt is kettősen jelölhető, tehát az indító trocheus nem túl erős — bár sor

élén jambusi menetben is régi licencia a trocheus. Ezután azonban choriambus következik, ami képletszerűen ugyan trocheus és jambus kapcsolata, a jambusi versekben azonban a sorlejtéshez alkalmazkodó külön minőség. És oly gyakori, hogy nélküle hitelesen jambusi-hangsúlyos verseket metrizálni nem lehet. A sor tehát: st, ch.

A *Juhász Gyulához* egyik soráról *(És vagdald föl meleg, nagy szíved)* ezt írja a szerző: „súlyosabban vét a metrum ellen ez a rossz hangzású sor... Ez a három spondeus megtöri a ritmust, kizökkenti azt emelkedő jellegéből". (178) Más véleményen vagyunk: remek jambusi ötödfeles ez a sor, az alkaiosi strófa harmadik sorához illő: js, js, j, js, cs. A soron belüli *versláb és szó* — kapcsolatnak, illetve a szómetszésnek a keveredése okozhat csupán tévedést. A jambizált spondeusok nem zavarják a lejtést. — A *Perc* magyarázatában (203) Szabolcsi Miklós hangsúlyos, monometrikus álláspontját védi a könyv Havas László klasszikus metrumot, anapesztizálást valló fölfogásával szemben. E bimetrikus versben az egyik komponens szerintünk a jambus, ciklikus anapesztusokkal keverve. A vezérritmus az időmérték, s az alkalmanként adódó hangsúlyos kíséret alapján monometrikus hangsúlyos metrikát látni — egyszerűen tévedés. — *A világ megteremtésé*nek utolsó sora ugyancsak kettős metrumú, s középre vonja — József Attilára oly jellemző módon — a sejtető szócskát: *társat akart és csak szeretet volt;* metruma: ch, js, a, cs. Szilágyi szerint daktilikus sor (233). Talán ez is a hipotetikus gagliarda (s metszete) kedvéért? — A *Csókkérés tavasszal* tiszta choriambusi sorokat (amelyeket Szilágyi is elfogad) vegyít *ch + a* kapcsolatú, emelkedő lejtésű, hosszabb sorokkal, nem pedig úgy, ahogyan a szerző állítja: „egy-egy choriambus alkot egy-egy sort, amelyeket daktilikus sorok gyorsítanak, közbeékelten." (254) — A choriambus prekoncepciós ellenzése vezet olyan meglepő felfedezésekhez, mint amilyet a *Leánykérő ének* magyarázatában olvashatunk: „tiszta daktilikus sorokból áll." (206, 254) Meggyőződésünk, hogy choriambusok és anapesztusok alkotják e sorokat, a lejtés tehát emelkedő. A ritmus gyors, a 11. sor *forradalom* fogalmához Petőfi óta közkedvelten kapcsolódó. S milyen daktilusok lennének a vers 4. és 8. sorának közepén a szóvéggel, rövid szótaggal indulók? E szótagok choriambusi zárlatként hibátlanok, hiszen ütemkapcsoló, bimetrikus choriambusok ezek, ahol a magyarosan mélyebb metszet előtt a rövid szótag (mint sorvégeken) időmértékesen közös szótagként viselkedik. Aztán az anapesztusok arsisai — Petőfi *Szeptember végén* c. verséhez hasonlóan — logikai nyomatékokat emelnek ki *(vér, én, dal)*.

Ady két versének metrumaiból is kiiktatja a choriambusokat Szilágyi Péter. *Ágyú, gyilok, úri bitangság* (A Hadak útja) — erős magyaros metszetű ütemkapcsoló jambusi szimultán sor: s, jp, ch, cs; 4/5; más sorok e versből: *nem fog a mi dús ereinken:* s, j, ch, cs; 4/5; — *ezer évig férge a rögnek:* a, js, a, cs; 4//3/2 (mindkét metszet közös!; sebes sodrású metszetkapcsoló szimultán sor, benne még az indító anapesztus arsisa is logikai nyomatékot támogat). — A *Tüzes seb vagyok* első két sorának metrikájában trocheusokat, daktilusokat talál Szilágyi Péter, holott az emelkedő lejtés időmértékes ütemváltozatai keverednek csupán. *Tüzes, sajogó seb vagyok, égek:* j, a, ch, cs; 5/3/2; *Kínoz a fény és kínoz a harmat:* ch, js, a, cs; 5/3/2. (53)

A ritmikai-metrikai bizonytalanság a funkcionális magyarázatokra erősen hat. Súlyosbítja itt e helyzetet, hogy sokszor direkt magyarázatok tolakodnak a bonyolult jelenségek helyére. A *Mint a mezőn*-ről olvassuk: „Az első 4 sorból 3 kezdődik trocheussal, ami fokozza a zaklatottság érzését." (39) A choriambusi kezdet (amit Szilágyi következetesen trocheusinak nyilvánít) aligha okozhatja e zaklatottságot. A strófa sok belső pirrichiusza azonban hiteles magyarázatot kínál... Az *Anya* kiemelt sorában: *Mint tébolyult anya motyogja* — a *tébolyult* első szótagja az egyetlen arsissal támogatott szótag, ez a megrendítő jelző a sor legsúlyosabb szava. A középső pirrichiusz és a sorozatos nyomatékmegosztás az erőtlenség révén pontos metrikai követője a sorbeli mondanivalónak (18—19). — *A város peremén* funkcionális magyarázatát elejétől végig hamisnak érezzük (59). — *Azt olvastam, hogy perli a Népet* — a kommentár egyetlen anapesztust említ, s erre épít egy erőszakolt magyarázatot (60). Mi kb. 10 anapesztust számoltunk meg a költeményben...

Ha a hold süt... — e versről ezt írja a könyv: „Azért formálódhatott derűs zeneiségű anapesztusokba, mert emlékvers, mert minden keserűségével egyetemben is távoli múltat idéz, és mert kimondatlanul is ott muzsikál a sorok között a felejthetetlen *Mama* árnya" (64). Nézetünk szerint az anapesztus funkciója más e versben. Az, ami Radnóti *Álomi táj* c. versében: gyors dobolása sietős nyugtalansága a lélek riadalmát követi, nem pedig a tájból, a képekből következő csendet, nyugalmat.

A *Külvárosi éj* kommentárjából csupán egy-két sort idézünk. A funkcionálisnak tűnő magyarázatok talán itt a legerőszakoltabbak. „... a kecsesebb macska keltette hangulathoz viszont a gagliarda illik jobban..." „De a kommunista a ropcédulákkal már gyors jambusokon iramlik" (78).

Másképp látjuk az aszklepiadeszi strófa bimetrikus megjelenését is (179), úgy, aho-

gyan Berzsenyi *A közelítő tél* c. versében Keresztury Dezső. Másképp a szapphói strófa jelentőségét is József Attila költészetében, tudva az első ilyen versekről is, hogy nem „jelentéktelen ujjgyakorlatok" (182, 254). Kíváncsiak lettünk volna arra, hogy Szilágyi Péter szerint Ady hogyan hangolja át saját ritmusára a szapphói strófát, mert e már másutt megírt igazságot bizonyosan sajátosan interpretálja (174).

Befejezésül szólnunk kell a metrumstatisztikai táblázatokról. Nyilvánvaló, hogy a szótagnyomatékok elemi szintjén is érvényesül az, hogy aki vizsgálja őket, milyen metrumelméleti nézetekkel rendelkezik. E táblázatokat más szemléletű kutató csak folyamatos ellenőrzés, látványos korrekciók közben használhatja. Nem mentenek föl a részletekig ható elemzések alól.

E táblázatok értéke — miként az egész könyvé — többnyire abban rejlik, hogy folytonos vitára ösztönözve mind a verselmélet, mind a József Attila-kutatás fejlődését szolgálja.

Szuromi Lajos

TANULMÁNYOK A MAGYAR ÉS FINNUGOR NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL

Szerk.: Szathmári István. Bp. 1970. Tankönyvkiadó V. 173 l.

A magyar tudománytörténet nem dicsekedhet sem különösebb korszerűséggel, sem különösebb élénkséggel. Alig van oly társadalomtudományi ágazatunk, melynek története rendszeresen művelve vagy éppen földolgozva volna. Az irodalomtudomány múltjának kutatója a testvértudományok történetéből főleg a nyelvtudományának hiányát érzékeli fájdalmasan. Az irodalom és nyelvészet ügye nálunk az átlagosnál is szorosabban fonódott össze. S irodalmi, kritikai alapkérdések gyakorta nyelvészeti vitákban dőltek el. Elég azokra a harcokra utalni, melyeket Kazinczy és Kölcsey vívott maradi ellenfeleivel szemben, vagy arra a sajnálatos előkészítő szerepre utalni, melyet a Nyelvőr — számtalan hasznos eredménye mellett — a Beöthy-féle nemzet- és irodalomszemlélet uralomrajuttatásában betöltött. S a nyelvész vagy nyelvészkedő író típusa végigkíséri irodalmunk oly szakaszait is, amely időszakokban külföldön ritkább a nyelvészet iránt bensőbben érdeklődő író.

Ezért várakozással és örömmel vettük kezünkbe az 1967-es nyelvtudománytörténeti konferencia összegyűjtött anyagát. A kötetet Szathmári István gondozta és sokat tett az anyag egységes arculatának kialakításáért. Egységes nézőpontú tárgymutatóval látta el s így mintegy azonos vagy rokon vonatkozási rendszert biztosított valamennyi dolgozatnak. A kötet két gyengítő elemét azonban fáradozása sem tüntethette el: színvonal- és korszerűségbeli egyenetlenségét. Vannak oly régies típusú írások a kötetben, melyeket bátran készíthettek volna a századforduló vidékies pozitivizmusa idején is. Hasznosak, persze ezek is, mert adatokat gyűjtenek egybe s állítanak időrendi sorba. De alig-alig tesznek kísérletet arra, hogy anyagukat s vékonyka következtetéseiket a nemzeti történet vagy az egyetemes gondolkodástörténet egészével hozzák kapcsolatba. Még kevésbé szerencsések azonban azok a cikkek, amelyek divatos, modern nevekkel vannak fölpiperézve, de történeti anyaguk szegényes és esetleges, főleg pedig szembesítetlen e modern nevek mögött álló szemlélettel.

A kötet legkiemelkedőbb írása Balázs János tanulmánya: A hazai magyar és finnugor nyelvészet története (1850—1920). Balázs anyagának minden tényét, mozzanatát igyekszik az európai nyelvészeti gondolkodással függésbe hozni, viszonyításba helyezni. S emellett valamennyi fontos elv, törekvés értékét kettős mércének veti alá. Megméri a korban betöltött hazai szerepe szerint, s hozzáméri mai szemléletünkhöz is. Kivált az 50-es, 60-as, 70-es évtizedek anyaga gazdag munkájában, s feldolgozása is ezeknek sikerült a legjobban. Itt a kor egyetemes, nem sajátosan nyelvészeti gondolati területeihez is megtalálja a szálakat. Tanulmánya igazolja ismét, a szaktudományok és az irodalom meg a kritika között az 50-es években ütemeltolódás állott be. A magyar szaktudományosság legtöbb területén jóval előbb megjelent mind a pozitivista tudományosság igénye, mind pedig a művelődéstörténeti elv, mint az irodalomkritikában. Az 50-es, 60-as évek homlokzatára még a romantikus-népies irodalomkritika elvei voltak fölírva, de a homlokzat mögött már javában folyt a társadalomtudományok polgárias, pozitivista fölkészülése. S ez újra fölhívja a figyelmet arra, hogy nem tudjuk megoldani mindaddig ez évek fölötte bonyolult irodalom- és művelődéstörténeti kérdéseit, míg a kor szociológiai problémáit föl nem fejtjük. Különösen pedig nem addig, míg a kor értelmiségének egészen sajátos helyzetét meg nem rajzoljuk. Az ma már világos, hogy 1849 finis Poloniaeként való kezelése vajmi terméketlen. De hogy 1861 és 1875 tragikus szerepét végre

megérthessük, ahhoz okvetlenül kell, hogy lássuk, miként befolyásolták e két dátum tartalmai és következményei a magyar értelmiségi polgárság helyzetét, magatartását, sorsát.

A tudományág történetének szociológiai értelmezését illetően, sajnos, még Balázs tanulmánya is meglehetősen keveset ad. A többi pedig még annyit sem. Pedig mily izgalmas anyagot kínálnak e tekintetben Riedl Szende, Hunfalvy Pál vagy Brassai vitái. S többnyire nem is közvetetten. Riedl polémiái például gyakorta egyszerre nyelvészeti és nyílt társadalmi viták.

A nyelvészet történetén belül való maradás, belül való zárkózás most, persze, talán még érthető, sőt, még szükséges is volt. Annyira a kezdet kezdetén állnak a kutatások, hogy egyelőre a föltárásra s a leltározásra kell az erőket összpontosítani. Azt azonban annak ellenére is csak sajnálnunk lehet, hogy a kor irodalomtörténetének s nyelvészetének közös vonatkozásai kívül rekedtek a vizsgálódások körén. Csak egyetlen példát említünk, Aranyét. Az ő nyelvész tevékenysége nem maradhat ki egy hazai nyelvészettörténetből. A Krk. XI. és XII. kötetének anyaga beszédesen bizonyítja, hogy jelenléte a nyelvészet történetében nem csak annyi volt, mint általában egy nagy nyelvművészé lenni szokott. Budenz irányának jelentőségét elsőként ismerte föl és támogatta. Riedl „schleicherianus", természettudományos pozitivizmusában rejlő veszélyekre, a gépies szisztematizálás veszélyeire is rögtön fölfigyelt, s Brassai logicizmusának túlhajtásait is elvi meggondolások alapján nyesegette. Általában el lehet mondani, hogy az uralomra jutó természettudományos pozitivizmus gyengéit nálunk ő ismerte föl legelőbb és legvilágosabban, s higgadtan igyekezett őket a történetiség és lélektaniság összekapcsolt alkalmazásával a lehető legkisebbre csökkenteni. Az analógiás változások mérhetetlen lélektani s történeti szerepét vagy a deformáció és a dezautomatizáció törekvésének fontosságát elsők közt vette észre. Simonyi nagyságára mutat, hogy fölismerte Arany mondattani megfigyeléseinek fontosságát, s Tüzetes magyar nyelvtaná-nak mondatfölfogását egészen áthatja ezeknek szelleme. Arany nyelvészeti, módszertani iskolázottsága itt-ott elmaradt hazai nyelvészkortársaiétól, nyelvszemléletének egésze, kivált annak történeti és lélektani eleme viszont fölébe állította legtöbb nyelvészkortársának. *A visszatekintés* c., Brassaival vitázó cikkének nyelvszemléleti elemzése tekintélyes helyet kell, hogy kapjon egy majdani részletes nyelvészettörténetben.

Egyszóval örvendetes és jó indulás ez a kis kötet; de figyelmeztet bennünket rögtön arra is, hogy az egyes díszciplínák történetét szorosabban kell egymáshoz fűzni s mélyebben kell a kor általános társadalom- és gondolkodástörténetébe ágyazni.

Németh G. Béla

SZEPSI CSOMBOR MÁRTON ÖSSZES MŰVEI

Sajtó alá rendezte: Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. A bevezető tanulmányt írta: Kovács Sándor Iván, az idegen nyelvű részeket fordította: Kulcsár Péter. Bp. 1968. Akadémiai K. 663 l. 15 t. (Régi Magyar Prózai Emlékek I. köt.)

Jelentős és régóta várt sorozat első köteteként jelent meg Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter gondozásában Szepsi Csombor Márton összes műveinek kritikai kiadása. Míg a régi magyar költészet termése folyamatosan jelenhet meg kritikai kiadásban a *Régi Magyar Költők Tára* c. sorozat XVII. századi köteteiben, addig reneszánsz és barokk prózánk korszerű kiadása csak most indulhatott meg Tolnai Gábor szerkesztésében. A sorozat a régi magyar próza esztétikai, stílustörténeti, eszmetörténeti szempontból kiemelkedő teljesítményeit adja kritikai kiadásban. A kötetek bevezető írásaiban pedig lehetőséget ad a kiadásra kerülő mű vagy (mint a jelen esetben is) a teljes életmű sokoldalú s a kritikai kiadás eredményeit is kamatoztató elemzésére.

Régi adósságot törleszt s magas színvonalon Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter kötete. A magyar késéreneszánsz egyik kiemelkedő, a magyar kultúra, irodalom európai látókörét tágító írójának, Szepsi Csombornak az életműve ugyanakkor méltóképpen indítja a *Régi Magyar Prózai Emlékek* sorozatát is.

A harmincéves háborút közvetlenül megelőző időszakban, 1616 májusában kel vándorútra Szepsiből gyalogszerrel egy magyar protestáns polgár-ifjú, hogy az ismeretlen országok, vidékek látására különösen fogékony természetének, kíváncsiságának s tudásszomjának engedve körbejárja fél Európát. Elődei voltak már bőven a peregrinációban, de Szepsi Csombor az első, akinél az országok látása a cél, maga a peregrináció. Abban is

első irodalmunkban, hogy hosszú gyalogútján feljegyzéseket készít utazása élményeiről, a látott és csodált városokról, lelkesen naiv beszámolókat nevezetes művészeti alkotásokról. Fejlettebb országokban jár, mint a XVII. század eleji Magyarország, s az otthoni dolgokhoz mér, viszonyít minden látottat, tapasztalt jelenséget. A lába Németország, Anglia, Franciaország útjait járja, szeme London és Párizs élményét rögzíti, keze az úton szerzett tapasztalatokat jegyzi, lelke azonban az otthoni gondoknál időzik. Az út irodalmi eredménye a változatos Európát, főként a városokat bemutató *Europica varietas*, az első magyar nyelvű útleírás a kassai polgárok számára. Szepsi Csombor főműve is egyben.

Kovács Sándor Iván monográfia-súlyú bevezető tanulmánya tüzetes pályaképet, életrajzot ad és sokoldalúan mutatja be a Szepsi Csombor-művek problematikáját. Részletesen elemzi azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tették az első nagyszabású útleírás létrejöttét. Bemutatja a feltehető előzményeket, az inspirátort Skaricza Szegedi életrajzában s az igazi ösztönzőt, a nagytekintélyű Szenci Molnár munkásságában. Szepsi Csombor emberi-írói alkatára is éles fényt vet, amely szinte predesztinálta az országok bejárására s a látottak, az úton létében szerzett tapasztalatok írásba foglalására. Szepsi Csombor Európa-képe — mint Kovács Sándor Iván bizonyítja —, egy sokoldalú polgári művelődési program jegyében fogant, „aminek elgondolásához Szenci Molnártól kapott ösztönzést, megvalósulásához pedig Bethlen Gábor független nemzeti monarchiája kínálta a lehetőségeket". (33. l.) Nyomon kíséri az útleírás műfaji előtörténetét, s a közvetlen előzményt a naplók fejlődésében látja. Az *Europica varietas*nak legértékesebb írói teljesítményei is éppen a napló jellegű indíttatással formált részletek.

Szepsi Csombor a kassai polgárok számára írta útleírását, s ez a szociológiai meghatározottság szabta meg művének a jellegét, a stílus vonatkozásában is. Kovács Sándor Iván meggyőzően érvel azzal a régebbi szemlélettel szemben, amely szerint az *Europica varietas* Kemény János és Bethlen Miklós felé jelezné prózánk fejlődését. Szepsi Csombor útleírásában a tudós jelleg és a tanító szándék a meghatározó tényező, s ezért nem Kemény és Bethlen, hanem Apácai és Tótfalusi irányában halad. Tudományos hitelre tartva igényt foga mazza meg a látott országokról szóló beszámolóit, földrajzi kézikönyvet is adva az olvasónak.

A városok iránti érdeklődés jegyében járja Európa országait Szepsi Csombor s útleírásaiban nem szokványos leírásokat ad az egyes országokról, idézve tájakat és vidékeket, hanem főként a látott városokról ad számot. A városokat látni, csodálni akaró és tudó szenvedélye ismerteti fel Szepsi Csomborral Párizs varázsát, s ezzel ő nyitja meg a magyar írók Párizs-rajongóinak a sorát: „Bizony, ez egész ideig való búdosásomat és annak terhét ez egy város elfelejttette vala velem..." írja a XVII. század eleji Párizsról, „ez világhnak legnagyobb czudaiá"-ról.

A bevezető tanulmány mértéktartóan jellemzi Szepsi Csombor Európa-képét: a kapitalizmus intenzív fejlődési periódusában járja Európa országait, de jobbára a felületi jelenségeket regisztrálja útleírásában, a mélyebb összefüggéseket, törvényszerűségeket nemigen tudja érzékelni. Kovács Sándor Iván joggal hangsúlyozza, hogy Szepsi Csombor „...olyan mélyen nem lát bele az európai társadalmi és gazdasági mozgás viszonyaiba és törvényszerűségeibe, mint amekkora tudatossággal tükrözi a magyar politikai állapotokat". (46.) Az útleírás hangulata is változik, valamelyest otthonosabb tónusúvá válik, amikor Szepsi Csombor a hazai állapotokkal rokon, tehát egyértelműbben agrár jellegű országokról ad számot.

Szepsi Csombor nem sokkal hazatérése s az *Europica varietas* sajtó alá rendezése után a Nyáryak szolgálatába kerül, Varannóra, Nyáry Ferenc nevelőjének. Az új környezet megszabja és átalakítja Szepsi Csombor korábbi, az *Europica varietas*ban képviselt, egyértelműbben polgári jellegű irodalomszemléletét. A főúri környezethez igazodik. A főúri környezet megszabta igény jegyében készül Varannón Szepsi Csombor erkölcstani műve, az *Udvari schola*. Szaktudományunk a mostani kiadványig jobbára csak az útleírás irodalomtörténeti problémáival foglalkozott, Szepsi Csombor erkölcstani művét inkább csak számon tartotta. Kovács Sándor Iván bevezető tanulmánya illeszti be (kellő körültekintéssel) késő reneszánsz-manierista irodalmunk világába. A magyar késő reneszánsz irodalmában fokozottan az etikai kérdések felé fordul az érdeklődés: az *Udvari schola* is ennek a jegyében fogant, csakúgy, mint nem sokkal később Prágai András Guevara-fordítása, a *Sebes agynak késő sisak* c. versciklus, Rimay számos verse vagy Szenci Molnár *Discursus de summo bono*-ja. Az útleírás a kassai polgárok igényeivel és ízlésével számolt, az erkölcstani mű a főúri réteg szemléletéhez igazodott. Az *Udvari schola* ezért nem polgári, hanem udvari, manierista jellegű, erőteljesen érvényesül benne a Justus Lipsius újsztoikus nézeteivel rokon etikai világkép. Kovács Sándor Iván tüzetesen megrajzolja a Szepsi Csombort körülvevő új környezetet, kis portrék sorában mutatva be a Nyáry-família markánsabb egyéniségeit, különösen Várday Katát (Nyáry Pál második feleségét), valamint Nyáry

Lipsius-i politikai szemlélet kompromisszumra való hajlandóságának.

Az *Udvari schola* hazai előzményeit ismertetve szól a bevezető tanulmány Pécsi Lukács *Az keresztyén szűzeknek tisztességes koszorója* (1591) c. erkölcstani művéről. Pécsi Lukács már jellegzetesen manierista stílusával kapcsolatban véleményünk szerint helyesen utal egy priodizációs problémára: indokolt volna valóban a hazai manierizmus kezdeteit a XVI. század utolsó évtizedeitől számítani.

*

A kiadvány először publikálja Szepsi Csombor teljes életművét: az *Europica varietas* és az *Udvari schola* szövege után közli a kötet *Vegyes írások* címmel Szepsi Csombor babonafeljegyzését, könyvbejegyzéseit, a kassai tanácshoz írt egyetlen fönnmaradt levelét, valamint a *Négy szép halottas prédikációk* c. kiadványban a szerző megnevezése nélkül szereplő *Magyar versek* c. halotti búcsúztatót, mint Szepsi Csombor versét, a *Függelék* pedig a Szepsi Csombor családjáról és munkásságáról szóló egykorú dokumentumok szövegét adja.

A Nyáry Ferenc haláláról beszámoló, első személyben beszélő búcsú-versről (a *Vegyes írások* között) nemigen mernénk határozottan állítani, hogy Szepsi Csombor szerzeménye. Joggal írta Kovács Sándor Iván Szepsi Csombor egyik verséről, hogy „költői erő híján" (100.) peregnek sorai. A *Magyar versek* sem remekmű, de Szepsi Csombornál rutinosabb, nagyobb verselési gyakorlattal rendelkező szerző darabja. Szepsi Csombor nemigen írhatta, különösen nem közvetlenül halála előtt, talán már maga is a pestissel küszködve. A vers szerzője valóban ismerte Nyáry Ferenc halálának a körülményeit, de ezeket az ismereteket Kovásznai prédikációjából is meríthette. A Kovásznai prédikációjában is megtalálható leíráshoz képest ui. a vers nem ad új, önálló adalékokat. A határozottan szónokias hangvételű verset — véleményünk szerint — továbbra is ismeretlen szerző darabjának kell tekintenünk.

A szövegközlés *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzatá*-ban foglaltak alapján következetesen betűhív. Sem az útleírásnak, sem az *Udvari schola*nak nem maradt ránk kézirata, ezért a sajtó alá rendezők az első kiadások alapján adják a szöveget, megtartva Szepsi Csombor helyesírásának ortográfiai jellegzetességeit is, a ma használatos betűjelekkel. Az *Europica varietas* újabb, modern kiadásai (Szamota Istváné 1892-ben és Gaál Gáboré 1943-ban) egyébként sem teljesek, sem betűhívek nem voltak, így a kritikai kiadás nem hasznosíthatta tanulságaikat. Az *Udvari schola* pedig az editio princeps után csak most kerülhetett újra kiadásra.

Igen sokoldalú, számos új eredményt adó munkáról vallanak a tárgyi jegyzetek. Különösen fontosak az *Europica varietas* földrajzi forrásaival foglalkozók, mert segítségükkel nem csupán Szepsi Csombor földrajzi kútfőire derül fény, de ismeretükkel pontosabban határozható meg az útleírás jellege is. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter kutatásai szerint Sebastian Münster, Gerhard Mercator és Abraham Ortelius reneszánsz kori földrajzi kézikönyveit ismerte legjobban Szepsi Csombor, jobbára az ő munkáikból merített az egyes országok, városok általános leírásakor. A jegyzetek tanúsága szerint az útleírás főforrásaira fény derült, bár valószínű, hogy egyes részletekkel kapcsolatban még szembesíteni lehet majd Szepsi Csombor szövegét más forrásokkal is. Az útleírás fő-forrásainak az ismeretében a sajtó alá rendezők az *Europica varietas* szövegének három, egymástól megkülönböztethető jellegű rétegét mutatják ki: az utazás során készült diáriumét, az utazás után, tudatosabban fogalmazott szövegrétegét, valamint a források adataihoz közvetlenebbül kapcsolódó részekét. Az útleírás e három szövegrétegét egy szellemesen ügyes táblázatban is bemutatják (446—455.), jelezve, hogy a határok nem merevek. A három szövegréteg szerepét vizsgálva kiderül, hogy az *Europica varietas* jellegét tekintve főként „...a friss napló földrajzi munkák anyagával kiegészített foglalata". (445.)

Az *Europica varietas* szövegét szembesíteni lehetett a földrajzi kézikönyvekkel, az *Udvari schola* forrásait pontosan meghatározni azonban nem lehetséges, hiszen Szepsi Csombor itt általános etikai kérdéseket feszeget, s az egyes tételek igazolására előszámlált antik példaanyag számos népszerű példatárban megtalálható, de a példák jelentős része az egykorú hazai irodalomban sem ismeretlen. A bevezető tanulmány és az *Udvari schola* tárgyi jegyzetei ezért nem a közvetlen mintákat, hanem általában Szepsi Csombor etikai művének a forrásvidékeit jelölik meg Valerius Maximus, Fulgosius, Ravisius, Volaterranus, Sabellicus és mások népszerű példatáraiban. Az egyes példákkal kapcsolatban ugyanakkor a jegyzetek ismertetik hazai elterjedtségüket, fontosabb, jellemzőbb jelentkezéseiket, természetesen a teljesség igénye vagy szándéka nélkül. Reneszánsz irodalmunk népszerű antik példatárát ezek az utalások így is jól tudják érzékeltetni.

Külön öröm a kötet használhatóságát jelentősen segítő, a kiadványt záró kitűnő mutatók sora: a *Szójegyzék*, az *Europica varietas*-hoz készített földrajzi névmutató, az utazás időrendjét és az útleírásban szereplő történeti eseményeket regisztráló *Kronológia*, valamint a személynevek mutatója.

Komlovszki Tibor

KRÓNIKA

Barta János hetven éves

Madáchról írott kitűnő könyvének összegező passzusában ezt írja *Barta János* a Tragédiáról és szerzőjéről: „. . . két főkérdése van (. . .) Az egyik ez: megállja-e még a helyét a romantikus korszak emberfölötti, titáni emberideálja? A másik: képes-e az ember bárminő metafizikai tudásra, s szüksége van-e rá életében?" S a válasz: „A Tragédia (. . .) megmutatta, hogy ő is képes volt szellemi erejének váratlan fellendülésével a nagy fordulatra, ő is legyőzte magában a romantikát és ő is személyisége erkölcsi erejével győzte le. Az ő életének gyümölcse is két erkölcsi parancsban érik meg: egyik a személyiség erkölcsi szabadsága, egyetlen támaszunk minden romantikus »tudás« helyett; másik a megadott sorsszerű környezethez való feltétlen alkalmazkodás — a sorstól való elvonulás vagy a végtelenbe való csapongás helyett." — Közelről nézve sokszor csak szakszerűen elvégzett feladatok halmazának tetszik még egy jelentősebb tudós pályája is. *Barta János* hetvenedik évének magaslatáról ezek a szakszerűen, sokszor mintaszerűen elvégzett feladatok olyan művé állnak össze, melynek minden fontosabb elemében fel lehet ismernünk a Madách-interpretálásában formát öltő gondolat érdekét. Életelv és magatartás igen szoros megfelelése láttán okkal gyanakszik dogmatizmusra az ember. *Barta* esetében azonban más a titok nyitja: a kor- és önismeret kivételes pontossága és szigora. És egy percig sem hisszük, hogy ez a szigor korlátozná vagy lefokozná vállalóját. Ellenkezőleg: felelősségre, kezdeményezésre, tudományos méltóságra képesíti. A tudósi szerep mély átértésére és bölcs megvalósítására. Ez magyarázza *Bartának* az igazsághoz való viszonyát és módszerességét is. Amit felismer, ő is az olvasói intuíciónak köszönheti elsősorban — de hogy a tudományos evidenciák objektív hitelességének szintjére emelhesse, a szakszempontok egész hálózatrendszerét munkálja ki. Az anyag logikájának feltétlen tiszteletével s mégis olyan biztosan, annyi oldalról közelít céljához, hogy módszerességében nagyvonalú stratégiát kénytelen észlelni az odafigyelő. Irodalomtörténeti és irodalomelméleti jellegű eredményei két felől, de teljesen egybehangzó érvekkel építik s védelmezik tükrözési elméletét épp úgy, mint a romantikáról és a realizmusról kimunkált koncepcióját. Legutóbb megjelent két könyvének gondolatrendje is kivételes pontossággal vág egybe. „A romantika mint esztétikai probléma", „Irodalom és realizmus" c. tanulmányai az „Élmény és forma" c. gyűjteményben voltaképpen ugyanazokat az elméleti mozzanatokat emelik s fejtik ki irodalomelméleti érvénnyel, amelyek csírában a másik kötet („Költők és írók") Jókai- és Mikszáth-tanulmányában is jelen vannak. S nehéz lenne eldönteni, mi az erősebb *Bartában*, az irodalomtörténész-e vagy az elmélkedő, de tény, hogy a kettő állandóan egymás kezére dolgozik. Ennek köszönhető egyfelől, hogy elmélkedéseinek gyakorlati értelme mindig nyilvánvaló, másfelől, hogy részelemzéseiben is mindig érezhető, hogy nagyobb összefüggések, mélyebb igazságok felé visz bennünket. Félelmetes apparátusa: életrajzi adatok, a mű tónusa, az előadás akcentusa, a tárgy természete, az író emberi arcának egy-egy vonása, melyeknek feltárásban fáradhatatlan, nála mindig messzire világító értelemmel fénylenek fel, s mindig a mű legbensőbb lényege felé vezető út lesz világosabb általuk. — E tulajdonságai révén lehetett tudományunk integritásának bátor védelmezője, tévedéseiben is hasznos kontroll: a voluntarista vágyképekkel szemben a szövegtisztelet képviselője, a steril elmélkedések s a szövegelemzés fétise közepette a személyiség varázsának tudója s a történetiség értelmének igazolója. — Ez a kontroll-szerep bizonyára részes abban, hogy egyetemi előadásaiban mindig megvívandó viták, tudományunk első vonalát érintő nézeteltérések közelségét érezhetik hallgatói. Mivel hogy ő a koncentrálás, az önellenőrzés alkalmának tekintvén előadásait nem restelli annak nyelvére váltani gondolatait. Így sikerült áthidalnia a magastudomány s az oktatás között egyre növő szakadékot, s tanárok rajait az élő tudomány értő figyelőivé avatni. A plebejus radikalizmust az ő józansága mindig kritikusan szemlélte, s furcsa módon tudóssá érni tanítványainak hosszú sorából mégis elsősorban azokat segítette, akik Ady, József Attila s a népiek igézetében nőttek fel. Ez is rá vall, az ő „józanságára", melyben a korparancs iránti érzékenység, a szakmai igényesség és az értéktisztelet összhangja mindig kész újraszületni. — Őszintén hihetjük tehát, és kívánjuk, hogy ez a folyamat most a hetvenedik születésnap magaslatán ne torpanjon meg, hanem nyerjen új lendületet.

Kiss Ferenc

Debrecen és a felvilágosodás

(Tudományos ülésszak, Debrecen, 1970. október 9—11.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi kutatócsoportja és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Intézete 1970. október 9-től 11-ig konferenciát rendezett Debrecenben a magyar felvilágosodás problémáiról. Az ülésszak első napján, október 9-én délelőtt a KLTE Magyar Intézetében *Julow Viktor* („A debreceni felvilágosodás kutatásának problémái"), *Szilágyi Ferenc* („A Csokonai-kritikai kiadás filológiai problémái") és *Jelenits István* („A debreceni piaristák a 18. században") tartott előadást, este, a Csokonai klubban a résztvevők *Szauder József* („Csokonai kritikai, esztétikai műveltsége") és *Baróti Dezső* („Csokonai szerelmi költészete") tanulmányait hallgatták meg. Október 10-én délelőtt a KLTE Magyar Intézetében hangzott el *Barta János* („Arany János és a XVIII. század"), *Némedi Lajos* („Kármán ‚A kincsásó' című novellájának forrása"), őket követően pedig *Görömbei András* („A bordal Csokonai költészetében") előadása. — *Némedi Lajos* zárszavában ismertette a debreceni XVIII. század-kutatás terveit s felvázolta a további kutatómunka eredményességének legfontosabb feltételeit.

A konferencián elhangzott s nem kifejezetten munkabeszámoló jellegű előadások nyomtatásban is megjelentek, ill. közvetlenül megjelenés előtt vannak. Így *Julow Viktor*, *Szauder József*, *Baróti Dezső* és *Görömbei András* írásai a Szépirodalmi Könyvkiadó *Mezei Márta* és *Wéber Antal* által szerkesztett „Mesterség és alkotás" című tanulmánykötetében (1972), *Barta János* és *Némedi Lajos* tanulmányai pedig az Irodalomtörténeti Közleményekben olvashatók el. (Némedié: ItK 1971. 481—488. Bartáé: ItK 1971. 564—589.)

A konferencia egyik legfontosabb célja az volt, hogy hozzájáruljon a XVIII. századi Debrecen kutatásának az eddigieknél is erőteljesebb, szervezettebb kibontakozásához. Az elhangzott előadások közül a legtöbb hozzászólást *Julow Viktor*nak a debreceni felvilágosodásról szóló tanulmánya váltotta ki, amely markáns s ugyanakkor árnyalt vonásokkal rajzolta meg a korabeli Debrecen szellemi arculatát s jelölte ki helyét az egykorú Magyarország kulturális térképén — miközben világosan exponálta a hiányokat, nyitott kérdéseket, a további kutatások előtt álló sürgető feladatokat. A hozzászólók többsége a Debrecen múltjával foglalkozó kutatók közül került ki s különösen örvendetes, hogy a társadalomtörténet *(Balogh István, Komoróczy György, Lengyel Imre, Orosz István)* s az eszmetörténet *(Czeglédi Sándor, Módis László, Tóth Béla)* kutatói részéről éppen úgy fontos kiegészítések, ténybeli s módszertani észrevételek hangzottak el, mint a folklórkutatás *(Újváry Zoltán)* és a tudománytörténet *(Bajkó Mátyás, Kádár Zoltán, Szénássy Barna)* művelői részéről: a hallgatóság máris folyamatban levő munkákba nyerhetett betekintést. Bizonyos, hogy a XVIII. századi Debrecen kutatói számára is hasznosak és tanulságosak voltak az egyéb területen dolgozó tudósok hozzászólásai — így *Benda Kálmáné, Hopp Lajosé, Gyenis Vilmosé, Lőkös Istváné* és *Vörös Károlyé*.

B. F

Vajda Péter-emlékünnepségek Pápán és Vanyolán

Vajda Péter halálának 125. évfordulója alkalmából a Pápai Járási Hivatal és a TIT Veszprém megyei szervezete — a TIT Országos Elnöksége támogatásával — 1971. május 16—17-én emlékünnepségeket rendezett Pápán, illetve Vanyolán, az író szülőfalujában. Az ünnepségsorozat keretében Vajda Péterről elnevezett új lakótelepet avattak Pápán, továbbá megkoszorúzták vanyolai szülőházát, ahol *Ortutay Gyula* akadémikus, az Elnöki Tanács tagja mondott ünnepi beszédet, majd emléktáblát lepleztek le a vanyolai iskola falán. Az író emlékezetének megörökítését volt hivatva szolgálni a vanyolai iskola kiállítása, az irodalmi pályázat eredményének kihirdetése, illetve az a gonddal összeállított füzet is, amelyet az évforduló alkalmából adott közre a TIT megyei szervezete.

1971. május 17-én Pápán *tudományos ülésszak* megrendezésével folytatódtak az emlékünnepségek. *Ortutay Gyula* akadémikus elnöki megnyitója után először *Miklós Róbert*, a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa idézte fel az író alakját. Hangsúlyozta, hogy az a széles körű közéleti, nemzetnevelői tevékenység, amely Vajda nevét fémjelzi, csupán a reformkor széles társadalmi kapunyitása közepette vált lehetővé. Csak nemzeti műveltségünknek e kiemelkedő korszakában valósulhatott meg az, hogy egy eldugott bakonyi faluban született jobbágygyerek mint író, mint publicista, tanár, szerkesztő, tudománynépszerűsítő előadó és természettudós egyaránt egyenrangú társa tudott lenni a legjobb nemesi pályatársaknak. Általa egy addig a társadalom mélyére kényszerített osztály vált nemcsak részesévé a nemzeti kultúrának, de alakítójává is. *Fenyő István*, a MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

„A publicista Vajda Péter" címmel arról szólott, hogy az írót sokoldalú képességei mellett alkata leginkább az újságírásra predesztinálta. Első hivatásos újságírónk és publicistánk egyike volt ő, mint ilyen pedig a legtehetségesebbek egyike századában. Erről tanúskodik mindenekelőtt, hogy a közéleti ihletésű, szatírikus szellemű kroki, karcolat és humoreszk jellegzetesen polgári műfajait ő honosította meg irodalmunkban. Eszméivel a nemesi liberális politika népi-plebejus változatát alakította ki: az új műfajokban elsősorban a néptömegek érdekében szólalt meg, az ő számukra propagálta a reformellenzékiség jog- és szabadságkövetelését. Lapjának, a Világnak, majd az Athenaeumnak, Életképeknek hasábjain valósággal „birtokba vette" hazáját, a magyar tájat, miként ifjabb nagy költőtársa, „Az Alföld" alkotója. Újságírói életműve — amint az írói is — a nép nemzettéválásának szolgálatában teljesedett ki, ezzel vált Petőfi munkásságának legközvetlenebb előzményévé.

„A filozófus és pedagógus Vajda Péter"-re emlékezett az ülésszakon *Elek László*, a szarvasi tanítóképző igazgatója. Előadásában rámutatott arra, hogy az író szemléletében már rejtett ateizmus érvényesült, gondolkodásában a természetté lényegült istenhez, a természetvalláshoz jutott el. A dialektika — fichtei és schellingi hatások nyomán — egyre inkább érvényre jutott szemléletében. Eszményképe volt az az ember, aki meg akar tudni mindent, aki be akar hatolni a tudomány lelkébe. A természet és a tudomány Vajda számára egyaránt annak a harmóniának volt a letéteményese, amelyet lehetetlenné tett, illetve széttört a feudális társadalom. Az író-gondolkodó mai jelentőségét állította előadásának előterébe az ülésszak befejező előadója, *Vonsik Gyula*, a TIT főtitkára. Kifejtette, hogy a tudományos ismeretterjesztés mai programjának számos alapelvét Vajda Péter fogalmazta meg. Követői vagyunk a tudás becsülésében, a szellemi értékek tiszteletében, mindenekelőtt pedig abban, hogy hazánkban ma az emberformálás közüggyé vált, a tudás szerepe pedig társadalomalakító tényezővé.

Feltétlenül említést érdemel, hogy az ünnepségsorozat eredményességét nagymértékben fokozta a helyi szervek lelkes és áldozatos munkája. Ennek köszönhető, hogy a sokáig elfelejtett ró alkotásait ma már jól ismerik a pápai járás falvaiban, főleg a fiatalabb korosztályok körében.

F. I.

Jancsó Elemér

(1905—1971)

Jancsó Elemérnek, a kolozsvári Babeş-Bólyai Egyetem nyugalmazott professzorának, akadémikusnak halálával eredményekben gazdag tudósi életpálya zárult le. Az utókor tudománytörténésze számára először bizonyára ennek az életműnek sokoldalúsága, összetettsége tűnik majd fel — a személyiségnek az a termékeny lendülete, amely már az induláskor jellemezte a francia szakos fiatal tanárt: pályakezdésének első fél évtizedében két útirajzot (*Észak Afrikában*, 1931; *Északi rokonainknál*, 1932), a kortárs erdélyi költészetről alkotott áttekintést (*Az erdélyi lira 15 éve*, 1934) s olyan alapvető munkát tett közzé, mint *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században* (1936). S ez az energia, amely a progresszió, a demokratikus kultúra ügye iránti elkötelezettségből származott s amely oly sokféle feladat elvégzésére tette őt képessé, mindvégig tulajdona maradt: egyszerre tudott lenni elmélyült tudós, tanárnemzedékeket felkészítő nevelő, eredményes tudományszervező s a mában élő, tevékeny literátor. Alakját megbecsülés övezte a Román Népköztársaságban s a határokon túl is.

A magyar irodalomtörténet művelői számára munkásságának közvetlenül az a része a legfontosabb, amely a felvilágosodás és reformkori irodalom és művelődés történetével foglalkozik — tudományos tevékenységének ez volt a fő területe: halálával a felvilágosodáskori s reformkori Erdély kultúrája veszítette el egyik legkiválóbb ismerőjét. Jancsó Elemér nem alakított ki új irodalomtudományi módszert — de olyan tudós volt, aki tevékenységének jellegét, irányát az aktuális, a tudomány fejlődése szempontjából éppen soron következő feladatoknak megfelelően alakította ki. Felismerte, hogy a XVIII—XIX századforduló Erdélyében mennyire kedvezőtlenül alakult a kinyomtatott és kéziratban maradt művek aránya („tíz kéziratból legfeljebb egy jelent meg" — állapítja meg egyik tanulmányában) — hogy tehát e kultúra teljes megismerésének nyilvánvaló feltétele a kéziratos ill. elfeledett értékek, dokumentumok feltárása. S tudjuk, hogy tudományos tevékenységének egyik célja már az indulástól fogva éppen az ismeretlen tények, emlékek, kéziratban maradt irodalmi anyagok közzététele, napfényre hozása volt — ő jelentette meg (egyebek között) *Bod Péter* önéletírását, *Bölöni Farkas Sándor* nyugat-európai utazásáról írott munkáját, *Döbrentei Gábor* levelezését, de az ő nevéhez fűződik Az *Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság iratai*-nak impozáns, mintaszerű kiadása is.

A tanulmányíró Jancsó Elemér jellemző vonásait szintén a feltárás, a napfényre hozás' a történelmi valóság tényeinek tisztelete ihlette-alakította, de ugyanakkor semmi sem volt olyan idegen számára, mint az önmagában érdektelen, száraz „adat"; írásaiban, így például a *Kazinczyról*, *Csokonairól* szóló munkáiban éppen úgy, mint az 1966-ban megjelent *A felvilágosodástól a romantikáig* című kötet tanulmányaiban mindig jelen van az eszmetörténeti, esztétikai és lélektani összefüggésekre egyformán éberen figyelő, elemző szellem. Hogy az erdélyi kultúra történetének az általa elsősorban kutatott évszázadnyi területét ma olyan izgalmasnak és értékekben gazdagnak látjuk, az jelentős részben az ő tanulmányainak köszönhető — munkái nem hiányozhatnak a korszakkal foglalkozó kutató könyvespolcáról, megrendítő, fájdalmas tény, hogy számuk többé már nem gyarapodhat.

Bíró Ferenc

Jenei Ferenc

(1905–1971)

Csendes, szerény, kicsit magányos agglegény volt, régi irodalmunk és műveltségünk kutatár sának szerelmese. Alsóbb iskoláit szülővárosában, egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte, magyar—francia szakosként 1925 és 1929 között. Könyvtáros, levéltáros, múzeumőr, majd múzeumigazgató először Győrött később Tatán. 1956-tól az MTA Irodalomtörténeti Intézetének, 1963-tól a Petőfi Irodalmi Múzeumnak volt tudományos munkatársa.

A Császár Elemérnél védett, *A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben* (Bp., 1929.) c. bölcsészdoktori értekezésével kezdődő négy évtizedes kutató pályáján számos cikket, tanulmányt publikált szülővárosának irodalom és művelődéstörténetével kapcsolatban, főként a Győri Szemlében, melynek 1941—44 között szerkesztője volt. Nem ismert jelentéktelen témát. Vonzódott azokhoz a becses apróságokhoz, melyeket a legtöbb kutató alig méltat figyelemre. A régi könyvek, könyv- és ritkasággyűjtők, metszetek, képek, ötvöstárgyak, órák, kályhák és a régi kályhásmesterség emlékei éppúgy közel álltak hozzá, mint Győr művelődésének középkori, reneszánsz és barokk időszaka. Kevéssel halála előtt jelent meg a korábbi kutatásait mintegy summázó, *Győr a XVI. és XVII. században* c. tanulmánya, a várossá válás 700. évfordulóját ünneplő *Várostörténeti Tanulmányok* (Győr, 1971.) c. gyűjteményes kötetben.

Könyvtári, levéltári kutatásainak sok értékes ismeretlen adatot, levelet, szövegemléket köszönhetünk. Régi kötéstáblákból öt XVI. századi nyomtatvány töredékeit áztatta ki, közöttük Heltai Gáspár Száz fabulájának szövegtörténeti szempontból is jelentős három korrektúraívét. *(Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái* ItK 1953.) Szöveggondozó tevékenységének maradandó dokumentuma a *Magyar költők XVII. század* (Bp., 1956.) c. antológiája és *Nyéki Vörös Mátyás verse*inek sajtó alá rendezése az RMKT XVII. századi sorozatának 2. kötetében. Több cikkben foglalkozott Balassi, Rimay, Zrínyi, Koháry, Beniczky munkásságának egy-egy vonatkozásával. *(Az első Balassi-kiadás történetéhez* It 1951.; *A Szigeti Veszedelem keletkezése* It 1952.; *A szerelmes Zrínyi* PIM Évkönyve 1964. stb.) Évek óta dolgozott egy gazdag XVII. századi levelezésanyagot magában foglaló köteten, de ennek végleges elkészültét már nem érhette meg.

Legotthonosabban a múzeumi munka, a tárlatrendezés világában mozgott. Ez volt az ő igazi terrénuma. Fáradhatatlan szorgalmát, szakmai tudását, finom ízlését dicsérik a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállításai: *Zrínyi* (1964), *Heltai emlékkiállítás* (1966) és a XVII. századi szépirodalmunkat bemutató *Magyar Poesis* (1968) c. tárlata.

Kutatásai során az irodalom fejlődésének elvi-elméleti problémái alig foglalkoztatták. Új adatok, szövegek, dokumentumok felfedezése és közzététele volt mindig igazi vágya. Mintha a tudománytörténet egy korábbi szakaszának lelke élt volna tovább benne; munkamódszerében volt valami anakronisztikus, stílusában egyfajta archaikus vonás, a Magyar Történeti Életrajzok sorozatra emlékeztető íz, s mindez párosult a mai élet, a fiatalabb kutatónemzedék iránti őszinte szeretettel, tárgya iránti egész lényét betöltő lelkesedéssel és azzal a tulajdonságával, hogy apró sikereknek is irigylésre méltóan tudott örülni. Ezért volt ő a szinte családját jelentő régi magyar kutatógárda minden tagjának kedves Francija, Franci bácsija; ezért búcsúzunk tőle immár örökre, megszomorodott szívvel.

Tarnóc Márton

Magyar irodalomtörténetírás. 1970

(Bibliográfia)

Bibliográfiai összeállításunk kilencedik alkalommal jelenik meg. A gyűjtés és szerkesztés alapelvei változatlanok voltak, a teljességre való törekvés helyett azonban inkább a válogatás elvét igyekeztünk érvényesíteni. Kéziratunk lezárásának időpontja: 1971. szeptember 1. Az anyaggyűjtés és sajtó alá rendezés során továbbra is támaszkodhattam eddigi munkatársaim segítségére, különösen Bor Kálmán közreműködésére, aki a külföldi periodikák magyar vonatkozású anyagát bocsátotta rendelkezésemre.

V. Kovács Sándor

Rövidítések

AAnt = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AEthn = Acta Ethnographica
AHist = Acta Historica
ALingu = Acta Linguistica
Alf = Alföld
BorsSz = Borsodi Szemle
ÉI = Élet és Irodalom
Ethn = Ethnographia
FK = Filológiai Közlöny
Hel = Helikon
HungIntTudK = Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék)
It = Irodalomtörténet
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
Jkor = Jelenkor
Jkunság = Jászkunság
Kort = Kortárs
Közn = Köznevelés
Kr = Kritika
LK = Levéltári Közlemények
MFilSz = Magyar Filozófiai Szemle
MGraf = Magyar Grafika
MKsz = Magyar Könyvszemle
MNy = Magyar Nyelv
MNyr = Magyar Nyelvőr
MPed = Magyar Pedagógia
MTA I. OK = Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTud = Magyar Tudomány
MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő
NHQu = The New Hungarian Quarterly
NyK = Nyelvtudományi Közlemények
OrvostörtK = Orvostörténeti Közlemények
PárttK = Párttörténeti Közlemények
PedSz = Pedagógiai Szemle
SoprSz = Soproni Szemle
StudSlav = Studia Slavica
Szabolcs-Szatmári Sz = Szabolcs-Szatmári Szemle
Száz = Századok
TheolSz = Theológiai Szemle
Ttáj = Tiszatáj
ÚÍ = Új Írás
Vig = Vigilia
Vság = Valóság

1.

(Általános rész)

IRODALOM, IRODALOMTUDOMÁNY

Abkarovits Endre: Bűnügyi irodalom és irodalmi igényesség. Hevesi Művelőd. 1. sz. 36—41.
Almási Miklós: Tények + irodalom = tényirodalom? ÚÍ 4. sz. 114—121.
Barta János: Az összehasonlító irodalomtudomány fogalmi alapvetéséhez. Hel 139—151.
Bata Imre: A költészet állapota. Napjaink 1. sz. 2.
Bata Imre: Élmény és evidencia. Napjaink 6. sz. 2.
Bata Imre: Irodalomtörténet és kritika. Napjaink 3. sz. 8.
Bellyei László: Magyar irodalom — világirodalom. Somogy 1. sz. 122—127. (Hozzászólás Lukács György és Illyés Gyula vitájához.)
Benkő Barna: Az üresség félelme az irodalom tükrözésében. TheolSz 1—2. sz. 32—34.
Bojtár Endre: Az irodalmi mű értéke és értékelése. Vság 12. sz. 8—22.
Bognár András: A sci-fi irodalom elmélete. Forrás 1. sz. 76—78.
Dobossy László: Considérations sur les rapport entre les littératures Slaves d'Europe Orientale. StudSlav 53—65.
Forgács László: Műalkotás és műelemzés. It 319—335.
Földes Anna: A riport maradandósága. Kort 1116—1120.
Gyenis Vilmos: Emlékirat és anekdota. ItK 305—321.
Hankiss Elemér: A halál és a happy ending. A regény-befejezések értékszerkezete. Kr 12. sz. 11—28.
Hankiss Elemér: Az irodalmi mű: struktúra vagy modell. Vság 7. sz. 74—88.
Hermann István: Az elsüllyesztett ember. (Jegyzetek a strukturalizmusról) Kr 6. sz. 12—18.
Jordáky Lajos: Regény és valóság. Kort 1832—1837.
Kabdebó Lóránt: Új költői formanyelv születése. It 41—73.
Kardos Tibor: A líra nem hal meg. ÉI 15. sz. 6.
Loránd Imre: Emlékiratok és olvasóik. Jkor 750—753.

Miklós Pál: A számok és az irodalomtudomány. Hel 414—416.
Miklós Pál: Recent disputes on literary history among Hungarian critics. New Literary History Nr. 1. 101—113.
Nagy Ferenc: Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum. MNyr 159—165.
Sőtér István: A korszak és az irányzatok. Kr 2. sz. 1—13.
Sőtér István: A stílus, mint tükörkép és eszmény. Kr 6. sz. 1—12.
Sőtér István: Az irodalomtudomány dilemmája. Kr 8. sz. 5—17.
Sőtér István: The dilemma of literary science. New Literary History. Nr. 1. 85—100.
Sőtér István: Irodalomtudomány. MTud 4—5. sz. 220—226.
Szegedy-Maszák Mihály: A strukturális vizsgálat alkalmazásának lehetősége az összehasonlító irodalomtudományban. Hel 238—250.
Széles Klára: Műtípusok és műértékelések. Hel 417—431.
Szili József: Az irodalomtörténeti korszakolás elmélete. Hel 183—198.
Tolnai Gábor: Tanulmányok. Bp. 437 p
Tüskés Tibor: A pécsi irodalom kistükre. Jkor 91—94, 187—190, 283—286, 413—416, 605—608, 761—768.
Ungvári Tamás: Mythos und Kunst. ALitt 89—103.
Vihar Béla: A szavak titkáról. Kr 12. sz. 31—33.
Voigt Vilmos: A novellák felépítésének elemzése. Alf 6. sz. 39—48.

ROKONTERÜLETEK

Bakos Mikulaš: A szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok problémái. Hel 164—171.
Baumgarten Sándor: Don Quijote Magyarországa. ItK 363—369.
Bóta László: A népballada elméletéhez. I. ItK 657—661.
Chmel, Rudolf: Mad'arizancný aspekt v slovensko—mad'arských literárnych vztachoh. Acta Facultatis Philosphicae Universitatis Safarikianae Prešoviensis. Lit. Sborník. Nr. 2. 115—142.
Csapodiné Gárdonyi Klára: Geschichte des ungarischen Buches. Biblos Nr. 4. 268—275.
Csorba Csaba: Pannónia kultúra — alföldi műveltség. (Gondolatok a debreceniség kapcsán) Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 97—100.
Elekes Lajos: A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben. Száz 126—131.
Hont Ferenc: Sur l'histoire du théâtre hongrois. Revue de la Société d'Histoire de Théâtre Nr. 1. 7—8.
Komjáthy Miklós: Az Országos Levéltár forrástudományi és módszertani kabinetjéről. LSz 1. sz. 21—25.
Kulcsár Péter: Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig. Szeged, 52p.
Mályusznė Császár Edit: Les débuts du théatre professionnel hongrois. Revue de la Société d'Histoire du Théâtre Nr. 1. 23—26.
Morandi, Carlo: Italiani in Ungheria e in Transilvania. Ungheria d'Oggi Nr. 2. 33—38.
Pamlényi Ervin: A kultúrtörténet fogalmáról, tárgyköréről. Száz 148—155.
Polinszky Károly: Egyetemeink tudományos kutatómunkája. Vság 2. sz. 1—9.
Sinkovics István: Österreichisch—ungarische kulturelle Verbindungen in der Vergangenheit. Biblos Nr. 4. 264—268.
Székely Artúr: Költészet és tipográfia. MGraf 5. sz. 19—20.
Szigeti Jenő: Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon. ItK 205—213.

VEGYES

Csapodi Csaba: Geschichte der ungarischen Bibliotheken. Biblos Nr. 4. 276—285.
Hopp Lajos: Az Irodalomtudományi Bizottság 1969. évi munkájáról. ItK 124—125.
Illés László: Az MTA Irodalomtudományi Intézetének 1969. évi munkájáról. ItK 276—283.
Jóboru Magda: Die Széchényi Nationalbibliothek. Biblos Nr. 4. 299—303.
V. Kovács Sándor: Magyar irodalomtörténetírás 1969. (Bibliográfia) ItK 737—759.
Martinkó András: Gondolatok a Petőfi Irodalmi Múzeumról. Kr 11. sz. 24—28.
Ortutay Gyula: A Kner-Múzeum Gyomán. MGraf 5. sz. 1—5.
Stojanovic-Káich Katalin: A zombori Tóth Kálmán Kör. HungIntTudK Nr. 4. 71—78.
Szeli István: A Hungarológiai Intézet egy éve. HungIntTudK Nr. 2. 161—164.
Sziklay László: Szlovák—magyar kapcsolattörténeti konferencia. ItK 125—126.
Tezla, Albert: Hungarian authors. A bibliographical Handbook. Cambridge. XXVIII, 792p
Zircz Péter: Miskolc kulturális szerepköre. Napjaink 8. sz. 1.

II.

(Régi magyar irodalom)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Adriányi Gabriel: Reform und bischöfliche Kollegialität in den Schriften der ungarischen Konzilsväter auf dem ersten Vaticanum. Ungarn-Jb 130—142.
Alexa Károly: A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben. ItK 285—304.
Bakács István—Iványi Emma—Pataky Lajosné: A Teleki-család iratai. Repertórium. Bp. 207p
Balogh Jolán: Die ungarischen Mäzene der Frührenaissance. Jb. des Kunsthistorischen Institutes der Universität, Graz. 23—31.
Bán Imre: A magyar manierista irodalom. ItK 451—465.
Bánfi Florio: A Krisztina-legenda forrásszövege. ItK 222—228.
D. Bartha Katalin: A labialis-illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában. 429—443.
Borsa Gedeon: Hofhalter-problémák. MKsz 368—373
Černy, Václav: Barokní divadlo v Europe. Barokní drama. 5. Slovenské Divadlo Nr. 2. 196—222. [A XVII—XVIII. sz. magyar drámáról: 205—207.]
Csanád Béla: Szent István király arca a magyar breviáriumokban. Teológia 4. sz. 214—219.
Csanda Sándor: Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok. MKsz 381—387.
Csomasz Tóth Kálmán: A prágai Gálszécsi-töredék énekei. ItK 51—59.
Dán Róbert: A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez. ItK 197—202.
Dávid András: Nagy Lajos költői emléke a délszláv énekhagyományban. HungIntTudK Nr. 3. 47—60.
Diószegi Vilmos: Symposium über die Gesetzmässigkeiten der mündlichen Überlieferung. Demos Nr. 1. 91—92. hasáb.
Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. MKsz 173—181.
Dömötör Tekla: Les traces du théâtre hongrois au Moyen Age et a l'époque de la Renaissance. Revue de la Société d'Histoire du Théâtre Nr. 1. 9—14.
Erdélyi István: Magna Hungaria. MTörtSz 4—5. sz. 19—26.

Fehér Mátyás: A Kassai kódex szövegkiadása. MTörtSz (New York) Nr. 4—5. 135—139.
Fehér Mátyás: Válasz többeknek a Kassai kódex dolgában. MTörtSz (New York) Nr. 3. 122—125.
Gábry György: Symphonia Ungarorum. TörtSz 428—431. és StudMusHung 291—297.
Gál István: Richardson Bethlen Gábor-portréja egy Apponyianában. MKsz 218—220.
Gragger Róbert: Ómagyar Máriasiralom. Bp. 15p [Az 1923-as kiadás hasonmás utánnyomása.]
Gyéressy Béla: „Tanulással és írással." Pálos írók a középkorban. Vig 84—93.
Győrffy György: Egy Mohács előtti magyar búcsús ima. MKsz 209—214.
Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. Vasi Sz 1. sz. 131—135.
Hervay Ferenc: Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban. MKsz 373—378.
Holl Béla: Adalékok a XVI. sz. kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. MKsz 378—381.
Horváth János: A Halotti Beszéd történetéhez. MNy 421—429.
Jenei Ferenc: Manierista elemek világi költészetünkben Beniczky Pétertől Petrőczi Kata Szidóniáig. ItK 535—539.
Kardos Tibor: A Gritti-játék keletkezése. ItK 547—559.
Klaniczay Tibor: A reneszánsz határai és ellentmondásai. Kr 1. sz. 8—15.
Klaniczay Tibor: A reneszánsz válsága és a manierizmus. ItK 419—450.
Komlovszki Tibor: Manierizmus-ülésszak Sárospatakon 1970. május 7—9. ItK 540—542.
Kristó Gyula: A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. MNy 208—210.
Kristó Gyula: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. FK 106—115.
Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethn 1. sz. 113—135.
Kubinyi András: The social and economic standing of persons concerned with health treatment in Buda at the turn of the XV. and XVI. centuries. Orvostört K 54. sz. 83—98.
Magyar Arnold: Eine vergessene Franziskus-Handschrift. Der Jókai Kodex von Budapest. MTörtSz (New York) Nr. 4—5. 79—86.
Mátai Mária: A Müncheni Kódex határozószóinak egy csoportjáról. MNy 34—42.
Mezey László: Litteratura: grammatica és musica. ItK 653—656.
Mezey László: „Pannonia quae et Ungria." Vig 795—800.
Nehring, Karl: Die Bestände italienischer Archive zur ungarischen Geschichte in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Ungarn-Jb. 155—160.
Pelsőczy Ferenc: Szent István király Intelmei az ezredik év közfelfogásában. Vig 527—535.
Sajó Géza—Soltész Zoltánné: Catalogus incunabulorum. 1—2. Bp.
Schulek Tibor: XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. MKsz 119—129.
Sinkovits István: Magyarország XVI. századi művelődéstörténetének vázlata. Száz 132—135.
Somody Pál—Fehér Mátyás: Kaukázusiak az ősmagyarokról. MTörtSz (New York) 4—5. sz. 119—135.
Surányi István: Az ó-örmény Sat-Enik és a magyar Emese-monda. MTörtSz (New York) Nr. 3. 23—28.
Székely György: A világi uralkodó osztály szerkezetének és kultúrájának fejlődése az Árpád-kori Magyarországon. Vasi Sz 1. sz. 103—114.
Székely György: Művelődési viszonyok a XII—XIII. sz. fordulóján. Száz 131—132.
Szigeti Kilián: Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése. MKsz 165—172.
Szűcs Jenő: István király Intelmei — István király állama. Vság 10. sz. 1—8.
Timkó Imre: A honfoglaló magyarok és a bizánci kereszténység. (IX—X. sz.) Vig 659—667.
Timkó Imre: A latin- és görög-szertartású kereszténység együttélése Szent István uralkodásának idejében. Vig 727—732.
Timkó Imre: A vándorló magyarság kapcsolatai a keleti kereszténységgel a honfoglalás előtt. Vig 8. sz. 507—516.
Vajay Szabolcs: Über die Wirtschaftsverhältnisse der landnehmenden Ungarstämme. Ungarn-Jb. 9—19.
Varjas Béla: La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale. ALitt 135—150.
Varjas Béla szerk.: RMKT XVII. sz. 5. köt. Szombatos énekek. Bp. 616p

EGYES ÍRÓK

Balassi Bálint

Csanda Sándor: B. B. tűzzel kapcsolatos hasonlatai és szóképei. ItK 492—497.
Horváth János: A B.-sor számmisztikai értelmezéséhez. ItK 672—679.
Komlovszki Tibor: Az ismétlés szimmetriája egy B.-versben. ItK 668—671.
Molnár József: A Gombos-kertről és Kerecsényi Juditról. ItK 194—197.
Tóth István: Az Eurialus és Lucretia című széphistóriánk szerzőségének kérdése. TanárkFőisk Tud K (Pécs) Seria Linguistica — Philologica, 3. sz. 73—94.
Varjas Béla: B. és a hárompillérű verskompozíció. ItK 479—491.

Bethlen Kata

Markos András: Árva B. K. Vallástétele és Önéletírásának kiadatlan töredékei. ItK 67—75.

Bod Péter

Gyenis Vilmos: B. P. és Hermányi Dienes József. ItK 703—712.

Brodarics István

V. Kovács Sándor: B. levele egy olasz humanistához. ItK 370—372.

Eszterházi Miklós

Hárich János: Anfänge der Musikpflege in der Residenz des Palatins Nikolaus Esterházy. Österreichische Musikzeitschrift Nr. 4. 221—228.

Faludi Ferenc

Géfin Gyula: Ismeretlen adatok F. F. életéből. ItK 352—354.

Gellért, Szent

Udvardy József: Sz. G. lelki arca. Vig 577—579.

Gerendi János

Pirnáth Antal: Gerendi J. és Eössi András. ItK 680—684.

Hajnal Mátyás

Holl Béla: H. M. elmélkedő könyvének versei. ItK 519—526.

Heltai Gáspár

Holl Béla: „Sajtóhibák" H. G. Bonfini-kiadásában. ItK 59—60.

Kálmáncsehi Sánta Márton

Esze Tamás: K. S. M. Sátoraljaújhelyen. ItK 566—576.
Schulek Tibor: K. M.: „Reggeli éneklések könyve". ItK 346—352.

Kálnai Imre

V. Kovács Sándor: Egy magyar humanista a mohácsi vész korában (K. I.). ItK 661—667.

Károlyi Péter

Bán Imre: K. P. poétikája. ItK 560—565.

Kovacsóczy Farkas

Köpeczi Béla: A magyar politikai irodalom kezdeteihez. K. F. Dialógusáról. ItK 577—587.
Varjas Béla: K. F. feljegyzései és Szegedi Gergely. ItK 129—151.

Lackner Kristóf

Kovács József László: L. K. Prágában. ItK 508—512.

Melius Péter

Pirnát Antal: Megjegyzések M. és az erdélyi antitrinitáriusok közötti küzdelem történetének néhány kérdéséhez. ItK 61—62.

Mikes Kelemen

Buzinkay Géza: Sanitary references in K. Mikes's Letters from Turkey. OrvostörtK 4. suppl. 93—101.

Hopp Lajos szerk.: M. K. összes művei. III. köt. Bp. 1116p

Hopp Lajos: özv. Bercsényi Miklósné Kőszeghy Zsuzsi levele Jaroslawból Rodostóba. ItK 696—703.

Miskolci Csulyak István

Ötvös Péter: M. Cs. I. néhány versének forrás- és stíluskérdéséről. ItK 530—535.

Nádasdy Ferenc

Rózsa György: A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini. ItK 466—478.

Rózsa György: N. F. és a művészet. MűvtÉrt 185—202.

Nyéki Vörös Mátyás

Angyal Endre: A manierista Ny. V. M. ItK 512—518.

P. mester

Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. ItK 1—13.

Szabó Zsigmond: Anonymusnak neve van. MTörtSz (New York) 4—5. sz. 154—155. és Népszava 138. sz. 9. (Pósa püspök)

Pázmány Péter

Őry Miklós: P. P. tanulmányi évei. Eisenstadt 184p.

Rákóczi Márton

Okál, M.: Martin Rokovsky a jeho Encomium na Tomáša Nádasdího. Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského. Historica. 53—70.

Rimay János

Hervay Ferenc: Megoldás R. J. Balassi-gyászversének kiadástörténetéhez. ItK 498—499.

Kovács Sándor Iván: A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája R.-nál. ItK 500—502.

Merényi Varga László: A manierista stíluseszmény R. levelében. ItK 503—507.

Sylvester János

E. Abaffy Erzsébet: S. J. kétféle helyesírási rendszeréről. MNy 464—468.

Szalárdi János

Tarnóc Márton: Sz. J. történelemszemlélete. ItK 689—696.

Szenci Molnár Albert

Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: Sz. M. A. V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban. MKsz 249—252.

Szepsi Csombor Márton

Szij Rezső: Sz. Cs. Európában. MHírlap dec. 19-iki melléklet, 3.

Thordai János

Bitskey István: T. J. manierizmusa. ItK 527—530.

Váradi Péter

V. Kovács Sándor: V. P. ismeretlen levelei. ItK 63—66.

Vay Ádám

Esze Tamás: V. Á. Theol Sz 3—4. sz. 91—94.

Högye István: Adatok V. Á. élettörténetéhez és irodalmi munkásságához. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 84—94.

Wathay Ferenc

Benda Kálmán: W. F. és felesége, Ládonyi Anna végrendelete (1600, 1601). ItK 372—376.

Zrínyi Miklós

Klaniczay Tibor: Z. olvasmányaihoz: Vittorio Siri. ItK 684—689.

R. Várkonyi Ágnes: Bethlen, Z., Rákóczi. Vság 5. sz. 1—15.

III.

(Felvilágosodás és reformkor)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Ciurdariu, Ana: Zum Erscheinen der „Siebenbürger Zeitung." Forschungen zur Volks- und Landeskunde Nr. 2. 73—75.

Gogolák Lajos: Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. 2. Die slowakische nationale Frage in der Reform-epoche Ungarns. München, 280p

Erdélyi Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban. Bp. 247p

Fried István: Adatok a szerb—magyar kapcsolatokhoz a XVIII—XIX. század fordulóján. HungInt TudK Nr. 4. 20—28.

Fried István: A szerencsétlen lányka (Adatok a szerb népköltészet magyar recepciójához). HungIntTud K Nr. 3. 40—46.

Fried István: Uloha Almanachov vo vychodeurópskych literaturach v obdobi narodného obrodenia. Biografické Studie 75—79.

Kessler, Wolfgang: Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Mitteilungen der Südosteuropa-Gesellschaft. Nr. 3—4. 72—76. [Beszámoló egy tudományos szümpoziumról.]

Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795). Bp. 513p

Péterffy Ida: Egy XVIII. sz. végi „kellemetes vígjáték". Színház 6. sz. 29—32.

Solt Andor: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei. (1772—1826) Bp. 271p

Sőtér István: Lumières et romantisme. ALitt 3—36.

Staud Géza: Le théâtre en Hongrie aux XVII. et XVIII. siècles. Revue de la Société d'Histoire du Théâtre. Nr. 15—22.

Szabó Ferenc: A Grün-nyomda és a szegedi sajtó történetéből. (1801—1848) MKsz 343—349.

Szauder József: Az estve és Az álom. (Felvilágosodás és klasszicizmus.) Bp. 556p

Sziklay László: Mnohojazyčnost Pestbudiná a jej obraz v literature. Biografické Studie 69—74.

Vajda György Mihály: Théses d'un volume sur la seconde moitié du XVIIIe siècle. ALitt 151—159.

EGYES ÍRÓK

Batsányi János

Kovács Győző: B. és Herder. FK 177—186.

Mezei Márta: Emlékezés egy politikus költőre. Kort 989—990.

Berzeviczy Gergely

Horváth Róbert: L'interdépendance des facteurs économiques et démographiques dans la pensée de Grégoire B. Population Nr. 975—987.

Berzsenyi Dániel

Merényi Oszkár: Korstílus és minta B. és Matthisson kapcsolataiban. It 169—179.

Telegdi Bernát: A versforma néhány kérdése B.-nél. ItK 27—35.

Merényi Oszkár: B. D. és a nyelvújítás. MNy 400—416.
Merényi Oszkár: Niklai B.-mondák és adomák. Somogy 1. sz. 19—26.

Bessenyei Sándor

Környei Elek: Bessenyei György bátyja fordította először magyarra az Elveszett Paradicsomot. MNemzet 165. sz. 4.

Csokonai Vitéz Mihály

Szauder József: Cs.: Az állatok beszélgetése. ItK 712—716.
Szilágyi Ferenc: Cs. Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről. ItK 14—26.

Dukai Takács Judit

Nemes Nagy Ágnes: A keszthelyi Sappho. MHírlap 220. sz. 10.

Édes Gergely

R. Hutás Magdolna: É. G. és az „ikes ragozás". MNy 412—421.

Eötvös József

Bényei Miklós: E. J. kultúrtörténeti szintézisének terve. ItK 60—61.
Jones, D. Merwyn: The political ideas of baron J. E. The Slavonic and East European Review Nr. 113. 582—597.

Földi János

May István: Földi János plágiumvádja. ItK 202—205.

Katona József

Görlich, Ernst Joseph: Grillparzer és K. FK 192—199.
Mályusné Császár Edit: K. színházi világa. It 74—90.
Nagy Miklós: A Bánk bán mai szemmel. Forrás 4. sz. 86—88.

Pándi Pál: Beszélgessünk Petúr bánról. Népsz 195. sz. 9.
Sütő József: A „kerítő" és az „ártatlan" Gertrudis. Forrás 1. sz. 38—46.
Sütő József: Hőzöngő-e Petúr bán? Forrás 4. sz. 75—78.

Kölcsey Ferenc

Utasi Zita: K. F. érdeklődése a lappok iránt. MNyr 1. sz. 46—48.

Rumy Sámuel

Fried István: Adatok R. S., kőszegi születésű költő működéséhez. Vasi Sz 1. sz. 138—140.

Petőfi Sándor

Fenyő István: Utóhang a P.-évfordulóhoz. Kort 91—95.
Fekete Sándor: P. és Kossuth — ma. Kort 339—349.
Gál István: Az első angol lexikon-cikk P.-ről. Forrás 4. sz. 40—43.
Kiss József—Miklós Dezső: P.-versek a Népbarát című pápai naptárban. ItK 76—83.
Martinkó András: P. „Lant"-ja, vagy egyik költői álneve? It 925—931.
Ruffy Péter: Rendkívüli értékű P.-dokumentum került Amerikából Budapestre. MNemzet 302. sz. 13.
Zolnay László: P.-emlékek. Budapest 3. sz. 40—41.

Sándorffi József

Batári Gyula: S. J. „Poétai botanika"-ja 1795-ből. Természet Világa 1. sz. 20.

Virág Benedek

Jankovich Ferenc: V. B. ébresztése. Látóhatár 1—2. sz. 19—22.

Vörösmarty Mihály

Fehér Géza: Egy gigantikus torzó V. költői hagyatékában. It 179—190.
Ferdinandy Mihály: Mythos und Schicksal in Vörösmartys Weltbild. Ungarn-Jb. 67—108.

IV.

(XIX. század)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. (Az „irodalmi" értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után) ItK 588—602.
Németh G. Béla: Mű és személyiség. Bp. 750p
Onu, Eugen: Zum Spielplan des Hermannstädte Theaters in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Nr. 1. 115—122.

EGYES ÍRÓK

Arany János

Banner János: Dr. Hajnal István naplója A. J. békési tartózkodásáról. Békési Élet 1. sz. 151—154.
Benedek Marcell: Arany János. Bp. 240p
Kerényi Ferenc: Adalékok A. J. akadémiai működéséhez. ItK 376—378.
Pásztor Emil: Toldi Miklós megjelölései A. „Toldi"-jában. MNy 250—256, 359—367.
Rigó László: Az A.-kritikai kiadás XI—XII. kötete. ItK 111—123.
Szörényi László: A. J. Visszatekintés című versének képanyaga. ItK 322—345.
Veres András: A. J. „Kertben" című versének szerkezeti sajátosságairól. ItK 152—177.
Vértes O. Auguszta: A. J. még mindig csonkán ismert „egyetlen epistolájáról". ItK 83—87.

Bródy Sándor

Juhász Ferencné: Két író a századfordulón. (B. S. és Justh Zsigmond) It 121—125.

Endrődi Sándor

Kunszery Gyula: Az „Isten felé" költője. Vig 825—826.

Gárdonyi Géza

Korompai János: G. titkosírásáról. Hevesi Művelőd. 1. sz. 102—105. és It 948—955.
Kunszery Gyula: G. G. ismeretlen levele. ItK 378—379.

Gozsdu Elek

Stojanovic-Káich Katalin: G. E. és a szabad lyceum. HungIntTudK Nr. 2. 13—19.

Imre Sándor

Heksch Ágnes: I. S. művelődéspolitikai rendszere: a nemzetnevelés. PedSz 537—559.

Jókai Mór

Kunszery Gyula: J. M. és a bécsi szabadelvűek. It 683—686.
Radó György: J. írói műhelyében. (Stíluslélektani kísérlet) MNyr 304—323.

Justh Zsigmond

Juhász Ferencné: Két író a századfordulón. (Bródy Sándor és J. Zs.) It 121—125.

Kazinczy Gábor

Bitskey István: K. G. levelezése. ItK 228—245.

Kemény Zsigmond

Wéber Antal: A romantika vége. K. Zs. regényeiről. It 817—832.

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. 173p

Klapka György

Iványi Emma: K. Gy. iratai. 1848—1892. LK 245—270.

Kossuth Lajos

Nagy Dezső: K. L. levelei Földváry Károlyhoz. HK 490—526.

Komjáthy Jenő

Benedek Istvánné Felszeghy Katalin: Adalékok K. J. életrajzához. ItK 354—357.

Madách Imre

Alexa Károly: Szegény-dal. It 447—451.
Gelencsér Géza: A Szisziphosz-paradoxon, avagy optimizmus Az ember tragédiájában. It 911—925.
Kozocsa Sándor: A M.-bibliográfiáról. Palócföld 3—4. sz. 94—99.
Paku Imre: M. I. '69. Palócföld 3—4. sz. 69—78.
Szabó József: Szövegingadozás Az ember tragédiájában. Palócföld 3—4. sz. 100—103.

Mikszáth Kálmán

Kovacek Bozidar: M. K. egy szerb-horvát fordítójáról. HungIntTudK Nr. 2. 31—34.
Rejtő István: M. K. gondolatvilága a parlamenti karcolatokban. (Műhely-tanulmány) ItK 603—612.

Rónay Jácint

Sinkó Ferenc: R. J. Vig 747—767.

Tömörkény István

Kispéter András: T. és a századvégi népiesség néhány kérdése. It 125—131.
Tárkányi Szűcs Ernő: Népi jogtudat T. I. műveiben. Ethn 421—429.

Vajda János

D. Szemző Piroska: V. J. küzdelme 1872-ben költeményei kiadásáért. MKsz 109—118.

V.

(XX. század)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Almási Miklós: La nouvelle littérature dramatique hongroise. Revue de la Société d'Histoire du Théâtre. Nr 1. 51—59.
Bak János: Magyarország könyvkiadása. 1945—1969. Bp. 202p [Statisztikai adatok]
Bécsy Tamás: Dráma-modellek és a mai dráma. Jkor 572—581, 739—747.
Béládi Miklós: Gondolatok negyedszázad irodalmáról. Kr 7. sz. 6—22.
Bényei Miklós: Mártírírók mai olvasói. Ktáros 227—230.
Borbély Sándor: A Magyar Géniusz egy elfelejtett száma. It 451—453.
Bori Imre: A szecessziótól a dadáig. Újvidék,
Botka Ferenc: Munkásirodalom — szocialista irodalom. It 91—111.
Czine Mihály: Az újabb romániai magyar irodalomról. Vság 1. sz. 74—80.
Czine Mihály: Irodalmunk a felszabadulás után. Jkor 4. sz. 375—384.
Darvas József: Irodalmunk helyzete. Kr 9. sz. 1—14.
Fabulya László: A Palócföld tíz éve. Palócföld 2. sz. 109—113.
Ignotus Pál: Elvek, frontok, nemzedékek. It 633—643.
Illés László: A proletárirodalom esztétikája és a társadalmi valóság. ItK 733—736.
Illés László: Sozialistische Literatur und Avantgarde. ALitt 53—64.
Kenyeres Zoltán: Költői műfordításunk negyedszázada. Kr 2. sz. 13—25.
Király István: Die ungarische Literatur am Anfang des XX. Jahrhunderts. ALitt 121—134.
Kiss Ferenc: Irodalomkritikánk 1945—1948-ban. Vság 8. sz. 10—23.
Koczkás Sándor: Magyar líra 1969-ben. It 512—546.
R. Kocsis Rózsa: Tentatives d'avantgarde en Hongrie entre les deux guerres. Revue de la Société d'Histoire du Théâtre Nr. 1. 39—41.
Kolta Ferenc: Iv. Egy pécsi folyóirat 1945-ben. Jkor 4. sz. 395—398.
Komlós Aladár: Levelezésemből. ÚÍ 3. sz. 74—91.
Kovács Sándor Iván: A felszabadulás utáni magyar költészet történetéhez. Ttáj 337—346.
Kovács Sándor Iván: Arcok a második költőnemzedékből. Ttáj 663—670.
Kovács Vilmos—Benedek András: Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. Ttáj 1144—1150.
Kőháti Zsolt: A Vajda János Társaság értékeléséhez. It 962—984.
Köpeczy Béla: 25 év irodalomtudományának eredményeiről és problémáiról. It 233—245.
Mezei József: Egy év regénye. It 246—285.
Nagy Dezső—Tálas Géza: A dachaui magyar hadifoglyok lapjáról. MKsz 92—99.
Oltyán Béla: Korunk lírájának útjai. BorsSz 4. sz. 66—71.
Oltyán Béla: Negyedszázad irodalmunkban. BorsSz 3. sz. 65—73.
M. Pásztor József: Irodalmi folyóirat Szolnokon 1932-ben. MKsz 315—328.
Pilisi, P.: Les diverses tendances de la litteratura hongroise contemporaine. Documentation sur l'Europe Centrale Nr. 1. 20—31.
Pomogáts Béla: Huszonöt év magyar prózája. Ktáros 99—104, 168—173.
Pomogáts Béla: Magyar költők nyugaton. Forrás 55—59.
Szabó B. István: A magyar irodalom felszabadulás utáni korszakáról. TársSz 5. sz. 46—58.
Szabolcsi Gábor: A parasztnovella és a szegedi parasztnovella találkozása a kialakuló szocialista irodalommal a Népszava hasábjain. Ttáj 166—173.
Szabolcsi Miklós: Tűnődés új költőkről. ÚÍ 3. sz. 92—98.
Szakolczay Lajos: A kárpátukrajnai magyar irodalom. Ktáros 682—684.
Tolnai Gábor: A szocialista forradalom és az avantgarde. MNemzet 298. sz. 9.

EGYES ÍRÓK

Ady Endre

Áfra János: A. E. első nyilatkozata saját költészetéről. ItK 87—88.
Áfra János: A. E. Összes Versei (I. kötet) kritikai kiadásának margójára. ItK 358—363.
Áfra János: Egy ismeretlen Ady-polémia. It 940—947.
Gömöri József: A. E. és Kodály Zoltán. Jkor 3. sz. 247—253.
Gyürei Vera: Gondolatok A. tanításáról. Magyartanítás 1. sz. 38—42.
Karlovitz János: A. E. a tankönyvekben. PedSz 1. sz. 27—46.
Király István: A. E. 1—2. köt. 779; 788p
Király István: A rehabilitált idill: A. E.: A Kalota partján. ItK 613—623.
Mezei Ottó: Beck Ö. Fülöp és A. E. Művészet 1. sz. 13—14.
Szabó Richárd: A hófehér kísértet. It 884—895. [A.: Domina maculata]
Varga József: A. olasz érdeklődése. ItK 624—630.
Vezér Erzsébet: A. E. három ismeretlen cikke. It 932—939.

Alszeghy Zsolt
V. Kovács Sándor: A. Zs. (1888—1970). ItK 275—276.

Ámos Imre
Z. Szabó László: Razglednicák két hangra. Életünk 76—81. [Radnóti Miklós, Á. I.]

Április Lajos
Falussy Béla: Á. L.: A kor falára. Gondolatok egy költői életmű értelmezéséhez. Életünk 366—375.
Taxner Ernő: Á. verseit olvasva. Jkor 81—84.

Babits Mihály
Bernáth Árpád: Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez (B. M.: Ősz és tavasz között). ItK 213—221.
Gál István: B. és Szabó Dezső. Jkor 151—159.
Kardos Pál: B. M. két művéről. It 769—785.

Bajcsy-Zsilinszky Endre
Sávoly Mária: B.-Zs. E. iskolapolitikája. Közn 12. sz. 21—22.

Bálint György
M. Pásztor József: B. Gy. ismeretlen írásai. It 158—168.

Bárdosi Németh János
Csányi László: B. N. J. Jkor 27—32.

Benjámin László
Alföldy Jenő: B. L. újabb verseiről. Kr 4. sz. 37—42.
Alföldy Jenő: Köznapok és ideálok. B. L. költészetéről. Kort 485—494.

Brisits Frigyes
Szauder József: B. F. (1890—1969). ItK 275.

Déry Tibor
Csetri Lajos: Kérdezni vagy válaszolni? D.-probléma új megvilágításban. Ttáj 447—453.
Hegyi Béla: T. D. talks on faith, hope and human nature. NHQu Nr. 40. 115—121.
Monica, Giuliana: L'Ungheria del secondo dopoguerra nei racconti di T. D. Quaderni Italo—Ungheresi, Nr. 1. 23—36.
Sükösd Mihály: D. T. regényírása. ÚÍ 10. sz. 102—117.

Eckhardt Sándor
Büky Béla: E. S. MNy 122—124.

Fábry Zoltán
Kovács Győző: F. Z. (1897—1970). ItK 410.
Kovács Győző: F. Z. és az expresszionizmus. It 786—804.
Kovács Sándor Iván: F. Z. kettőspontjai. Ttáj 961—966.
Nagy János: „Kései siratő." Alf 7. sz. 93—94.
Simon István: F. Z. Kort 1046.
Szalatnai Rezső: F. Z. végrendelete. ÉI 28. sz. 5. [szövegközlés]
Szekér Endre: F. Z. példája. Forrás 4. sz. 60—65.
Sziklay László: A „vox humana" írója. Kr 8. sz. 39—41.
Veres Péter: Levél F. Z.-hoz. Kort 1042—1045.

Féja Géza
Szabó B. István: F. G. 70 éve. ÚÍ 12. sz. 117—118.

Fenyő László
Kovács Győző: F. L. Látóhatár 1—2. sz. 144—154.

Forbáth Imre
E. Fehér Pál: F. I. tragédiája. ÚÍ 11. sz. 99—106.
Pomogáts Béla: F. I. Egy Somogyból elszármazott költőről. Somogy 1. sz. 118—121.

Forgács László
Szauder József: F. L. (1931—1969). ItK 110.

Füst Milán
Tüskés Tibor: „A magyarokhoz!" F. M. verséről. Életünk 550—554.

Galambos Lajos
Szabó B. István: G. L. pályafordulóján. Kort 775—780.

Galgóczi Erzsébet
Takács Péter: G. E. Alf 4. sz. 96—101.

György Dezső
Bellyei László: Emberi hang. A 70 éves Gy. D. költészetéről. Jkor 1039—1042.

Halász Gábor
Keresztury Dezső: Az értelem keresője. ÉI 52. sz. 2.

Harsányi Lajos
Pénzes Balduin: H. L. ébresztése. Vig 521—526.

Hegedüs Nándor
Varga József: H. N. (1884—1969). ItK 110.

Horváth, Ödön von
Báder Dezső: Einzelheiten aus der Literatur der Emigration. ALitt 202—227. [Hatvany Lajos levelezése Ödön von Horváthtal és Franz Theodor Csokorral]
M. Lázár Magda: Adósai vagyunk. A drámaíró H. Ö. Színház 2. sz. 34—37.

Hubay Miklós
Pomogáts Béla: H. M. színpada. Alf 1. sz. 63—68.

Illyés Gyula
Agárdi Péter: A korosztály behajózása. It 190—199. [verselemzés]
Cornelli Guastalla, Paola: Aspetti della lirica di Gy. I. Quaderni Italo—Ungheresi, Nr. 1. 1—16.
Czimer József: Gy. I., dramatist. NHQu 39. sz. 169—174.
Csányi László: I. Gy. prózája. Jkor 932—938.
Markovits Györgyi: La poète et la censure. Les proces de Gy. I. MKsz 226—230.
Zsilka Tibor: A képvers és az olvasó. MNyr 1. sz. 58—64.

Jékely Zoltán
Rónay László: Költő a „csillagtoronyban". J. Z. költészetéről. Jkor 178—186.

Jókai Mór
Nagy Miklós: Krúdy és J. It 112—120.

József Attila
Levendel Júlia: Gyermekké tettél. Kr 3. sz. 21—25.
Levendel Júlia—Horgas Béla: A szellem és a szerelem. Bp. 187p
Lisztóczki László: A Kalevala hatása J. A.-ra. Hevesi Művelőd. 2—3. sz. 52—53.
Ottó Ferenc: Emlékeim J. A.-ról. Alf 4. sz. 39—43.
Parancs János: J. A. ismeretlen verse. Kort 482—484.
Szabolcsi Miklós: „...akkor inkább Bakunint és Kropotkinkát..." — Egy epizód J. A. életéből — ItK 646—652.
Szabolcsi Miklós: Még egyszer a Klárisok-ról. It 902—910.
Török Gábor: J. A.-kommentárok. MNyr 176—180, 432—442.
Zappe László: A szemlélettől a világnézetig. It 870—884.

Juhász Ferenc
Fülöp László: Vázlatok J. F. lírájáról. Alf 3. sz. 71—81.

Juhász Gyula
Baróti Dezső: Dózsa feje. ItK 634—645.
Magyar László: És az idő nem állt meg. J. Gy. harca Ady Endréért. Kort 1310—1314.
Vargha Kálmán: Egy J. Gy.-vers margójára. Ttáj 651—653.

Juhász László

V. Kovács Sándor: J. L. (1905—1970) ItK 411—412.

Kaffka Margit

Bodnár György: A novellista K. M. ItK 178—193.
Molnár József: K. M. „Színek és évek" c. regényének társadalmi háttere. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 97—103.

Karikás Frigyes

József Farkas: K. F. első novellája. ItK 379—382.

Kassák Lajos

Bosnyák István: „Az új művészet él." (K. L. és Sinkó Ervin vitája 1925-ben.) HungIntTudK Nr. 4. 108—129.
Friedrich Ildikó: A Tett indulásának, működésének, betiltásának dokumentumai. MKsz 104—108.
K. L. összes versei. 1—2. Bp. 1970.
Matušik, R.—Šefcáková, E.: L. K. (1887—1967). Tragödie und Heroismus des ungarischen Konstruktivismus. Musaica 121—191.
Nádass József: Kortársi tanúvallomás Kassákról. It 619—633.
Vadas József: Bizonytalanságból a bizonyosságba. Kassák irodalma és festészete 1922-ben. It 303—318.

Képes Géza

[— —]: Bóka László kiadatlan kritikája. It 985—987.

Kerecsényi Dezső

Barta János: Emlékezés K. D.-re. It 358—365.
Keresztury Dezső: K. D. It 652—654.

Kolozsvári Grandpierre Emil

Pomogáts Béla: Utazás a regény körül. K. G. E. regényelméletéről. Jkor 17—23.

Komor András

Dési Huber Istvánné: K. A.-ról. It 611—618.
Vadas József: A varázsló. Portrévázlat K. A.-ról. It 603—611.

Kosztolányi Dezső

Hegedüs Géza: Különvélemény egy vers értelméről. It 895—901.
Kunszery Gyula: K. Bécsben — egykor és ma. MHírlap okt. 17-iki melléklet, 2.
Szauder Mária: K. D. négy levele Tevan Andorhoz. ItK 245—248.

Krúdy Gyula

Krúdy Zsuzsa: K. Gy. „Budapest vőlegénye" című regényének keletkezéséről. It 673—683.
Nagy Miklós: K. és Jókai. It 112—120.

Lendvai István

Kunszery Gyula: Emlékezés L. I.-ra. A hitlerizmus utolsó magyar író-áldozata. Vig 243—245.

Lengyel József

Pomogáts Béla: Újrakezdés és összefoglalás. L. J. legújabb műveiről. Kr 11. sz. 34—41.

Lukács György

Tertullian, N.: Georg Lukács. Viata Romaneasca Nr. 10. 108—116.
[— —]: Georg Lukács über Futurologie. Futurum Nr. 4. 495—506.

Móricz Zsigmond

Ágotai László: M.Zs. Kisújszállásra érkezése. Jkunság 4. sz. 162—164.
Bori Imre: Tallózás. M. Zs. levele. HungIntTudK Nr. 3. 105—106.
József Farkas: Az élménytől a műig. M. Zs.: Itt csak a jóság segít. ItK 719—721.
Tóth Lajos: M. Shakespeare-tanulmányai — és a Tanácsköztársaság. It 956—962.

Nagy Lajos

Pusztay János: N. L. és a szocialista realizmus. Életünk 453—459.
Szekér Endre: N. L. stílusa. Forrás 1. sz. 47—49.

Németh László

Bata Imre: N. L. Utolsó kísérlete. Alf 9. sz. 54—59.
Benedek András: Vívódó lelkek. N. L. dramaturgiája. Színház 4. sz. 29—33.
Csukás István: Gondolatok N. L. irodalomtörténeti koncepciójáról. Ttáj 463—469.
B. Nagy László: N. L. pályája 1945 után. Kort 36—49.
Vekerdi László: N. L. Bp. 1970.

Oravecz Imre

Bata Imre: Oravecz Imréről. Napjaink 2. sz. 6.

Ormódi Bertalan

Zsoldos Jenő: Könyvészeti glosszák O. B. munkásságához. MKsz 352—357.

Passuth László

Agárdi Péter: Állásfoglalás vagy kiátkozás? P. L. regényírásáról. Kr 12. sz. 33—37.

Pilinszky János

Beney Zsuzsa: Idő és időtlenség P. J. költészetében. Vig 28—31.

Pintér Ferenc

Talpassy Tibor: A „fáradt fiatal." Kort 12. sz. 1976—1981.

Radnóti Miklós

Baróti Dezső: Utószó Eaton Darr strófáihoz. ÚÍ 5. sz. 70—76.
Honfy Pál: A mondatstruktúra stilisztikai szerepe R. M. költeményeiben. MNyr 442—455.
Kőszegi Ábel: „Töredék." R. M. utolsó hónapjainak krónikája. ÚÍ 12. sz. 80—99.
Melczer Tibor: R. M. Gyökér című verséről. ItK 721—733.
Molnár Ferenc: Vallomás és vállalás. Jegyzetek R. M.-ról. It 665—671.
Z. Szabó László: Razgledničák két hangra. Életünk 76—81. R. M., Ámos Imre

Ratkó József

Takács Péter: R. J. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 89—96.

Remenyik Zsigmond

Ablonczy László: R. Zs. papírszínházában. Alf 7. sz. 43—48.

Rónay György

Szeghalmi Elemér: R. Gy. lírája. Jkor 12. sz. 1092—1099.

Sáfáry László

Jócsik Lajos: Vaszil gazda a Verhovinán. Emlékezés S. L.-ra. Kort 1139—1144.

Sarkadi Imre

Hajdú Ráfis: A drámaíró S. I. It 547—573.
E. Nagy Sándor: S. I. és a felszabadulás utáni magyar próza fejlődésének egyes kérdései. TanárkFőiskTudK (Eger)
Tóth Endre: Vonások egy ellentmondásos írói pályaképhez. Alf 11. sz. 49—52.

Sárközi György

Gyuricza Klára: S. Gy. Életünk 1. sz. 85—86.
Kőháti Zsolt: S. Gy. arcképéhez. It 366—377.

Schöpflin Aladár

Keresztury Dezső: Schöpflin A. Kort 269—274.

Sík Sándor

Kardos Klára: A hetedik nap dallama. Vig 674—681.

Sinka István

Fülöp Károly: Emlékeim S. I. pályakezdéséről. Békési Élet 1. sz. 155—158.
Görömbei András: S. I. pályakezdése. Alf 8. sz. 43—52.

Varga Rózsa: Mágia és halálmítosz S. I. verseiben. Kort 217—226.
Varga Rózsa: S. I. dalai. It 805—816.

Sinkó Ervin

Bosnyák István: Reflexiók S. E. irodalmi hagyatékáról és egy indítvány. HungIntTudK Nr. 2. 115—124.
Bosnyák István: A barikádtól a katedráig. Kr 2. sz. 34—38.

Somlyó György

Pomogáts Béla: Kalandok és törvények. Jegyzetek S. Gy. költészetéről. Jkor 993—999.

Szabó Dezső

Bori Imre: Tallózás. Sz. D. három nyilatkozata. HungIntTudK Nr. 2. sz. 5—12.
Gál István: Babits és Sz. D. Jkor 151—159.

Szabó Lőrinc

Kabdebó Lóránt: Kozmikus bukolika. Ttáj 871—877.
Kabdebó Lóránt: Sz. L. lázadó évtizede Bp. 691p
Kabdebó Lóránt: Sz. L. szabadverse. ItK 36—50.
Tóth Lajos—Udvarhelyi Dénes: Kortársi kritikák Sz. L.-ről 1940-ig. Kort 473—482.
Varga József: Sz. L. születésnapjára. Kort 470—473.

Szabó Pál

Bozóky Éva: Sz. P., 1893—1970. Ktáros 739—740.
Czine Mihály: A lehetetlen ostroma. Fejezetek Sz. P. életéből. Jkor 1129—1140.
Czine Mihály: „Szülőföldem, Biharország." Alf 12. sz. 5—19.
Juhász Béla: Sz. P. 1893—1970. Alf 12. sz. 3—4.
Molnár József: Sz. P. (1893—1970) Theol Sz 367—371.

Szabolcska Mihály

Bölcs István: Egy klasszikus giccs anatómiája. Ktáros 423—426.

Szerb Antal

Bisztray Gyula: Az Irodalomtudományi Társaságról. It 464—470.
Keresztury Dezső: Sz. A. Kort 81—87.
Kolozsvári Grandpierre Emil: A Társaság és az alapító. It 470—472.
Kunszery Gyula: Sz. A. Magyar Irodalomtörténete ebek harmincadján. It 145—158.
Poszler György: Szellemi önvédelem és világnézeti orientáció Sz. A. Magyar Irodalomtörténetében. It 7—40.
Rónay György: Sz. A., vagy az irodalom mint életforma. It 336—350.
Szabolcsi Miklós: Sz. A. It 646—651.
Szabolcsi Miklós: Sz. A. tanulmányai. Kr 10. sz. 6—13.
Szerb Antalné: Irodalomtudományi Társaság. It 454—464.

Szirmai Károly

Benkő Ákos: A látomás és valóság költője. Jkor 254—259.

Szomori Dezső

Antal Gábor: Sz. D.-ről, a „Hermelin" ürügyén. Kort 1150—1154.

Takáts Gyula

Pomogáts Béla: A való világ poézise. T. Gy. költészetéről. Életünk 1. sz. 72—75.

Tamási Áron

Szalay Károly: A vallásosság ábrázolása T. Á. műveiben. Vil 298—304.
Szalay Károly: T. humoros világa. Kort 1811—1818.

Tersánszky Józsi Jenő

Dénes Zsófia: T. J. J. ÚÍ 11. sz. 55—60.

Trencsényi-Waldapfel Imre

Szabó Kálmán: T.-W. I. (1908—1970) It 1016—1019.
Tarnai Andor: T.-W. I. (1908—1970) ItK 410—411.

Tolnai Gábor

Szauder József: T. G. tanulmányai. ItK 545—546.

Váci Mihály

Hegedüs András: Vallomás V. M.-ról. Ttáj 174—176.
Illyés Gyula: V. M. világa és költészete. Népsz okt. 4-iki melléklet, 5.
Kovács Sándor Iván: V. M. Ttáj 605—606.
Kovács Sándor Iván: V. M. pályakezdése. Kort 1715—1736.
Kovács Sándor Iván: V. M. pályaképének egy fejezete. Ttáj 454—462.
Kovács Sándor Iván: Vers a felszabadulásról. It 378—389.
Kovács Sándor Iván: Fejezetek egy V.-monográfiából. Ttáj 11. sz. 107—117.
Kovács Sándor Iván: V. M. utolsó versei. Kr 10. sz. 13—17.
Molnár János: V. M. Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 103—105.
Molnár József: V. M. TheolSz 5—6. sz. 180—182.
Paku Imre: V. M. Életünk 3. sz. 200—204.

Veres Péter

Bata Imre: V. P. Forrás 4. sz. 3—9.
Bertalan Lajos: Egy kis adalék V. P. hagyatékához. Életünk 554—556.
Farkas Imre: V. P. Életünk 3. sz. 195—199.
Illyés Gyula: V. P. Kort 843—853.
Kállai Gyula: Arcképvázlat V. P.-ről. ÚÍ 7. sz. 3—7.
Mocsár Gábor: V. P. Ttáj 603—604.
Molnár József: V. P. TheolSz 5—6. sz. 177—180.
Péter László: V. P. leveleiből. Ttáj 760—766.
V. P. leveleiből. Vság 6. sz. 46—51.
V. P.: Öreg író a maga dolgairól. It 132—138.

Weöres Sándor

Bata Imre: W. S. költészete. Jkor 631—639.
Skrobinec, Jurij: W. S. — ukrán szemmel. Jkor 12. sz. 1141—1144.

Zolnai Béla

Lisztes László—Palotás Gyuláné: A szegedi Szép-halom — Z. B. folyóirata. MKsz 230—232.

VI.

Függelék

(Az 1970-ben ismertetett művek)

A magyar irodalom története 1—3. köt. Bp. 1967—1968. — *Ism.* Borbándi Gyula, Ungarn-Jb. 170—172.
A szociológiai felvétel módszerei. Bp. 1968. — *Ism.* Sinka Erzsébet, ItK 274.
Acsády Ignác: Fridényi bankja. Bp. 1968. — *Ism.* Tódor Ildikó, ItK 103—104.
Ady Endre: Költészet és forradalom. Bp. 1969. — *Ism.* Rákos Péter, ItK 403—404.
Ady Endre összes versei. I. köt. Bp. 1969. — *Ism.* Péter László, ItK 390—396.
Arany László: A délibábok hőse. Bp. 1969. — *Ism.* Gergely Gergely, ItK 98—100.
Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Bp. 1969. — *Ism.* Fenyő István, ItK 386—390.
Balassi Bálint összes versei, Szép magyar komédiája és levelezése. Bp. 1968. — *Ism.* Komlovszki Tibor, ItK 264—265.

Benedek Marcell: Babits Mihály. Bp. 1969. — *Ism.* Vargha Kálmán, ItK 105—106.

Bienkowska, Barbara: Kronika Emeryka Węgra. (1516—1531). Wroclaw—Warszawa. Kraków, 1969. — *Ism.* Kovács István, ItK 262—264.

Bilderchronik. Kiad.: Dercsényi Dezső. Bp. 1968. — *Ism.* Hans Lülfing, Deutsche Literaturzeitung Nr. 5. 388—391. hasáb

Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Corviniana. Bp. — Shannon 1969. — *Ism.* François Avril. Bulletin des Bibliothèques de France, Nr. 12. 982—983. — Thomas von Bogyay, Ungarn-Jb 179—180. — (Mgtt.), Zeitschrift für Kulturaustausch Nr. 4. 404. — Ulrich Montag, Pantheon Nr. 5. 455—456.

Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. — *Ism.* Rókay Péter, Zbornik Za Istoriju Nr. 1. 143—144.

Dallos István: A Híd vallomása. Bratislava, 1969. — *Ism.* Sziklai László, ItK 406.

Darvas József: Az író vizsgája. Bp. 1968. — *Ism.* Lőrinczy Huba, ItK 271—272.

Dugonics András bibliográfia. Szeged, 1969. — *Ism.* Kókay György, ItK 403.

Eötvös Károly: A nagy per. 1—2. köt. Bp. 1968. — *Ism.* Hegedüs Sándor, ItK 266—267.

Fábry Zoltán: Korparancs. Bratislava, 1969. — *Ism.* Varga Rózsa, ItK 409.

Fehértói Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969. — *Ism.* Matijevics Lajos, HungIntTudK Nr. 2. 156—157.

Fenyő István: Haza és tudomány. Bp. 1969. — *Ism.* Borbándi Gyula, Ungarn-Jb. 185.

Galla Endre: A világjáró magyar irodalom. Bp. 1968. — *Ism.* Miklós Pál, ItK 107—108.

Gergely Sándor: Emberek között. 1—2. Bp. 1968. — *Ism.* Nagy Sz. Péter, ItK 406—407.

Gerstinger, Hans: Die Briefe des Johannes Sambucus. Wien, 1968. — *Ism.* Sylvette Sué, Revue Belge de Philologie et d'Histoire, Nr. 1. 67—68.

Halálűző. Bukarest, 1968. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 404—406.

Heltai Jenő: Álmokháza. Bp. 1969. — *Ism.* Schéda Mária, ItK 104—105.

Hitchins, Keith: The Rumanian National Movement in Transsylvania. 1780—1849. Cambridge, 1969. — *Ism.* Vlad Georgescu, Eas European Quarterly Nr. 3. 362—363.

Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 1968. — *Ism.* Szauder József, ItK 383—386.

Humanizmus a renesancia na Slovenska v 15—16. storoči. Bratislava 1967. — *Ism.* Sziklay László, ItK 256—259.

Il Romanticismo. Bp. 1968. — *Ism.* Martinkó András, ItK 93—97.

Izsák József: Tamási Áron. Bukarest, 1969. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 269—271.

Karátson, André: Le symbolisme en Hongrie. Paris, 1969. — *Ism.* Rába György, ItK 89—93.

Kassák Lajos összes versei. 1—2. köt. Bp. 1970. — *Ism.* Varga József, ItK 407—408.

Kosztolányi Dezső: Álom és ólom. Bp. 1969. — *Ism.* Varga József, ItK 268—269.

Kovács Ágnes: A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. 1. Arany László magyar népmesegyűjteménye. Bp. 1969. — *Ism.* Küllös Imola, Demos Nr. 1. 74. hasáb.

Kralovánszky Alán: Székesfehérvár évszázadai. 1. köt. Székesfehérvár 1967. — *Ism.* Csanád Bálint, Cahiers de Civilisation Médiévale Nr. 3. 243—245.

Lengyel Dénes: Jókai Mór. Bp. 1968. — *Ism.* Szabó Zoltán, ItK 103.

Littérature hongroise — littérature européenne. Bp. 1964. — *Ism.* Sivirsky Antal, Ural-Altaische Jbücher 194—198.

Magyar Életrajzi Lexikon 1—2. köt. Bp. 1967—1969. — *Ism.* Czigány Lóránt, Ungarn-Jb. 169—170. — Varga Imre, ItK 398—401.

Mikes Lajos levelesládájából. Bp. 1968. — *Ism.* Dersi Tamás, ItK 267—268.

Miscellanea di studi dedicati a Emerigo Várady. Modena, 1966. — *Ism.* Mario de Bartolomeis, Quaderni Italo—Ungheresi, Nr. 1. 173—175.

Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. — *Ism.* Kovács Győző, ItK 396—398.

Molnár Imre: A Szigeti Veszedelem elemzése. Szigetvár, 1967. — *Ism.* Sz. Tinn Mária, ItK 100—101.

Molnár Imre: Hogyan halt meg Zrínyi Miklós (Forrásszemelvények) Szigetvár, 1966. — *Ism.* Sz. Tinn Mária, ItK 100—101.

Moravcsik Gyula: Studia Byzantina. Bp. 1967. — *Ism.* Mezey László, ItK 401—402.

Nagy István: Sáncalja. Bukarest, 1968. — *Ism.* Say István, ItK 408.

Nagy József: Szép magyar szó. Bp. 1967. — *Ism.* Péch Zoltán, ItK 108—109.

Pražák, Richard: Josef Dobrovsky als Hungarist und Finno—Ugrist. Brno, 1967. — *Ism.* Décsy Gyula, Ural-Altaische Jahrbücher 191—194. — Kókay György, ItK 101—103.

Studii de istorie. Bucureşti, 1968. — *Ism.* Gáldi László, ItK 402—403.

Szabó Endre: A műfordítás. Bp. 1968. — *Ism.* Szondi Béla, ItK 273—274.

Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez. József Attila: Eszmélet. Bp. 1968. — *Ism.* Marija Pozojevic, Umjetnost rijeci. Nr. 4. 463—466.

Szalatnay Rezső: Arcképek, háttérben hegyekkel. Bp. 1969. — *Ism.* Csukás István, ItK 272—273.

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp. 1968. — *Ism.* Georg Heller, Ungarn-Jb. 181—182.

Tamás Aladár: Fényben és sötétben. 1—2. köt. Bp. 1968. — *Ism.* Agárdi Péter, ItK 106—107.

Tempesti, Folco: La letteratura Ungherese. Firenze, 1969. — *Ism.* Umberto Santi, Quaderni Italo—Ungheresi, Nr. 1. 175—178.

Umanistul Nicolaus Olahus. Bucureşti, 1968. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 259—262.

Ungarn-Jb. 1. Bd. Mainz 1969. — *Ism.* J. F. Bango, Documentation sur l'Europe Centrale, Nr. 4. 341—342.

Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmerbundes in die europäische Geschichte. München, 1968. — *Ism.* Robert T. Coolidge, Speculum Nr. 4. 666—667.

Vargha Kálmán: Juhász Gyula. Bp. 1968. — *Ism.* Sebestyén András, ItK 252—256.

Vezér Erzsébet: Ady Endre. Bp. 1969. — *Ism.* Szuromi Lajos, ItK 249—252.

Zrínyi Miklós, a törökök réme. Ford.: Molnár Imre. Szigetvár, 1969. — *Ism.* Kurcz Ágnes ,ItK 265—266.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. XI. 24. — Terjedelem: 9.80 (A/5) ív
72.72750 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György